

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ЛИТЕРАТУРЫ ИМ. М. АБЕГЯНА

**ПЕТРОС
ДУРЯН
СОБРАНИЕ СОЧИНЕНИЙ
В ДВУХ ТОМАХ**

1

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1971

841-54

դ- 99

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԴԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
Ի. ԱՔԵՂՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՊԵՏՐՈՍ ԴՈՒՐՅԱՆ

ԵՐԿԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ
ԵՐԿՈՒ ՀԱՏՈՐՈՎ

1

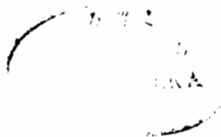
Ար 1
Դ 90

Տեխոլը պատրաստեց և ծանոթագրեց՝
Ա. Ս. ՇԱՐՈՒՐՅԱՆԸ

Խմբագրութեամբ

ՊԱՐՈՒՅՐ ՍԵՎԱԿԻ

98110

ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ ԿՈՂՄԻՑ

Պետրոս Դուրյանը ամենից շատ հրատարակված հայ գրողներից է։ Բավական է ասել, որ սկսած 1872-ից աշխարհի այլևայլ ֆաղափներում տպագրված գրողի ժողովածուների թիվն անցնում է երկու տասնյակից։ Քիչ ջանքեր չեն գործադրվել նրա ստեղծագործությունների հավաքման ու նըշգրտման ուղղությամբ։ Պետք է հիշատակել ուսուցիչ Բարսեղ Էփերեյանին, որ 1893-ին Կ. Պոլսում հրատարակած «Տաղի, քատրերգությունի, նամականի, դամբանական» ժողովածուի բանաստեղծությունների տեխստում կատարեց բնագրային բազմաթիվ ուղղումներ, ակադեմիկոս Հրաչյա Անադյանին, որի կազմած և խմբագրած «Երկեր»-ը (Երևան, 1947) ցարդ լույս տեսած բոլոր հրատարակություններից ամենամաքողջականն է։

Ժամանակին Պ. Դուրյանի ստեղծագործությունները և առաջին հերթին տաղերը ազավաղվել են։ Հայ մշակույթի մեծ երախտավոր Արշակ Չոպանյանը ֆանիցս հրապարակորեն դիմել է Երուսաղեմի Ս. Հակոբյան վանքի (1921-ից այստեղ են պահվում գրողի ինֆանգրերը) միաբաններին՝ Պ. Դուրյանի երկերի «ֆնեական խնամյալ» հրատարակությունն իրագործելու խնդրանքով։ «Անհրաժեշտ է օր առաջ, այլևս վերջ դնելով բոլոր հապավմանց, որ աններելի են, ի լույս ընծայել Պետրոս Դուրյանի գործերու ամբողջական հավաքածուն, որ տարիներե ի վեր իր երևմանը կսպասե»,—գրել է Ա. Չոպանյանը՝ այդպիսի, հրապարակության բացակայությունը իրավացիորեն համարելով «աններելի նպերախտություն» պաշտելի հեղինակի «սուրբ հիշատակին հանդեպ»։

Նվ ահա 1967-ին և 1968-ին Երուսաղեմում Արա Գալայնյանը լույս ընծայեց Դուրյանի տաղերի և նամակների նոր ժողովածուները։ Սրանից ննանկան հրատարակություններ են։ Կազմողը 1872-ի ժողովածուի տաղերի և

1 «Անահիտ» հանդես, Փարիզ, 1947, թիվ 2, էջ 58 և 59։

1893-ի ժողովածուի նամակների տեխտերին հանդիպադրել է Դուրյանի տաղերի ավարտուն (Մ տետրակ) և ինն նամակների ինքնագիր տեխտերը՝ միաժամանակ ցույց տալով Բ. էֆսեճյանի բույլ տված սխալներն ու վրիպումները։ Ա. Դալայեյանը ձեռքի տակ է ունեցել նաև լաւաստեղծութայունների հախնական տեխտերը (Ա տետրակ), բայց հարկ չի համարել դիմել դրանց։ Մինչդեռ այդպիսի աշխատանքը ցույց կտար, թե ինչպես է ստեղծագործել Դուրյանը։ Թեև Ա. Դալայեյանի նշած տաղերի աղավաղումների զգալի մասը մոտենալով է Ա. Չոպանյանի 1967-ին Երևանում տպագրված «Պետրոս Դուրյանի կյանք և գործը» մենագրությունում, իսկ նամակների՝ էֆսեճյանի հաղաված հատվածները վերականգնված կ'են այլ ուսումնասիրությունում, բայց դրանցով հանդերձ երուսաղեմյան ժողովածուների արժեքը եզակի է. Բանի որ, ըստ էության, առաջին անգամ Դուրյանի տաղերը և նամակները մեծ մասը հրատարակվեցին անխաբար տեսքով²։

* * *

Ներկա հրատարակությունը իր բնույթով գիտական է և եղածներից՝ առավել ամրոգչականը։ Տեխտ պատրաստողը չի օգտվել գրողի ինքնագրերից։ Նա հենվել է Պ. Դուրյանի 1872, 1893 և երուսաղեմյան ժողովածուների տեխտերի վրա՝ դրանք ստուգելով ու ճշգրտելով ըստ տարբեր ժամանակներում պարբերական մամուլում տպագրված առանձին ստեղծագործությունների տեխտերի և Ն. Չաբենցի անվան գրականության ու արվեստի լաւագրանի Ա. Չոպանյանի արխիվում պահվող հարուստ նյութերի։ Հաշվի են առնված Մ. Չերազի առաջարկած ուղղումները Պ. Դուրյանի տաղերի ֆրանսերեն արձակ թարգմանությունների առիթով, ինչպես նաև Բ. էֆսեճյանի, Ա. Չոպանյանի, Մ. Հանաչյանի, Վ. Թերգիբաշյանի և այլոց բանասիրական դիտողությունները։

«Ներկերի ժողովածու»-ն կազմված է երկու հատորից և ամփոփում է հեղինակի ոչ միայն մինչև այժմ հայտնաբերված բոլոր գործերը, այլև մեզ հասած առանձին պատահիկներն ու գրողին վերագրվող նյութերը («Հավելված» բաժնում)։ Նյութերը բաշխված են.

¹ Տե՛ս «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1967, № 4, էջ 213—218։

² Այդ ժողովածուների գնահատականը տե՛ս «Պատմա-բանասիրական հանդես»-ի 1969-ի № 2-ում տպագրված գրախոսականում։

Առաջին հատուր—տաղեր, հրապարակախոսություն. նամականի, դամբանական:

Երկրորդ հատուր — քատրերգություններ:

Տեխտ պատրաստողն առաջնորդվել է հետևյալ սկզբունքով.

ա) Նյութերը դասավորված են ժանրային-ժամանակագրական սկզբունքով: Պ. Դուրյանը տպագրության պատրաստելով իր գրքվածների գրույկը, հաշվի է առել միայն դրանց ներքին-իմաստային առնչակցությունը, դուրս է բողբել 1867-ից առաջ գրված գործերը: Ներկա հրատարակությունում, որից բխել է տալիս ժամանակագրական սկզբունքը, պահպանված է հեղինակի ընտրած հաջորդականությունը, սակայն զետեղված է նաև 1864-ին գրված մի տաղ էս: Երկու բանաստեղծություն, որոնց գրության թվականը հնարավոր չի եղել պարզել, առանձնացվել են «Անթվակիր տաղեր» ենթաբաժնում: Առանձին են ներկայացված նաև տաղերի տարբերակները:

բ) Հեղինակային բացատրությունները նշված են աստղանիշով, իսկ տեխտ պատրաստողինը փակագիծ ունեցող արաբական թվանշաններով, օրինակ՝ 1): Առաջինները ցույց են տրվում տողատակում, մյուսները՝ ծանաթագրություններում: Կրկնությունից խուսափելու նպատակով, հեղինակային տեխտում հիշվող անձնանունների և տեղանունների մասին տեղեկություններ են տրվում համապատասխան բառարաններում:

գ) Մանրագրություններում ներկայացված է Դուրյանի առաջին ծավառածուի աղավաղման պատմությունը, համառոտակի նկարագրված են մինչև այժմ լույս տեսած հրատարակությունները, արժարժված է ինքնագրերի խնդիրը: Այս յուրաքանչյուր գործի կապակցությամբ տեղեկություններ են հաղորդվում տպագրության ու գրության հանգամանքների (իսկ քատրերգությունների համար՝ նաև առաջին բեմադրության) մասին, ցույց են տրվում աղավաղումները, տեխտային տարբերությունները և հեղինակային սրբագրությունները:

Տաղերի աղավաղումներն ու տեխտային տարբերությունները ցույց են տրվում համապատասխան տողի ընդգծումով. իսկ նամակների և քատրերգությունների տեխտային տարբերությունները՝ արաբական թվանշաններով:

Հեղինակային սրբագրությունները նշվում են. նախնականը՝ ուղղանկյուն փակագծերով ([]), իսկ ավարտունը՝ ընդգծումով: Օրինակ.

17 Աչերու [կայծն] բոցն երբ մարի,
Սա նշանակում է, որ Դուրյանը 17-րդ տողը նախապես գրել է «Աչերու
կայծն երբ մարի», ապա դարձրել՝ «Աչերու բոցն երբ մարի»:

դ) Հեղինակային տեխստում առանձին բառերի բացթողումները, են-
թադրաբար վերականգնված բառերը կամ լրացումները առնված են սուր-
անկյուն (< >), իսկ տեխստ պատրաստողինը՝ ուղղանկյուն ([]) փա-
կագծերի մեջ:

ե) Պահպանված են արևմտահայերենի ուղղագրության ճիմնական ա-
ռանձնահատկությունները. կը եղանակիչի առանձին գրություն (կը սեղ-
միմ), որոշ հասարակ գոյականների գլխատառով գրություն (շայ, Քուրդ
Մայիս) և այլն: Հեղինակն օգտագործել է զբաբարյան բառեր, որոնց ար-
տասանությունը տարբերվում է գրությունից: Օրինակ, գրվում է «յալի»
«յոր», «յերկին», բայց ընթերցվում է «հալի», «հոր», «հերկին»: Տեխստ
պատրաստողը հետևել է Հր. Աճառյանի սկզբունքին՝ այդպիսի բառերում
ընդգծելով նախդիրը (յալի, յոր, յերկին): Նույնը վերաբերում է նաև
«ոյր» բառին, որը արտասանվում է «ույր», ուստի այդ բառը ևս ընդգծվում
է: Միևնույն ստեղծագործությունում միևնույն բառի տարբեր գրություն-
ներից (հեզ-հեհ, ամբիծ-անբիծ, փնտոել-բնտոել և այլն) ընտրված է մեկը:
Հատորների վերջում գետեղված է դժվարհասկանալի բառերի և առանձին
դարձվածների բառարան, որտեղ բացատրությունները տրված են. նկատի
առնելով միայն դրանց կոնկրետ, տեխստային կիրառությունը: Կետադրու-
թյունը հարմարեցված է ժամանակակից ուղղագրությանը:

Տեխստ պատրաստողը անհրաժեշտ է համարել Պ. Դուրյանի վերջին
համակր հրապարակել առանց որևէ ուղղագրական կամ կետադրական մի-
ջամտության, քանի որ նրա փերականակն «մեղսանշումները» արդյունք են
գրողի հոգեկան ծանր վիճակի:

Ինստիտուտը խորին շնորհակալություն է հայտնում Ֆրանսահայ մը-
շակութային միության նախագահ պարոն Ա. Դարբինյանին, Փարիզի Նու-
պարյան մատենադարանի նախկին տնօրեն պարոն Ա. Սալմասյանին,
Վիեննայի Մխիթարյան մատենադարանի տնօրեն Հ. Ռափայել Քյոսյանին,
որոնց ջանքերով ստացվել են «Օրագիր ծիլն Ավարայրվո» քերթի 1869 և
1871 թվականների մի քանի համարների միկրոֆիլմերը կամ ընդօրինա-
կությունները:

ՏԱԼԵՐ

1.

Գարնանային կենացս մեջ
Սիրո ծաղկունք մինչ փրթթեին՝
Սիրտըս վառված սիրովն անշեջ
Առաքինվուն էլ գեղեցկին,

5 Մահագուշակ խորշակն անդեն
Հասավ տիրեց սրտիս բոլոր,
Թառամեցան ծաղկունք ամեն
Սրլած փթթած սրտիս մեջ նոր:

Այն, որ սրվավ երկրիս գարուն,
10 Մաղկունք, մարգերն ալ զարդ նորին
Եվ մարդկային վեհ սրտերուն
Ուսույց սիրել գեղն ու բարին,

Ինչո՞ւ արդյոք խորշակահար
Կ'ընե ծաղկունք դեռափրթիթ,
15 Ինչո՞ւ արդյոք նա սիրահար
Սրբոտերն զեղու արտասվոք միշտ:

Ահա կիջնեմ, ո՛հ, ես այժմեն
Առջեւ բացված գերեզման խոր,
Բայց սա տըխուր տեսարանեն
20 Ի՛նչ կա արդյոք հաճույք մ'Անոր:

<1864>

2. ԻՅԻՎ ԹԵ

Ո՛հ, ի՞նչ ես դու, սե՛ր, երկնի հուր կամ ժլպի՞տ...
 Զ՛ունի երկին աշացդ կայծերն ու կապուտ,
 Վարդը չ՛ունի քու լանջդ ամբիծ, լուսափթիթ,
 Զ՛ունի լուսինն վարդերն շիկնոտ այտերուդ:

5 Գիշերն երկնի կայծից, լուսնույն սիրտդեմ,
 Ցերեկն ալյաց, ծաղկանց ժպտիս... մեկո՞ւն գեթ...
 Իսկ քեզ համար ես արցունքով կ'աղոթեմ,
 Դու չ'ես շնորհեր նայվածք մ'ինձ հուր աչերեդ:

Արդյոք էա՞կ մ'ես թե երկնի զրվարթուն,
 10 Կը նախանձին փայլիդ վըրա վարդ, լուսնակ.
 Ձայնիկդ ասլած լըսելով քաղցր ու թրթրուն՝
 Նոճերու մեջ կ'սըպա լըռիկ լուսինյակ:

Ծնեի իցի՞վ թ'հեացող հով մ'անուշիկ,
 Եվ գգվելով երազք ճակտիդ այդ անսուգ՝
 15 Տայի շունչըս շուրթերուդ մեջ ես հուշիկ,
 Լոկ սրբելով՝ եթե շողար աչքդ արտասուք:

Պարտեզդ իցի՛վ թե իթթեի վարդ լացող,
Եվ երբ գայիր այգուն շաղին ժպտով պերձ՝
Գունովս ներկել այսերդ, թափել գոգդ իմ ցող.

20) Թոռմեի դիրգ ձեռքըդ տայի կյանքիս վերջ:

Բխեի ես իցի՛վ թ՝ առու մը վըճիտ,
Եվ երբ հուշիկ նստած մոտ իմ եզերքին,
Յոլանար իմ հայելվուն մեջ քու ժըպիտ՝
Պղտորելով կապույտ արիքս՝ ցումքեին:

25 Ա՛հ, իցի՛վ թե լինեի ես ճառագայթ,
Շողշողայի դեմքիդ վըրա վայրիկ մի,
Խաբեի քեզ թ՝ ես ավելի գեղազարդ,
Ի՛նչու շաբույր մազերուդ մեջ մարեի:

Այլ ո՛չ, անգո՛ւթ, եթե տրվիր մեկուն սեր,
30) Իցի՛վ թ՝ անոր գերեզմանին քարն լինիմ,
Եվ դու թոշնած գաս շնչե՛լ շուրջս... արտասովե՛լ...
Քեզ հրպելու համար հարկ լոկ գոլ շիրիմ...

3. ՎԻՇՏՔ ՀԱՅՈՒՆ

Փոխանակ քաղցր օրօրներու, հայրենի՛ք,
 Օրրանիս քով մայրիկս ըզքեզ միշտ ողբայ,
 Համբույրին հետ շիթ մ'ըզգացի արտասււաց,
 Աչերս տեսան արցունքներու լոկ երկինք:

5 Ավերակաց ծաղկանցըդ սոսկ այցելու
 Զեփյուռն չ'եկավ նժդեհ՝ ճակատս շոյելու.
 Փառաց դարեր ծընող՝ ընկնող հայրենի՛ք,
 Մամոռտ ավերք և դամբարան զորավիգ

Արարատյան հսկայից,
 10 Ուր ծոր ճակտով վիրալից
 Հեծե ոգին հայկական...
 Բայց ի զո՞ւր. ողբ, վայ, կական
 Եվ արտասուք ու հառաչ
 Քեզ ըսփոփել չ'են կարող,
 15 Այլ վեհ ճակատ քրտնաշող
 Ի՛արլունաբուխ կող ու լանջ:

Մոխիր հագած, արյուն ծըծած սև հողե՛ր,
 Ուր կը տիրեն սոսկում, տըխուր հիշատակք,

Ալ ծոցեդ թոքեր են հուսո քաղցր հրեշտակք
20 Եվ արյունոտ դափնի մ'անգամ չ'են թողեր...
Սև շղթաներ եղան ինծի խանձարուր,
Մըթուլթյան մեջ սըրտիս վըրա հսկեց սուր,
Միթե Հա՞յ եմ՝ մինչդեռ չ'ես իմս, Հայաստա՛ն,
Եվ հոյակապ, վես կոթողներդ պատվանդան

25 Օտարաց, գահդ՝ հիշատակ,
Եվ ճակատըդ կրես պըսակ
Արդ փըշահյուս, սև նոճի...
Ալ չըկա՛ վառ թագդ առջի,
Որուն ականց տեղ անգին՝
30 Դառնաթախիծ մըտածմանց
Քրտունքներ սառ՝ քար կտրած՝
Կնճռոտ ճակատդ պճնեցին:

Երբոր տեսավ արյունլըվա վարդին ծոց՝
Վարդատարփիկ բուլբուլն դողով թռչեցավ,
35 Սուգին փափկիկ թևքն արցունքով թրջեցավ՝
Սիրատրոփ լանջք կուսից տեսավ երբ սրախոց...
Լըռնցին քնար, համբույր, գեղգեղ և մրմունջ,
Հրածե՛շտ տիրեց... և սիրակաթ շուրթեր մունջ
Համբուրեցին սև հողեր, ժայռ և ալիք,

40 Բույլ բույլ, բյուր բյուր ոգիք թըռան տրտմալիք.
Մասյաց մուսայք դողահար՝
Թողուցին պսակ և քընար.
Դաշտեր, ձորեր և սարեր,
Ալիք, ժայռեր և սառեր,
45 Հե՛գ հայրենիք Հայաստա՛ն,

Հղթե՛զ, ըզթե՛զ ողբացին,
Որ ուրացողք քեզ բացին
Բյուր բյուր՝ սև սև գերեզման:

- Հայն էր, որ թագըդ գըլորեց փայլարձակ,
50 Եվ ալևոր ճակտիդ բարդեց սև ամպեր,
Հետո վայեց, երբ գերեզման կըշտապեր,
Այլ շնչասպառ էր՝ չ'ուներ ձեռքը կայծակ,
Որ այն ամպերն փոթորկաբեր փարատեր,
Եվ հայրենիքն շղթաներե ազատեր.
- 55 Նոճյաց խորքը մահվան շունչը սոսափեց,
Սոսկմամբ ցնորած Հայն իր երկրեն խուսափեց-
Թողուց ավեր և արյուն,
Թաղեց հոն փառք և ավյուն.
Արդ կը տեսնե բոթաբեր
60 Ներկայն՝ ճիգ մը չը թափեր,
Հայաստա՛ն, քեզ փրկելու,
Անզգա դարձած դարե դար՝
Զը հիշեր քեզ, չը փութար
Քեզ անձկանոք գրկելու:

4. ԻՂՁՔ ԱՌ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

Յրբոր ցողին փաղփուն շիթերն գիշերվան
 հոտի, թերթի, ծաղկի վերա կը շողան,
 երկինքն երբոր աստղեր փալփլին գիշերը՝
 Ցայտեն արցունք, կայծ իմ ցաված աշերը.

5 Ի՛նչ, Հայաստա՛ն, քեզ մոռնա՛լ...
 Երբե՛ք, այլ սև նոճի մ'ըլլալ, քեզ շո՛ւք տալ:

Զիս աստղազարդ երկին սփոփել չ'է կարող,
 Մասյաց սարին արտասւլալից է նա քող,
 Ձեր հիշատակն ինծի համար հեշտագին՝

10 Նըման կուսին սիրո առջի արցունքին.

Դամբա՛նք, ավե՛րք, Ձեզ մոռնա՛լ...
 Երբե՛ք, այլ ուղիս մ'արցունք ըլլալ, Ձեզ թա՛ց տալ:

Երկաթ, շղթա, զնդան, անդունդք ու վըհեր,
 Ամպրոպ ու շանթ, մահվան զանգակ ու ջահեր,

15 Զ'է, չ'են կարող պահ մը Ձեր վառ հիշատակ
 Ծածկել սևի ու սոսկումի՝ վեմի տակ.

Ազա՛տ օրե՛ր, Ձեզ մոռնա՛լ...
 Երբե՛ք, այլ հուր մ'ըլլալ և Ձեզ Հայո՛ւն տալ:

Զվարթ բնության այն կամարներն ծաղկահյուս,
20 Բույր, կայծ ու գեղ, նայվածք, ժրպիտ սիրունվույս
Անուշ հովեր, արծաթ ալիք վրտակին
Զեր հուրն սրտես պահ մը առնել չը կրցին.

Փառա՛ց օրեր, Զեզ մոռնա՛լ...
Երբե՛ք, պատրույգ մ'ըլլալ այլ Զեզ, ու լո՛ւյս տալ:

25 Արշալույսին տոգույն յաստղեր երբ փալփիին,
Գողտըը գեղգեղ վարդակարոտ բուլբուլին,
Բնության դաշնակք, ո՛հ չ'են կրնար նվաճեր
Զեր հառաչներն որով մռնչեն նոճիներ.

Սե՛ սե՛ օրեր, Զեզ մոռնա՛լ...

30 Երբե՛ք, արյուն մ'ըլլալ և Զեզ կարմի՛ր տալ:

Թերևս ժպտին Մասյաց մըթին սարերը,
Կամ արտասվին Սիպերիո սառերը,
Բայց սե հոգիք ու սե ճանկեր չ'են կրնար
Խեղդել իմ ձայնս, փշրել փրշոտ իմ քնար.

35 Արդարությո՛ւն, քեզ մոռնա՛լ,
Երբե՛ք, այլ սուր մ'ըլլալ, սրտեր քեզ մուտ տալ:

Մինչ ց'ե՞րբ գոչեմ, ձայնրս մեկը չը լըսեր,
Հայն յուր ժանգոտ շղթան երբե՛ք չը սարսեր...
Վայրկյան մ'ինձ հետ դեռ իրավունք չ'թոթուից.
40 Հայն գ'իս ծաղրեց, և ձայն մը գ'իս չը թովեց.

...Դեռ կը գոչեմ Զեզ, Հայե՛ր,
Որ դամբանիս մեջ չը լըսեմ Զեր վայեր:

Հարուստն ու կղեր թե ազգ ըզզան ու վառին,
Թե «լույս և սեր» Հայ սրտերուն մեջ թառին,
45 Թե լուսո դարն երկնե «ազատ դավակներ»,
Թ'եղբայրության, սիրո վառին կըրականեր,
Թեև ըլլամ ես մեռել,
Դամբանես դուրս կ'ենետվիմ ԱԶԱՏ Հայն տեսնել:

5. ՍԻՐԵՅԵՔ ԶՄԻՄՅԱՆՍ

Վարդակարմիր Գողգոթային վեհ գագաթ
Միշտ փալփրլող, սիրո անշե՛ջ ճառագայթ,
Դեռ կըսպասե՞ս թափել սրտից քու սըլաք.
Զո՞ւ վ կը հըսկես, վիհ և անդո՞ւնդ, թե կըմախք.
5 Ո՞ր սև ժայռից մեջ մարեցավ այն բեկբեկ —
Բարբառն վըսեմ, թե «ըզմիմյանս սիրեցե՛ք»:

Մածկե ամպով կարմիր կողերդ, Գողգոթա՛,
Եվ թող խայտան ցավոտ ոսկերք սև Հուդա...:
Ժանգոտ ու գուլ թուրերն առին կարմիր փայլ,
10 Նոր կրոնին հետ արյան հեղեղն առավ քայլ...
Թնդանոթին առջի բոմբյունն խեղդեց սեգ
Զհագագըն քաղցր, թե «ըզմիմյանս սիրեցե՛ք»:

Մարդազոհով Վատիկանի մըխացին
Մխնելույզքը, կամարքը «փա՛ռք» գոռացին,
15 Փոխ-Քրիստոսը խաշն ըրին դաստակ կաջինի՝
Սև դրոշ մը ատելության արյունի.
Դարուց մոխրեն կամ ամպերեն հուսա հեք
Զրկյալն լըսե՛լ, թե «ըզմիմյանս սիրեցե՛ք»:

- Տնանկին դամբանը կ'անհետի ոտնակոխ,
 20 Տրնակին մեջ մարի առկայծ կանթեղն հող,
 Լէյն մութին մեջ նոթի տըղեկք կը հեծեն,
 Դղլակըն խրախ մինչև լույս ջահք կը հյուծեն,
 Հարուստին կառք ժխորով կ'անցնի սըրարչավ,
 Հեթին դագաղն իր գերեզմանն լուռ իջավ...:
- 25 Գեթսեմանին իջնող հրեշտակն դալկահար,
 Որ գեղ, ծաղիկ, արցունք ու փառք չը ճանչնար՝
 Նորա ցուրտ գոգն աղքատը սոսկ կ'ըսփոփի.
 Ծոխն ու տընանկ պատանին մեջ կ'ըլլան մի.
 Կայծակնաթև թե մըռընչեն մըրըրիկներ
- 30 Թե «սիրեցե՛ք զ'իրար», հեքն հոս չեն սիրեր:

6. ՊԵՏՔ Է ՄԵՌՆԻՒՂ

Դժգույն գիշեր մ'էր քաղցրաբույր աշնային,
Երկինքն աստղեր գերթ «սիրո վերքք» ցուային.
Դեղնած ու շոր թերթից՝ լուսինն իր բեկբեկ
Շողքը ցողեր ամրան վարսիցն աղբեկ.

5 Շամբերուն մեջ կը սողոսկեր ուղիւ մ'անհետ,
Կայծեր, աստղեր կը խաղային ալյաց հետ.
Սյուքը խաղար տերեւներուն հետ թեթև,
Կը շոյեր գլուխս՝ այրած ճակատս վառե թև,
Նա իր շնչովն իս գոհ ընել կը կարծեր,

10 Բայց կ'արժարծեր, ո՛հ, իմ սիրույն բյուր կայծեր...
Ոգի մ'անցաւ սրտես՝ թողուց հոն ըստվեր,
Աստեղց բույլ մը... միայն գիտեն զ'այս աստղեր...:
Համբույրի մը հիշատակն էր սյուքին շունչ,
Իր դողդոջ ձայնն՝ տերեւներուն սա շրշունջ.

15 Գունատ ճակտին տխրիկ պատկերն այս լուսին...
— Ո՛հ, կյանք պետք է տալ՝ սիրտ տրվի թե կուսին:
Կը սիրե նե, նայվածքին մեջ կը թառմի.

Ո՛հ, ի՞նչ է նե— ձյունով շաղված մի անդրի,
Վրսեմ ճակտին վըրա զույգ մը աստղեր վառ՝

20 Եթե սիրե՞ հալի, թ'ատե՞ կտրի սառ...:

Լոկ հուր աշեր, ժրպիտ, արցունք տեսի նախ,

Կուրծս ուռուցիկ լանջ մը ըզդաց սիրաբախ,
Սիրո մրմունջ, հառաչ լսեցի բեկբեկ խոսք,
Դողդոջ ու գիրգ՝ պաղ ձեռք մ'ըզգաց ձեռքըս սոսկ.

25 Թեևերուս մեջ լույս մը, հով մը մարեցավ.
էակ չ'էր նե, այլ սեր, հուր, շունչ, ժըպիտ, ցավ.
Գոհար աչեր, վարդ այտ, այլ ինքն էր թախիծ.
Այն գիսավոր աստղեն «քար մը» մընաց ինձ...
Հիշատակ մը, դերեզման մը... սո՛ւրբ սափոր,

30 Ուր հեկեկով սիրտըս կ'ընե միշտ թափոր...:
Երանի՜ թե ըլլամ ես շիթ մ'արտասուք
Եվ անհետիմ դամբանիդ քով սիրասուգ.
Իցի՜վ թե խոտ մ'ըլլամ ու ես ցամքիմ հոդ,
Ծաղիկ կ'ըլլամ, բայց առանց քեզ չ'ունիմ հոտ.

35 Լույս թե մութ, քուն, շուքըդ պիտի չ'անհետի,
Հառաչելով ուշ պիտ'ըլլամ ոսկր ու դի,
Շիրմիդ վարդքը չը թոռմած քեզ գրկեմ ես...
«Կյանք կուտաս՝ սիրտ թե տաս» ըսեն հտեկս:

7. Ի ՊԱՏՐԻԱՐՔԱԿԱՆ ԸՆՏՐՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՄԵՆ. ՀԱՅՐԻԿԻՆ

Այն սգալի սև սև նոճյաց հտեհն
Առշալույսին շողք մեզի «Լո՛ւյս» կավետեն,
Խուսեց խավարն, փողփողե լույս արևուն
Հայոց կարմիր մարգաց սառուտ սարերուն.

5 Փրլատակաց մրթին խորքեն կուգա ձայն—
Հայե՛ր, Հայե՛ր, դեռ Հայաստան չ'է՛ կործան...

Ձայն տըվողը չ'է՛ ըստվեր,
Հուր ներշնչողք չ'են աստղեր,
Եղբայրության է հուր, ձայն,

10 Հայը սիրող Հա՛յն է այն:

Նա գիշերվան հետ ազգ խոկաց ու լացավ,
Եվ արևուն սրլաքաց հետ կրակ դարձավ,
Հողմոց թևով միշտ սրլաքավ Հայկարան,
Տիգրիսի հետ թըրջեց ավերք տխրական.

15 Հայաստանի, եղբայրության սիրահար
«Հա՛յ» գոչելով շուրթերն եղան դալկահար:

Ավարայրի նա վարդին
Սոխակն եղավ տրտմագին,

«Վարդա՛ն» գոչեց նա, անդեն
20 Վասա՛կն ելավ դամբանեն:

Նա իրավո՛ւնք, ազատությո՛ւն գոչեց հար,
Փոշոտ ու խոնջ ոտքերն նետեց ուր Հայ կար,
Ուր որ Հայ կար ջերմ համբուրեց նա այն հողն,
Ուր Հայն շնչեց՝ հառաչ և հուր ղրկեց հոն.

25 Բոցաթրուիչ Հայե ի Հայ նա թրուով,
Հարված, ցավ, դավ՝ սերն խեղդելու չ'եղան բավ:

Այս հայկազնը չ'ուներ սուր,
Այլ կուրծն ուներ Հայ, խաչ, հուր.

Կր հագներ սեր և գրգլյակ,

30 Նա գո՛ւթ ուներ, ո՛չ քրսակ:

Ազա՛տ սիրեց, ազա՛տ գոչեց, չը թովեց.
Հայն զ'այն ատեց, Հայ մը ձեռքը չը թոթվեց.
Բանտ, կախաղան, աքսոր, Սիպիր և սուսեր
Զր կրցին ձայնն մարել, խեղդել իր հուլսեր.

35 Միշտ «Հա՛յ» կանչեց, բարձն էր գլխուն Մասյաց սար.
Նա սիրտն ըրավ հայրենահուշ գոռ քընար.

Արդ հայրենյաց մեր շնչիկ՝

Հով մը կուգա անուշիկ՝

Վառ ճակատուց այցելու,

40 Հայուն աչերն սրբելու:

Բա՛ց են թևեր, բա՛ց են սրտեր, բա՛ց ճակատ,
Եկո՛ օգնել տրկար Հայուն ապարախտ,
Հո՛ւր հայրենյաց, եղբայրության դու հագա՛գ,
Քընարահար Հայու մը իղծ քեզ հրեշտակ.

45 Վեա Վոսփորին ալիք ըզքեղ բարեհն.
Յրվե՛ սև ձեռք՝ սև ամպ Հայոց արեհն.

Արտոսը ու քիրտդ թող փալփիլին՝
Ձերթ աստղեր Հայ երկնքին,
Եվ սորվեցուր Հայուն դու

50 Սիրե՛լ, օգնե՛լ իրարու:

Արտասվաթոր՝ քե՛ղ կը նային Հայ աչեր,
Սև շղթաներ քեզ ցույց կուտան գոռ քաջեր,
Մըշո կտրիճք՝ աղջիկք ի քեզ ապաստան
Հայն ու դամբանն, տաճարն, հյուղակն՝ Հայաստան:

55 Թո՛ղ փլատակաց մոխրեն հառնեն հիշատակք,
Մութ մենաստանք վերափայլե՛ն նախնի փառք...

Լո՛ւյս, լո՛ւյս տեղան ամեն տեղ,
Գիտությո՛ւն, լո՛ւյսն Հայ աստեղ,
Լո՛ւյս հյուղակին, լո՛ւյս վըհին,

60 Լո՛ւյս Հայ փառաց շեջ ջահին:

Ահա սրանա մեղ ապագա բոցագես,
Մեր հայրենի ավերակաց տալ լույս վես.
Հարկ չ'են մեզի նիզակ և սուր ու վառող.
Իրավունքի, սիրո, լուսո ենք կարոտ.

65 Եղբայրությա՛ն Հայն կը հենու, ո՛չ թագի,
Բռնե ձեռքեն, որ շունչ առնե և հոգի.

Եվ ալ մոռնա հայկազն հեք
Հին հարվածներն ու խոր վերք.

Եվ սիրտք ի տրոփ որոտան

70 — Կյա՛ց միշտ, ՀԱՅՐԻ՛Կ ԽՐԻՄՅԱՆ»:

1869 <Սեպ. 27>

8. Ի ԴԻՄԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՄԵՆ. ՀԱՅՐԻԿԻՆ

Ո՞վ է որ գա մեզ ճեղքած օդն, ալին,
Ճակտին վրա գոհարք, աստեղք կը փայլին.
Թագավո՞ր մ'է Հայ, որ ցատկեց շիրմեն,—
Ո՛չ, դեմքը վառողք արցունք՝ ըսպի են.
5 Նա կ'արհամարհե ծիրանի, փառքեր,
Նա սե է հագեր:

Նա մեր Հայ եղբարց արցունքն է քավեր,
Ցույց կուտա մեզի արյուն ու ալեր,
Դյուցա՞ղն մ'է, որ դո՛ւրս թրռավ դամբանեն,
10 Ո՛չ, թուր չ'է՛ ձեռքն, այլ խաչ բռներ արդեն,
Չը ցայտեր աչքեն շանթեր, այլ սե՛ր, գո՛ւթ.
Դողա անկե Քուրդ:

Նա կուգա Հայոց կարմիր մարգերեն,
Աղատեց Քրդեն հեգ Հայ գերիներն,
15 Խաչափայտով մը պանծացավ հաղթող,
Հնչեցուց ի Հայս աղատության փող,
Տեսե՛ք, քուրձ հագեր, կարծես ինք դիակ,
Բայց սիրտն է կրրակ:

Գա Մասյաց սարեն, նա ձախն ու աջը
20 Մովսեսի քընարն՝ Ղևոնդի խաչը,
Աստղի մը նայվածք, քընարի մը ձայն,
Աղյաց խորերեն կը սիրե նա Հայն.
Դեռ չը ճանչցա՞ք զ՝այն, ճակա՛տք վըշտակոծ,
Հրեշտակն է Հայոց:

25 Ահա կը հնչե նորա հեշտ սըրինգ,
Արձագանք կուտան Հայոց դաշտք, լերինք,
Երթանք իր շուրջը, Հայն՛ր արտալած,
Զր խաբեր, մատներ նա մեզ օտարաց,
Զը սիրեր ոսկի, փառք ու վատ մարդիկ,
30 Հայուն է Հայրիկ:

Գլխիկը դըրած սըգավոր սըքեմ,
Զը թափիր ճակտեն դեռ ալիք վըսեմ,
Բայց իր դիմաց վրա կանուխ են փթթած
Անցքի ու վշտի խորշոմներ միշտ թաց.
35 Միակ վարձք մ՛ունի՝ այն է կոչել զ՛ինք
«ԽԸՐԻՄՅԱՆ ՀԱՅՐԻԿ»:

9. ՀԱՅՐԻԿՆ ՀԱՅՈՅ

Փութա՛, հովվապե՛տ, սիրող հար ազատ՝
Հարազատ,

Փարատի՛ սև ամպ, փայլի՛ արդ արև
Արդարև,

5 Փողփողի՛ն դաշտեր, ազատ առնե՛նք քայլ,
Առ նենգ գայլ

Ցրցո՛ւր ցուպդ, Հայերն կանչե՛ յ'արոտ մի՝
Հար հոտ մի:

Ճանկեր արյունոտ կուրծ մեր թափ առինք,
10 Թափառի՛նք,

Եկո՛, հովվլե՛ մեզ, սիրածդ, ազգասե՛ր,
Ազգ ա՛ս էր:

Դու գրթոտ նըման երկնի հայրիկին՝
Յ'այր՝ ի կին՝

15 Յ'օրոց և յ'ալիս սփռե՛ լույս և սեր,
Լո՛ւյս եւս, է՞ր

Յավի, չը դարթնու հըրճված յ'այգուն յ'այն
Յա՛յ, քուն Հայն:

Սոխակ մ'էիր մերթ ի նոճս, լ'երգերդ՝
20 Վերքերըդ

- Առած բյուրավոր՝ դեռ դու կանչեցիր,
 Կա՛ն, չ'է՛ցիր
 Երգերդ միշտ մեր սիրտ, սիրո, հոգվո ձա՛յն,
 Յ'ոգվոց Հայն
- 25 Հանեց, վառեցավ ձայնեդ, իմացավ
 Հիմա ցավ.
 Քե՛զ խնդրե Հայն արդ, ամբոխ ամբոխ չ'է՛,
 Ամբողջ է.
- Արդ ըսե՛ Հայուն, ըրե՛ ազդ անոր
 30 Աստանոր.
 — Ես կարոտ եմ վառ սրտից, ձեռքերի,
 Զեր գերի
 Եղբարքն ազատե՛լ, լո՛ւյս տալ ՚ի Մասիս,
 Ի մաս յ'իս
- 35 Առնել իմ նախնյաց արյուն արտսուքեն.
 Արդ սուգեն
 Ելնեն Հայք՝ օրհնեն սիրով հավետ իս՝
 Յ՛ավետիս.
- Ցանկամ որ Հայք ինձ ըսեն ա՛հ, յամայր
 40 «Ահա՛ մայր».
 Այս իմ վերջին տենչ, միշտ ճետք Հայկա կա՛ն
 Հայկական:

10. ԵՐԳ ՄԱՐՏԻՆ ՎԱՐԴԱՆԱՆՑ

Արի՛ք, որդի՛ք Արարատյան,
նըսեմ նակատք ցայտե՛ն թող շանթ,
Դողդոջ ձեռաց մեջ սուր ցոլա՛ն,
Արդար վրիժուց ժամն հասավ արդ,
5 Փշրի՛ Պարսկին անդուլ կացին,

Հայք բա՛վ լացին.

Մեռնի՛նք Մասյաց շուքերուն տակ,
Հավերժ կանգնե՛նք հաղթանակ.

Օ՛ն, ազա՛տ ըլլանք

10 Եվ Հայաստան մեր,

Թող տա՛ն արձագանք

Մասիք անվեհեր.

Մեռնի՛նք յ'Արտազ՝ Տղմուտի մոտ,

Ուսկից ծագի մեզ առավոտ:

15 Մեր սուսերց փայլեն

Սասանին Սասանք,

Մեր ամեն քայլեն

Ծագի հաղթանակ:

11. ՍԻՐԵՑԻ ՔԵԶ

Շաղի, շողի ժամք էին.
Վարդից հրդեհ կար յ'երկին՝
Փոխան ամպոց հուր հյուսքի.
Տեղա՛ր մարգրիտ և ոսկի:

5 Թավուտքի մր խոր ծաղկոտ
Ընկողմանած նըվաղկոտ՝
Կը հևայիր դու տժգույն,
Ամրան սյուքի մը հանգույն:

Աչերդ սիրո Ատրուշա՛ն...
10 Եվ մատներովդ զերթ շուշան՝
Կը փետտեիր ծաղիկ մի,
Հառած շողից աչքդ երկնի:

Հիանայի թե ի՛նչպես
Փետտել թերթեր վարդին վես՝
15 Եվ թափթրփել քու գիրգ գիրկ
Կը զորեին մատներդ գիրգ:

Եվ նըվաղկոտ այդ աչեր
Նըշուլեին նո՛ր եթեր,

Եթեր մ'աստեղց ուր փոխան
20 Հրաշեկ սլաքք կը շողան:

Ըրիր աշացդ մեկ կայծին
Եվ մեկ վանկիդ զ'իս գերին,
Շղթայեցիր զ'իս, անգո՛ւթ,
Նշույլներովն վեհ հոգւոյդ:

25 Թո՛ղ սիրտս, ինձմե գնա հեռի,
Զ'ուզեմ հոգւոյս թագուհի
Քեզ, որուն կուրծն վարդի թերթ,
Այլ կրճանիտ սիրտն է գեթ:

Դու, որ գիտես լոկ բուրել,
30 Գիրգ սրտերու վերք փորել,
Եվ կը սիրես, երբ կարի՛
Քեզ պաշտող սիրտն արյունի:

Թաւուտքի մը շուք նըսեմ
Երբոր մենիկ արտասվեմ,
35 Հոն ես դու, կը գտնես զ'իս,
Տերևներե՛ն կը խոսիս:

Երբ առվակին մեջ փաղփուռ
Կ'ուզեմ մոռնալ դեմքըդ, դուն
Դարձյալ հոն կը գտնես զ'իս,
40 Ալիներե՛ն կը ժպտիս:

Երբ կը փախչիմ ժայռ ու սար՝
Ջախջախել սիրտս և քընար,
Հովին մեջեն միշտ մնչես՝
Թե դու բնավ զ'իս սիրած չ'ես:

- 45 Գրկեմ սրտովս արդ ցուրտ հող,
Ի՛նչ չը դիպիմ քեզի թող.
Կույս մ'է նաև դերեզման...
Կա՞ խորունկ սիրտ մ'անոր նման...:

12. ԿՈՒՅՍՆ ԼՔՅԱԼ

Հալեց սառեր գարնան արև,
 Ոսկի մատամբք ծաղիկ, տերև
 Ցանեց, ցրվեց ամպ ու բալ փուլթ,
 Պարզեց աստեղց կամարն կապույտ.
 5 Ո՛հ, ինչո՞ւ կույսին
 նայվածքն է մրթին:

Ոսկի սփռեց լերանցն արփի,
 Միծաղեցավ լուսինն յ'ալի,
 Կա՛յծ ու ծիծաղ, ծաղիկք համբուն,
 10 Թերթեր, ուր սեր կարգալ զվարթուն.
 Ո՛հ, ինչո՞ւ գունատ
 է կույսին հակատ:

Բուլբուլն թառեր թավուտ թլիին՝
 Գեղգեղե գե՛լ աղիոք սրտին.
 15 Թռչունք մրթին անտառաց խոր
 Ձայնակցին, հեշտ սիրո ժըխո՛ր...
 Ո՛հ, ինչո՞ւ լինի
 իռու կույս լեզվանի:

Ալիք սիրո ցույց տան կայծ, նետ,
20 Մրմունջ, նայվածք տանելով հետ,
Ջրրել կերթան ծաղկոտ մարմանդ,
Թոթվե խոտեն հովն աղամանդ.

Ո՛հ, ինչո՞ւ արտասուք

Թափե կույսն ի սուգ:

25 Ի դրանց ոսկի արևելքին՝
Թռչտելով սյուփեր հեշտին՝
Մաղկանց, ալյաց, թերթից համբույր
Տալով՝ սահին թողլով համ, բույր.

Ո՛հ, ինչո՞ւ հառաչ

30 Հանե կույսին լանջ:

Ո՛, կույս, ինչո՞ւ այսպես տրտում
Սամույր հոպոպքդ արտասլաթուրմ
Դեմքըդ սիրուն ծածկեն, վերցո՛ւր
Ճակատդ, շնչե սեր, լույս ու բույր.

35 Անկողինդ ծաղկունք,

Աստղեր քեզի շուք:

— Սիրեի ես աստղերն երկնի,

Ալին զ՛իս ցույց տար գեղանի,

Վալլեր ծաղիկ ճակտիս անսուգ,

40 Զեփյուռն ուներ հեշտ փրսփրսուք.

Մատնելու զկուսիկ

Հրապո՛ւյրք խաբուսիկ»:

13. Ն Վ Ա Գ
Է ՏԱՐԵԴԱՐՁԻ
ԱԶԳԱՅԻՆ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹՅԱՆ

Պատուեր են Հայոց դաշտերն արյունոտ,
Հայկազն հրսկայից կրմախք կայթնն չ'ոտն,
Մոխրոտ ու մամռոտ ավերակք խայտան,
Մասիս բարձեր է վեհ ճակտենն պատան.

5 Հիշատակն Հայն կը կանչե,
 Հայն Հայաստան կը կանչե:

Զինվո՛ր Սիրո, դրոշդ ծալ ծալ ծըփացո՛ւր,
Սորվինք խաշովդ սեր, 'քան թե փայլել սուր,
Հեշտ արցունք թափենն սառք Մասյաց սարին՝
10 Երբ Հայեր աննենգ իրարու փարին.
 Հայաստանը դեռ ողջ է՝
 Թե Հայն միշտ Հայր կանչե:

Հայրենյաց տըխուր մեջ ավերակաց՝
Հուր հոգի մ'ըսկեր, կանթե՛ղ սիրակայծ,
15 Միշտ դեպ 'ի հեք Հայն տաներ քայլ հառաջ,
 Նա աղյաց խորն Հայն՝ կուրծն էր գամած խաչ.
 Ըսին թե Հայն զայն կանչե,
 Սե՛ր է, նոճյաց լոկ ձայն չէ:

Ծովե՛լր, որ սիրո նախ տվիր արձագանք,
20 Արյուն չը ծրծած հողդ, չը թաղած գանկ,
Բաժակք հնչեցին՝ ո՛չ սև թնդանոթ,
Հյուսեցան կամարք դափնյաց սիրահող.
Սև վետ յափունսդ թե հնչե,
Հեք Հայն եղբայրն կը կանչե:

25 Դառն են արցունքով մեր սիրո բաժակք,
Սիրո դրոշք՝ մեր քերց արցունքոտ լաշակք,
Թե չերգնումք, եղբա՛րք, հիշել զՀայաստան,
Արյամբ ևս պահել պատիւն Հայոց տան,
Կը տառապի՛ Հայրենիք,
30 Կամ Հա՛յ ըսվինք կամ մեռնինք:

1871

14. նծ

Վարդը գարնայնի
Թե կույսին տիպար
Այտերուն չ'ըլլար՝
Ո՞վ կ'հարգեր զ'անի:

5 Թե չը նմաներ
Կապույտն եթերաց
Կույսին աշերաց՝
Երկինք ո՞վ կ'նայեր:

Թե կույսը չ'ըլլար
10 Սիրուն ու ամբիժ,
Աստվածն այն երկնից
Մարդ ո՞ւր կը կտրդար:

1871

Կոկոն - Ճարհամուշ Կոյսի

Հիմա ես գրեցի և ուղարկեցի
չորս Վ' արհամուշ եւ յոթ
պատգամներ իւր թիւը
և քանզի թիւը - չորս

2 Ի՞նչ յա-խիւսեա իմ ճարհ
ստեղծեա չորս Վ' ճարհի եւ
Քոյսի ճարհի ճարհ ստեղծեա
ճարհի՝ քանզի ճարհի ճարհ

ու ճարհ ստեղծեա ճարհի ճարհ
ճարհստեղծեա ճարհի ճարհ
ճարհ ճարհ ստեղծեա ճարհի
ստեղծեա ճարհստեղծեա ճարհի

Ճարհ ճարհստեղծեա ճարհի
ստեղծեա ճարհստեղծեա ճարհի

Երբ որ զմեզ յորոշ Գրեմ
 առնէր՝ առաւ զիմ խոսք
 և իմաց լռելու եմ
 անտէր չապէս ետ ի Զոյց
 ետ իրաւունքս ի զոյց.
 Իմ խոսքս տեսնէ զոյց:

Իրաւ լռելուս եւ զառնելու
 յառնելու իմաց ալ առնելու
 առ իմաց լռելու իմաց
 իմաց լռելուս եւ իմաց լռելու
 իմաց լռելուս իմաց լռելու
 իմաց լռելուս լռելու լռելու:

1891 Նոյն 6

Գրողութիւն

Մի հատված «Հուշեր» տաղի նախնական տարբերակի ինքնագրից

15. ԱՌԻԿՈՒՅՍՆ

Ո՛հ, մինչև ց՛ե՞րբ, ըսե՛, ո՛ր կույս, հոգիս ըլլա գեղույդ գերի,
Եւ մինչև ց՛ե՞րբ թրթռան աղիք ցաված սրտին և քնարի,
Լոկ համբուրիկ մ՛ուզեցի քաղել այտեդ մեկ թարմ վարդ,
Ճառագայթ մը խնդրեցի աչերեդ երկնազվարթ,

5 Զրլացար դու, անգո՛ւթ, վարդ մը դժգույն ճակտիս,
Եւ ճառագայթ մ՛այն անդունդին խոր սրտիս.

Ո՛չ, ևս չեմ կրնար ապրիլ զուրկ գրկեդ,
Ծիծառնիկն ապրի դուրս բույնեն գեթ.
Տրտմալար քնարս զարնեմ ջախջախ,

10 Գոցեմ սիրտըս սիրաբախ...

Մնայք բարով, կո՛ւյս և քնա՛ր,
Կույսին տեղ լա՛ց, քա՛ր,
Ճակատս նըսեմ

Հանգչեցնեմ

15 Մաշող

Հող:

16. ՆԱՅՎԱԾՔ ՄԸ

Ամբան տապեն ես խոնջած՝
Քավուտքի մը բյուր բյուր կայծ
Տերեներուն շուքն ինկած՝
Ո՛րչափ սիրեմ շունչն հովտաց՝
5 Մեղմիկ
Հողմիկ:

Արշալույսին կանուխեկեկ՝
Ո՛րչափ սիրեմ՝ ոտքյա մերկ
Կոխելով մարգ ծաղկանհրկ՝
10 Լըվացվելու գտնել մեկ
Հստակ
Վրտակ:

Երբ միայնակ ես գամ ման,
Ո՛րչափ սիրեմ կրակներս այն
15 Ներշնչելու սերս անձայն՝
Հոտոտելու կույսի նման՝
Քաղցրիկ
Ծաղիկ:

Երբ հովանի աստղազարդ
20 Հլլա երկնից գմբեթարդ,
Որչափ սիրեմ ի սաղարթս
Երբ կը հյուսե երգ ի վարդ
Թրթրակ
Սոխակ:

25 Բայց ասոնք չ'եմ փոխեր բնավ
Մեկ նայվածքին հետ անբավ՝
Թե յուղարկե ինձ հեշտյալ
Իր աչերեն վառ ու սյավ՝
Հուսիկ
30 Կուսիկ:

17. ՀԾՄՅՈՒՆՔ

Երբոր վարդի փունջք հայեցի՝
Մըլան տժգույն ճակտիդ վերև,
Խոնարհեցիր աչերդ արև,
Քեզ այն օրեն ես սիրեցի:

5 Թերթեր հուզող սյուքի մը պես՝
Թըռար սրտիս ծալքերն թոթվել,
Քընարի մը կըրակե թել՝
Քեզ ձրգեցիր դու աղիքես:

Արդ կը փախչիս ինձմե սյուքի
10 Պես, շուքըդ տաս լոկ քընարիս,
Գիսաստղի պես հեռուն՝ կ'նազիս՝
Հովին տըված մազերդ ոսկի:

Երբ ասաղալույց գիշեր է զով,
Շրջագայիս Պաղլար-Պաշի,
15 Գիտե՞ս թե սիրտս ո՞րչափ մաշի՝
Շրջողգեստիդ լոկ շրշյունով:

Գա սյուրն ազատ քեզ այցելու,
Նային քեդի աստղերն ազատ,

Ըստվերին մեջ մինակ ու զատ՝
20 Ես կը դողամ քեզ մոտեցելու:

Ո՛հ, թող երթա՛ սյուքն իր ծաղկոց,
նայի՛ն աստեղք թող յ'Օվկեան,
Եվ թող մեկ մ'ե՛ս ալ թալկանա՛մ
Քու նայվածքիդ մեջ կրակուբոց:

25 Մահիկն երբոր շառագունած՝
Իջնե լեռնեն ի հորիզոն,
Ալ կ'անհետիս, չ'ես շրջիր հոն՝
Կազին, հովին, աստղին դիմաց:

Գերեզմաննոցին ցուրտ ծառեր
30 Կը փրսփրսան մեռելոց հետ,
Շրջազգեստիդ շրշյունին գեթ
Ինձ արձագանք մահահրավեր:

Նրվաղած են լույս ու ժրխոր,
Դադրած շրշյունք կանանց՝ անմոռնչ
35 Արդ կը թաղվին համբույր, մրմունջ՝
Աստեղազարդ անդունդին խոր:

Շրջազգեստիդ խշրտուքն հար
Կը փրսփրսա դեռ ականջիս,
Հեծկլտալով իջնե հոգիս
40 Արտոսրալից անդունդ մ'ի վար....:

18. ՁՈՆԻԿՔ

Մինակ էր.
Վարդ մ'ըզգոն
Մատուցի
Ներա ձոն:

5 Շիկնեցավ
 Նե զըվարթ՝
 Կ'ընդուներ
 Երբ իմ վարդ:

 Ներա քով
10 Վարդն ո՛րչափ
 էր անշուք՝
 Գունաթափ

 Նույնպես ձոնս
 Համբույրին
15 Ձ'որ տրվավ՝
 Ձ'էր բնավ գին:

1871

19. ՄԱՆՈՒԿՆ ԱՌԻ ԽԱՉ

Ո՛վ խաչափայտ

Դու քառաթև,

Որո ճակատ

Սիրո արև՝

5 Գամված Հիսուս,

Փըշեց խոնարհ

Հոգի և լույս

Սեր ընդ աշխարհ,

Ընդունե՛ լիմ հոգիս հեզիկ փառաճաճանչ

10 Թեև րուդ տակ և սորվեցո՛ւր ինծի հավատ,

Սեր, հույս, որով միշտ բաբախե իմ փափուկ լանջ,

Եվ փարատե՛ լուսովդ խավարն սրտես վըհատ.

Սորվիմ աղոթք

Բառնալ քեզի,

15 Երբ խութից ոտք

Իմ հանդիպի

Սև Սատանին,

Որ ճգնի միշտ

Դյութել զ՛հոգին

20 Ի մութ, ի վիշտ:

1871

20. ՍԻՐԵԼ

Բույլ մը նայվածք, փռնջ մը ժըպիտ,
Քուրա մը խոսք դյութեց իմ սիրտ:

Ես ուզեցի լուռ մենանալ,
Սիրել փըթիթք, խորշեր թափուտ,
5 Սիրել կայծերն երկնի կապուտ,
Առտըվան շաղն, իրիկվան բալ,
Ճակատագրիս սև գիծ կարդալ,
Խոկալ, սուզիլ, ըզմայլիլ սուտ:

Ո՛հ, խուրձ մը վարս, եղեմ մը շունչ,
10 Շրջագգեստ մը շրջեց իմ շուրջ:

Ես ուզեցի լոկ ու մինակ
Սրտակցիլ ջինջ վըտակին հետ.
Հիշատակի չ'ունի նա հետ,
Սի՛րտ մ'որուն մինչ սուզիմ հատակ,
15 Գտնեմ զ'իս հոն դժգույն, հստակ,
Գաղտնի՛ք մ'ունի— այն՝ անթիվ վետ:

Եթեր մը տրոփ սրտի լսեցի,
Հծծեց.— կ'ուզե՞ս սիրտ, ե՛կ ինծի»:

Ես ուզեցի սիրել զեփրուս,
 20 Որ երկնքեն թռչի բեկբեկ,
 Նա չը սիրեր խոցել երբե՛ք,
 Հոգի՛ մ'որուն գաղտնիքն է բույր,
 Գիտե շոյել երազներ բյուր,
 Երկնի բույրն յ'ուշ կ'ածե առ հեք:

25 Ո՛հ, փունջ մը բոց փրսփրսաց ինձ,
 — Կ'ուզե՞ս պաշտել հոգի մ'անբիծ»:

Ես ուզեցի քննարով մի
 Լոկ սիրել հրս, հոս դալկահար,
 Պաշտել, գրկել միայն քննար,
 30 Սիրող էակ ճանչել զ'անի,
 Լ'ստ իմ քըմաց լարել աղի,
 Եվ սրտակցիլ սիրողաբար:
 Նե մոտեցավ Ջուշիկ, ըսավ,
 — Քնարդ է ցուրտ սիրտ և սերըդ ցավ»:

35 Թոթվեց թևերն հոգիս մուլար,
 Ճանչեց ըզնե գեղ ու կըրակ,
 Սիրտն անապակ՝ ինչպես վրտակ,
 Անմե՛ղ՝ ինչպես սյուր դալկահար,
 Հավատարի՛մ՝ ինչպես քննար,
 40 Հրածեշտ տըվավ կյանքի մենակ:

Բույլ մը նայվածք, փունջ մը ժըպիտ,
 Քուրա մը խոսք դուրթեց իմ սիրտ:

1871

21. ԴՐԺԵԼ

Փունջ մը կնճիռ, բույլ մը կայծակ,
Դրժոխք մ'անեծք խոցեց հոգյակս:

Ես ուզեցի պաշտել ըզնե,
Սիրել ժպիտքն՝ փրթի՛թք անհուն,
5 Սիրել աստղերն սև աշերուն
Եվ այն խոկումն, որ մըթագնե
Պայծառ ճակատը՝ այն ամպն է
Որ կ'ըշպարե դեմքը լուսնուն:

Գիշեր մը սուգ, անդունդ մ'հառաչ՝
10 Հուզեց ներա հոգին ու լանջ:

Ես ուզեցի միշտ քովն ըլլալ,
Մըտիկ ընել թնդյուն սրտին,
Շնչել, խըմել ներա հոգին,
Եվ շոշափել լոկ ձյունափայլ
15 Ծոծորակին վըրա ծալ ծալ
Թափող վարսից ալյակք ծըփին:

Օվկեան մը տրտունջ լսեցի,
«Զ'իս կը նեղե՞ս» հծծեց ինծի:

Ես ուզեցի քրնար մ'ըլլալ
20 Ներա ձեռքին տակ հեացող,
Ներա հոգվույն խորն հիացող
Թեթև պատկեր մ'ըլլալ շարժյալ,
Մոռնալ զիս, լոկ ըզնե՛ խոկալ,
Կ'վառե երազ մ'որուն մեկ շող:

25 Ամպրոպ մը սաստ ցնցեց հռչիս,
Գոչեց — սիրել չ'ես կրնար զ'իս»:

Ի զո՛ւր սիրտըս մըխաց առջին՝
Խնկարկելու սիրտն անապատ.
Յուցի իրեն ճակատս գունատ,
30 Կուրծըս գոգած, մարն իմ աչքին,
Ի զո՛ւր շուրթերն դողդոջեցին,
Զ'ինքը սիրելիս հծծեցին յայտ:

Նե հեռացալ ինձմե, ըսաւ,
— Բա՛ւ սիրեցի քեզ, մնաս բարյա՛ւ»:

35 Որոտացին խոկմանցս ամպեր,
Կայծակնահար ըրին հոգիս,
Մոխիր դարձան երազներս յ'իս,
Ճակատագիրս խնծղաց ի վեր,
Խորշ մը կար որ զ'իս չը ծաղրեր,
40 Այն լուռ փո՛սն էր գերեզմանիս...:

Փունջ մը կնճիռ, բույլ մը կայծակ,
Դժոխք մ'անեծք խոցեց հոգյակս...:

1871

22. ԼՃԱԿ

Ինչո՞ւ ապշած են, լըճա՛կ,
Ու չ'են խայտար քու ալյակք,
Միթե հայլվույդ մեջ անձկավ
Գեղուհի՞ մը նայեցավ:

5 Եվ կամ միթե կըզմայլի՞ն
Ալյակքդ երկնի կապույտին,
Եվ այն ամպոց լուսափթիթ,
Որք նըմանին փրփուրքիդ:

Մեղամաղձոտ լըճա՛կդ իմ,
10 Քեզ հետ ըլլա՛նք մըտերիմ,
Սիրեմ քեզի պես ես ալ
Գրավվիլ, լըռել ու խոկալ:

Որքան ունիս դու ալի՜
Ճակատս այնքան խոկ ունի,
15 Որքան ունիս դու փրփուր՜
Սիրտս այնքան խոց ունի բյուր:

Այլ եթե գոգդ ալ թափին
Բույլքն աստեղաց երկնքին,

Նըմանիլ չ'ես կրնար դուն
20 Հոգվույս՝ որ է բոց անհո՛ւն:

Հոգ աստղերը չ'են մեռնիր,
Ծաղիկներն հոգ չ'են թոռմիր,
Ամպերը չ'են թրջեր հոգ,
Երբ խաղաղ եք դու և օդ:

25 Լըճա՛կ, դու ես թագուհիս,
Զի թ'հովե մ'ալ խորշումիս,
Դարձյալ խորքիդ մեջ խրոռվ
Զ'իս կը պահես դողդղալով:

Շատերը զ'իս մերժեցին,
30 «Քնար մ'ունի սոսկ — ըսին.
Մին՝ «դողդոջ է, գույն չ'ունի—
Մյուսն ալ ըսավ — կը մեռնի՛»:

Ոչ քո ըսալ — հե՛գ տղա,
Արդյոք ինչո՞ւ կը մըխա,
35 Թերևս ըլլա գեղանի,
Թե որ սիրեմ, չը մեռնի»:

Ոչ ոք ըսավ — սա տըղին
Պատռե՛նք սիրտը տըրտմագին,
Նայինք ինչե՛ր գրված կան...»
40 — Հոն հրդեհ կա, ո՛չ մատյան:

Հոն կա մոխի՛ր... հիշատա՛կ...
Ալյակքդ հուզի՛ն թող, լըճա՛կ,
Ձի քու խորքիդ մեջ անձկաւ
Հուսահատ մը նայեցաւ...:

1871

23. ԹՐՔՈՒՀԻՆ

Երեկո է. բոցավառ է հորիզոն.

Կառք մը կ'անցնի դագաղի պես համրընթաց,

Գեղուհի մը ընկողմանած տրոփե հոն,

Վերջալույսի աղջիկ մ'է սա, ո՛վ Աստված.

5

Եթե նայի՛,

Կ'ըսես — հի՛մա կը մարի»:

Մեղրամոմե անդրիանդի մ'է հանգույն.

Ի՛նչ դալկահար... կարծես հաջաղը վառե

Պատան մ'է նուրբ ներա վարդիցը դժգույն.

10 Աստված ըզնե զույգ մ'աչերովն կը վառե.

Եթե ժպտի՛,

Կ'ըսես — ո՛հ, հի՛մա կ'անցնի»:

Նայիլ կ'ուզե, բայց ա՛վելի կ'ներվաղի,

Սիրտը խունկի պես կը մըխա՛ սիրավառ,

15 Նե շողերու, բույրերու է թագուհի,

Խոնջ թիթեռնիկ մ'որ կը խնդրե ծաղկե թառ.

Եթե շարժի՛,

Կ'ըսես — հի՛մա կը թռչի»:

Հանչն է հուզյալ Օվկեանի մը նըման.

20 Կ'ուզե սիրե՛լ... համբույրի մ'հետ նըվաղիլ,
Մաշիլ, խամբիլ, խոնջած ընկնիլ գերեզման,
Քամեկ սիրո կրակե բաժկին հուսկ կաթիլ.

Եթե շիկնի՛,

Կ'ըսես — հի՛մա կը բռնկի»:

25 Սրտի մեղո՛ւ, ինչպես կոչեց Համարթին,
Որուն ծրծած ծաղիկը՝ սիրտ, մեղրն է սեր,
Ես կոչեմ զնե կո՛ւյս, որուն սիրտն է երկին
Անհուն սիրո, որ հորիզոն չ'ունի դեռ.

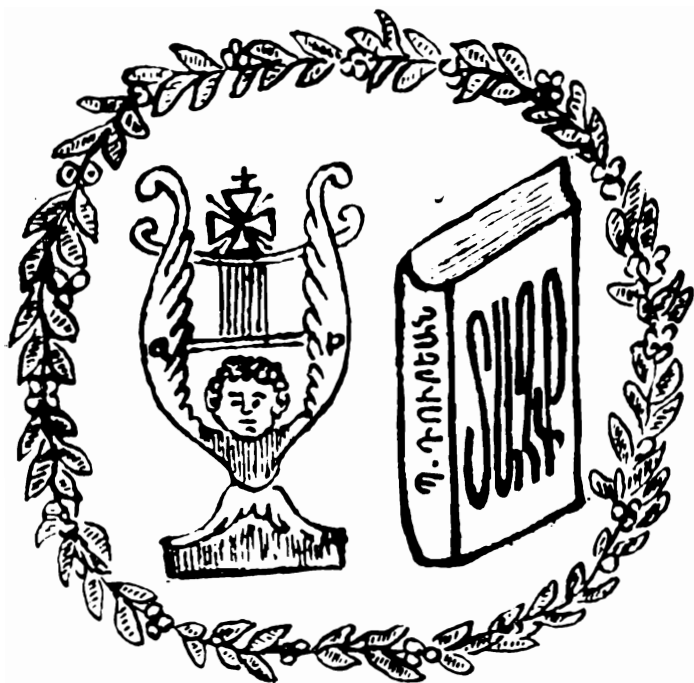
Եթե խոսի՛,

30 Կ'ըսես — հի՛մա կը հատնի»:

Նե կը վառի, մի՛շտ կը վառի, չը հատնիր
Տընանկ կընոջ տաճարն վառած ճրագին պես,
Աստղերու նման գիշեր սիրե՛ փողփողի՛լ.
Կրակ մ'է փրթած կողեն սիրո բոցագես...

35 Թե իսկ մեռնի՛,

Կ'ըսես — հի՛մա կը ծընի»:

Պ. Դուրյանի տաղերի և տետրի շապիկի վերջին էջը՝
հեղինակի ձևավորմամբ

24. ՆԵՐԱ ՀԵՏ

Համբույր մ'առի ներանե,
Համբույր մ'անհուն գորովի,
Երբ կարմիր շողք մարեին
Հորիզոնին վերևի:

5 Ձեռքըս տարավ կուրծին՝ հոն
Սիրո երկին մ'որոտար.
Թռչնեցա գիրկն ես իբրև
Համբույր մ'անհուն, դալկահար:

Նեզիս իր քով նըստեցուց
10 Գորգի վըրա դալարյա.
Հուսկ ճաճանչ մը կ'պլպլար
Ներա դիմացը վըրա:

Թոթովեցի... դողացի...
Առի համբույր անհամար.
15 «Խոսի՞նք» ըսավ — ո՛հ, խոսի՛լ,
Հատնիլ է լոկ ինձ համար:

Աչերու բոցն երբ մարի,
Դադրի տըրոփն երբ սրտին,

Լոկ այն ատեն հարկ է որ
20 Անգոր շուրթերը խոսին:

Հուր հորիզոնն մարեցավ,
Երկինքն աստղեր փթթեցան,
Համբույր մ'առի դարձյալ ես
Հ'անուն աստեղց ցիրեցան:

25 Նե թողուց որ վարսքն ազատ
Սյուքը դեպ յ'իս բերելով
Միշտ հովահրե բըռնկած
Ճակատըս զով բույրերով:

Ո՛հ, այն ժամը ոսկեզօծ
30 Անշուշտ սահած, թըռած է
Ճակատագրին անողորմ
Սև ձեռքերեն երկաթե:

Մեր համբույրներն պահեցին
Տերեները խարշափմամբ,
35 Եվ շողերու տըվին շուք
Աստղերն երկնից այն անամպ:

Ձեռք վերցուցինք աստղերուն,
Սեր ուխտեցինք իրարու,
Դողդըղացին աստղերն ալ
40 Մեր երգումեն ահարկու:

Լըսեց երկինք մեր ջերմ ուխտ,
Աստղեր սրակեց ի գորով,
Բնությունն եղավ պրսակիչ,
Մեզ պրսակեց աստղերով...:

1871

✓

25. ՏՐՏՈՒՆՁՔ

է՛հ, մնաք բարով, Աստված և արև,
Որ կը պըլպըլաք իմ հոգվույս վերև...:
Աստղ մ'ալ ես կ'երթամ հավելուլ երկնից,
Աստղերն ի՞նչ են որ, եթե ո՛չ անբիծ

5 Եվ թշվառ հոգվոց անեծք ողբագին,
Որք թըռին այրել ճակատն երկնքին.

Այլ այն Աստուծույն՝ շանթերո՞ւ արմատ՝
Հավելուն զենքերն ու զարդերն հրրատ...:

Այլ, ո՛հ, ի՞նչ կ'ըսեմ... շանթահարե զ'իս,
10 Աստվա՛ծ, խոկն հըսկա փշրե հյուլեիս,

Որ ժպըրհի ձգտիլ, սուզիլ խորն երկնի,
Ելնել աստղերու սանդուղքն ահալի...:

Ողջո՞ւն քեզ, Աստված դողդոջ էակին,
Շողին, փըթիթին, ալվույն ու վանկին,

15 Դու որ ճակտիս վարդն և բոցն աչերուս
Խըլեցիր թրթռումս շրթանց, թռիչն հոգվույս,

Ամպ տըվիր աչացս, հեք տըվիր սրտիս,
Ըսին՝ մահվան դուռն ինձ փիտի ժպտիս,

Անշուշտ ինձ կյանք մը կազմած ես ետքի,
20 Կյանք մ'անհուն շողի, բույրի, աղոթքի.

Իսկ թե կորնչի պիտի իմ հուսկ շունչ

Հոս մառախուղի մեջ համր անշըշուենք,
Այժմեն թո՛ղ որ շանթ մ'ըլլամ դալկահար,
Պըլլվիմ անվանդ մոնչեմ անդադար,
25 Թող անեծք մ'ըլլամ քու կողդդ խըրիմ,
Իսող հորջորջեմ քեզ «Աստված ոխերիմ»:

Ո՛հ, կը դողդոջեմ, դժգույն եմ, դժգույն,
Փըրփըրի ներսըս դըժոխքի մ'հանգույն...
Հառաչ մ'եմ հեծող նոճերու մեջ սե,
30 Թյափելու մոտ չոր աշնան մեկ տերե...
Ո՛հ, կայծ տըվե՛ք ինձ, կայծ տըվե՛ք, ապրի՛մ...
Ի՛նչ, երազե վերջ գրկել ցուրտ շիրի՛մ...
Այս ճակատագիրն ի՛նչ սե է, Աստվա՛ծ,
Արդյոք դամբանի մրուրո՞վ է գծված...
35 Ո՛հ, տըվե՛ք հոգվույս կրակի մի կաթիլ,
Սիրել կ'ուզեմ դեռ լ'ապրիլ ու ապրիլ.
Երկնքի աստղե՛ր, հոգվույս մեջ ընկե՛ք,
Կայծ տըվե՛ք, կյա՛նք՝ ձեր սիրահարին հեք:
Գարունն ո՛չ մեկ վարդ ճակտիս դալկահար՝
40 Ո՛չ երկնի շողերն ժըպիտ մ'ի՛նձ չ'են տար:
Գիշերն միշտ դագաղս, աստղերը՝ ջահեր,
Լուսինն հար կուլա, խուզարկե վըհեր:
Կ'ըլլան մարդիկ, որ լացող մը չ'ունին,
Անոր համար նա դըրավ այդ լուսին.
45 Եվ մահամերձն ալ կ'ուզե երկու բան,
Նախ՝ կյա՛նքը, վերջը՝ լացող մ'ի՛ր վըրան:

Ի զո՛ւր գըրեցին աստղերն ինծի «սե՛ր»,
 Եվ ի զո՛ւր ուսուց բուլբուլն ինձ «սիրե՛լ»,
 Ի զո՛ւր սյուքեր «սե՛ր» ինձ ներշնչեցին,
 50 Եվ զիս նորատի ցուցուց ջինջ ակին,
 Ի զո՛ւր թավառքներ լըռեցին իմ շուրջ,
 Գաղտնապահ տերեք չ'առին երբե՛ք շունչ,
 Որ չը խըռովին երազքըս վըսեմ,
 Թույլ տըվին որ միշտ ըզնե հրադեմ,
 55 Եվ ի զո՛ւր ծաղկունք, փըթիթներ գարնան,
 Միշտ խնկարկեցին խոկմանցըս խորան...
 Ո՛հ, նոքա ամենքը զ'իս ծաղրեր են...
 Աստուծո ծաղրն է Աշխարհ ակ առդեն...:

26. ԶՆԶՈՒՄ

(Օր Մը Վերջը) ~

- Երեկ երբ պաղ քրտանց մեջ
Սև մըրափ մը կ'առնեի,
Եվ թոշնած զույգ մը վարդեր
Այտերուս վրա կ'այրեին,
5 Անշուշտ ճակտիս վրա մահու
Դալկություն մը կը պլպլար,
Եվ մահու թռիչ մ'ունեի,
Լըսեցի մորս հեծեծում...
Բացի աչերըս խոնջած,
10 Մորըս արտոսը տեսի՛...
Ո՛հ, ճշմարիտ գորովի
Մարգարիտներ սուտ ու կեղծ...:
Մայրըս անհո՛ւն ցավ մ'ունեի,
Այն սև ցավը ե՛ս էի...
15 Ա՛հ, գըլուխըս փոթորկեց...
Այս սև հեղեղն տըվի դուրս...
Ո՛հ, ներե՛ ինձ, Աստված իմ,
Մորըս արտոսը տեսի՛...:

1871

27. ԶՆԵ ՊԱՇՏԵՄ

Ճառագայթի ու վարդի
Փթթումներով վեհապան՝
Ես չը սիրեմ սա դեմքը
Սիրո ժպտով մը օծած:

5 Ես չը սիրեմ, երբ կույսի մ՝
Աչերը զ՛իս բուրվառեն՝
Զերթ հուր ամպոց գույգ մը հյուս
Հոնիցը տակ մեղմորեն:

Գիսաստղի պես հերարծակ՝
10 Ես չը սիրեմ սա վըճիտ
Կույսն, ոյր դեմքեն կը փթթին
Հուսնի դալուկն ու ժրպիտ:

Ես չը սիրեմ՝ հանդիպիմ
Երբ կույսի մը հեզանազ,
15 Որ եղեմ մը կը բուրե,
Կ՛վառե երկինք մը երազ:

Ես չը սիրեմ սա կապույտ
Զույգ մեկերիններն* գինովցած,

<* Աչքի նմանությամբ առնված>

Ոյ՛ր մեկուն մեջ սլաշտի նա,
20 Եվ մյուսին մեջ ալ Աստված:

Ես չը սիրեմ սա օտար
Ժրպիտները հուսաշող,
Որք ծաղիկներ են սուտ սոսկ
Սրտի անդունդը ծածկող:

25 Ես կը պաշտեմ զ'իմ Պ...
Ինձ կը բավե իր սրտին
Մեկ ճառագայթը միայն,
Եվ մեկ վարդն իր ժրպիտին:

Թեև սե աչքն հեղեղեն
30 Անթիվ աստեղց միշտ բույլեր՝
Իր սե հոնից շուքին տակ՝
Զ'որս ութ օրն է նա գըծեր:

Հուսինը ո՛չ ներա վարդն,
Եվ ոչ ալ վարդը ունի
35 Ճառագայթումը ներա,
Ճառագայթո՛ւմ սիրողի:

Ես կը դողդողամ իր վրրա,
Նե իմ վրրա գորովի,
Իսկ թե մոռնա՞ զ'իս օր մը...
Ա՛հ, այն օրը քա՛ր կտրի...:

1871

28. ԿՈԿՈՆ — ԾԱՂԻԿՔ ԿՈՒՅՍԻՆ

Հուսափրթիթ չ'անարև
Զույգ մ'աշխարհներ ես տեսի
Ճառագայթից, բույրերու
Եվ փափկության ու լույսի:

5 Ո՛հ, չ'է՛ նոցա պես անբիծ
Իտալական վեհ երկին,
Եթե չ'ունին աստեղց բույլ,
Ամպ ու կայծակ ալ չ'ունին:

Ո՛հ, հավիտյան միշտ կոկոն
10 Կարծես զույգ մը ծաղիկ են,
Բայց նըման կույս սրտերու՝
Կարի քաղցըր կը բուրեն:

Ձեռք կարկառել. ս'աշխարհաց
Ակնախըտիղ ու անտես՝
15 Հանդուգն ըլլալ է լոկ քան
Զ'աշխարհակալն Արտաշես:

Ի՞նչպես արդյոք կերտեց նա՞
Լուսագունդներս այս դողդոջ,
Նա աշխարհի քան ըզկերտ՝
20 Մտածեց ոգի տալն կրնոջ:

Կը դողդողան իմ շուրթեր
Հըպիլ սիրո այդ խոռով
Կոկոն — ծաղկանց՝ խամրելու,
Արատելու երկյուղով:

25 Այլ որ շուրթերն՝ հանդըգնի
Հըպել հրաշից այդ լույսե,
Կ'երդնում յ'աշխարհն աստեղաց,
Թե նա դա՛ր մը կը ծըծե:

29. ՍԵՎ, ՍԵՎ

Երբեմն հոգիս աստղի մը բոց
Եվ թիթեռնի մ'ուներ թևեր.
Վերջալույսի նըման ամպոց
Երազներ հո՛ւր ճակատս վառեր:

5 Արդ սառույցներ դառն արտոսրի
Կը քարանան կուրծիս ներքև,
Եվ բարդք ամպոց սևաթորմի
Կ'ուզեն խեղդել սիրտս ու արև:

Հազիվ քանի մ'օրերն կյանքիս
10 Ոսկեզօծեց իմ բախտը վատ,
Որո՛նք եղան լոկ օվասիս
Մեղմող կյանքիս դառն անապատ

Մենանայի օրեր ցըվերջ
Երբեմն՝ հովտի ծաղկանց լճերկնի
15 Զյունափրթիթ ամպերուն մեջ,
Կյանքի մրրուրն ես թափեի:

Ծըծեի սե՛ր, ծըծեի կյա՛նք,
Մինչ վերջալույսն կը հըրահրեր,

«Մնաս բարովի» սա կարմրորակ՝
20 Տըխուր կըրակ լ'երկնի բոցեր:

Ունեի ես երբեմն առատ
Վարդեր, առատ աստղեր նույնպես,
Ճակատագիրս սև տեսավ շա՛տ,
Բրցուց, քաղեց զ'անոնք սրտես:

25 Ունեի ես իմ սիրուհին,
Որո թեպետ աչքն էին սև,
Սակայն սըգալ չը գիտեին...
Հրեշտակ մ'էր նե, հրեշտակ անթև:

Սև երազ մը օր մը դողդոջ
30 Մըղեց զ'իս սև՝ փոսի մ'առջին,
Ուր քար կտրած՝ սիրտ ի թընդոջ՝
Դագաղի մ'աչքս հառած էին:

Ավա՛ղ ներա վարդքն ու աստղերն
Լուռ պիտի տար կուլ այն սև փոս,
35 Յուրտ համբույր մը առի ճակտեն,
Ներա վերջին ձոնն էր ափսո՛ս:

Եվ լըսեցի յայնժամ՝ թի թի
Սև սև հողեր կոշտ թնդեցին
Տըխուր քողքին վըրա փայտի...
40 Դըժոխք մ'անեծք այն սև՝ օրին:

Այն ցուրտ հողերն իմ դատարկ սիրտ
Լըցուցին, փոսն գոցելնուն հետ՝
Եվ այս աշխարհն ալ անժըպիտ
Գոցեցին իմ առջև հավե՛տ...:

1871

30. ԱՌԻ ՄԱՅԻՍ

Ծաղիկներու մայրի՛կ դու կույս՝
Ո՛ւ իմ Մայի՛ս ծաղկահանդերձ,
Սա երփներանգ ծաղկոքդ հանդերձ
է՞ր չը բերիր Ծաղիկն հոգւոյս:

- 5 Ո՛հ, միթե կա՞ այլ զըվարթուն
Մայիս հոգւո ծաղիկներու.
— Նա փողփողէ վերե գլխու,—
Մի դալկահար Մայիս անհուն:

31. ՄԱՆԻՇԱԿ

Ո՛վ մանիշա՛կ, մանիշա՛կ,
Ինչո՞ւ այդպես գլխիկոր
Նայիս հողին սըգավոր...
Ո՛հ, ինչի՞ այդ նըշանակ:

5 Միթե դու կո՞ւյս մը տեսար,
Որուն աչաց քով կապուտ՝
Ըղբեղ գըտար այնչափ մութ,
Որ կը սըգաս սեահար:

Եթե դու ալ վարդին պես
10 Ունենայիր դույզն բոսոր,
Կը շիկնեիր, ինչպես որ
Շիկնեցա՛վ այն վարդը վես,

Երբ տեսա՛վ օր մը ներա
Վարդերն լանքի՛ծ այտերուն:
15 Շուշանին պես դալկություն
Եթե ըլլար քու Վրա,

Դժգունեիր որպես նա,
Ինչպես որ օր մը շուշան

**Դժգունեցալ աննըշան՝
20 Տեսալ ձեռներն երբ ներա:**

**Եվ դեռ ըսե՞մ... օր մ'երկին
Ամպոտեցալ... է՞ր արդյոք...
Երբոր կ'ըներ նե աղոթք,
Վերն հառած աչքն ու հոգին:**

32. ԻՄ ՀԱՆԳԻՍՏԸ

Եթե մոտի հողակույտիս,
Թուխ — մոխրագույն լճեր ներա
Թե ջուխտ մարգրիտ թափին իմ վրա,
Զը ցավադնիր ոսկերոտիս.

5 Ա՛յս իմ հանգիստ.

Իմ լըռուանիստ

Ա՛յս օթեան

Խաղաղության:

33. ՆՈՐ ՍԵՎ ՕՐԵՐ

Մինչ բռնության՝ ընկա՛ն արյան դարերը,
Աշխարհ մը կա արցո՛ւնք թափող սարերը,
Արյամբ պղտո՛ր դեռ գետերուն ափունքը.
Զը դադրեցաւ դեռ այս երկրին սե սուգը.

- 5 Ավերակույտն այս ահարկու,
 Աշխարհ մոխրոց ու նոճերու:

Հայ դյուցազանց, որ հոն ընկան ի վաղուց՝
Ոսկերոտիքն՝ արմատնե՛րն այն վրրիծուց
Ա՛հ, դեռ բողբոջ մը չ'արձըկած հո՞ղ դարձան...

- 10 Ուրեմն հիմա աղիք չ'ունի Հայաստան...
 Ա՛յ. դալկահար դու հայրենիք...
 — Եվ դեռ Քրդի՞ն ալ խոնարհինք:

- Մտռախուղ են հագեր դաշտքն ու լերինքը,
Զը գեղգեղեր Հայ հովվուհւոյն սրրինգը,
15 Հայուն համար չը փալփըլիր աստղիկը,
 Արցունքներով թոռմեր հոգվույն ծաղիկը.
 Դադրեր անմեղ խինդ, թինդ ու պար,
 Շողա ազա՛տ Քրդին տապար:

Դողդոջ մտնե՛ն առագաստը գիրգ հարսը,
20 Արտասվաթոր՝ դեմքին ծածկած հույլ վարսը՝
Որ չ'ըլլա թե հանկարծ սիրո մրմունջը
Խափանե՛ն վատ Քրդին տուփոտ մըռունչը.

Սերը փեսին արյամբ կարմրի,
Հարսը Քրդին կ'երթա գերի...:

25 Մի՛շտ կը ցանե՛ Հայն, չը հնձեր... անոթի՛...
Իր դալկահար դեմքեն երկու շիթ կաթի,
Արտոսը ու բիրտ միանգամայն... ո՛վ Աստված.
Նա ճաշակե տրտմած սրտով ցավ ու հայդ.

Այս տարաբախտ ազգն է Հա՛յը,

30 Մեր արյո՞ւնը, մեր եղբա՛յրը:

Ահ՛հ, ոտնակոխ Հայուն սիրտը և տաճար
Հրացանն չ'ուս սա կոշտ Քրդին անդադար,
Եվ մեր ներսը չ'եռա՞ր կարմիր մեկ ւլի՛ն
Կամ մեկ փրփուրն հայրենյաց սուրբ երակին,

35 Որ սառույցի զերթ որդիներ՝
Մեր աղիքները չ'ենք թոթվեր:

Իհնչ սիրտ է այս, որ հոս գամեր է Աստված,
Մինչ չը սիրեր նա հայրենիքը ցաված...
Չ'ունի ներսը Հայն իր նախնյաց տըրուփր,
40 Լրբե՛ր է դ'ինք ճակատագրին Սերորը.
Իրես դարձուց Հայն սուսերեն,
«Սև» ժառանգեց լոկ պապերեն:

Սառե աչեր, քարե լեզու, ա՛յս մընաց
Բյուր փառքերեն մեր գոռ ու պերճ հայրենյաց,
45 Սեազըլուիս խումբ մը ագռա՛վ մընաց լոկ՝
Կամ խումբ մը կույր խըլուրդ՝ ըստրո՛ւկ փառքի սոսկ.
Ա՛հ, այն արծիվ ժողովրդեն,
Որ հարվածվի արդ կոշտ Քրդեն:

Ի՛նչ, սե ձեռքեր հըպին վըճիտ ճակատին
50 Հայ կուսիկին նըվիրական լաչակի՛ն,
Դըժոխք մը տարփ թոշնեն վարդը կուսության,
Կարծես ծաղիկ մը կոխկոտեն — զ՛այս կըզգան,
Ինչպես որ Հայ մը մորթեն,
Կարծեն թե հավ մը մորթեն:

55 Է՛հ, մի՛ վախեք, ասեղ մ՛անգամ պետք չ՛է մեղ,
Այլ հայրենի սոսկ ըզգացում մ՛աղեկեզ.
Ժանգոտ սուր մը, պատռած դրոշ մը թե չ՛ունինք,
Կուրծերնուս տակ տըրոփող սի՛րտ մ՛ալ չ՛ունինք.
Օ՛ն, ոտքերնիս վարենե՛նք գետին,
60 Հայտենե՛նք մեր ցավը ահագին:

Մեր քերց վարդերն և արևներն մեր եղբարց՝
Մեր տաճարադ խաչերն՝ պատի՛վն հայրենյադ
Մենք պահանջենք, բարօրությո՞ւն մեր ազգին.
Զ՛ա՛յս պահանջե՛նք՝ զ՛ա՛յս Սուլթանեն սրտագին,
65 Մեր պատիվն ու Քուրդը կ՛ուղե՛նք,
Եվ կամ նորա զենքին դեմ զե՛նք:

34. ԻՄ ՅԱՎՐ

Սուրբ տենչերով լոկ ծարաված՝
Յամաք գտնե՛լ աղբերքն յամայր,
Յամքի՛լ ծաղիկ հասակի մեջ,
Ո՛հ, չ'է այնչափ ցավ ինձ համար:

5 Զերմ համբույրով մը դեռ չ'այրած
Սա ցուրտ ճակատըս դալկահար՝
Հանգչեցունե՛լ հողե բարձին,
Ո՛հ, չ'է՛ այնչափ ցավ ինձ համար:

Դեռ չը գրկած էակ — փունջ մը
10 Ժլպտե, գեղե, հուրե շաղյալ՝
Գրկե՛լ սա ցուրտ հողակույտը,
Ո՛հ, չ'է՛ այնչափ ցավ ինձ համար:

Քաղցր երազով մ'հրդի մրափ մը
Չ'անդորրած գլուխս մորկահար՝
15 Ննջե՛լ հողե վերմակի տակ,
Ո՛հ, չ'է՛ այնչափ ցավ ինձ համար:

Հագնի՛լ հյուղին մուր-անունը,
Ծրծե՛լ նորա մըրուր — օգն հար,
Միշտ ցավի՛լը միանգամայն,
20 Ո՛հ, չ'է՛ անշափ ցավ ինձ համար:

Հեգ մարդկության մեկ ոստը գոս՝
Հայրենիք մը ունիմ թըշվառ,
Զ'օգնաժ անոր՝ մեռնի՛լ աննշան,
Ո՛հ, ա՛յս է սոսկ ցա՛վ ինձ համար:

35. ՆՎԵՐ ՀԻՇԱՏԱԿԻ
ԱՌ Պ. Հ. ՃԱՆՖԵՍՃՅԱՆ

Հ ՈՒ Շ Ք

Սա խաղաղ Մայր — Օվկեանին,
Ուր փողփողեն ավազք ոսկի՝
Մեր երազոց վառարանին՝
Թ' եղրեն՝ վարդից մեջ աճյունի
5 Երբ արևը շողշողե,
Դու իմ սերը միշտ հիշե՛:

Թավուտքե մը կանաչ ու մորչ,
Որոց շուքը սիրեինք միշտ
Նստիլ, խոսիլ շրթամբք դողդոջ,
10 Ծրծեկ անհագ իրարու սիրտ,
Երբ տերև մը խարշափե,
Դու իմ մրմունջքը հիշե՛:

Առավոտներն գարնանային,
Ո՛հ, հորիզոնն ալ վարդավառ՝

15 Յ'այց ելնելուդ ծաղկած մարգին,
Ուր կը գտնես մորչ շոր մացառ՝
Երբ թռչնիկ մը ճըռվողե,
Դու իմ իղձերը հիշե՛:

Պաղլար-պաշի ելած ատեն՝
20 Եվ կամ սս'րը Չամլըճային՝
Սիրո՞ւն վայրեր ուր միշտ արդեն
Ճեմել հոգիք մեր սիրեին՝
Երբոր զեփյուռ մը փըշե,
Դու իմ հոգին միշտ հիշե՛:

25 Եվ առօրյա աշխատանքե
Վաստակաբեկ վերադարձիդ՝
Եվ կամ սիրո արշավանքե
Դարձած ատեն տըրոփ ի սիրտ՝
Երբ հորիզոնն հրդեհե,
30 Դու իմ կրակները հիշե՛:

Ամրան գիշեր մ'երբոր գտնես
Աստղերն առատ գլխուդ վըրա՝
• Եվ լուսինը լապտեր ընես
Դողդոջ քայլից դեպ 'ի Մոտա,
35 Երբ շրջագգեստ մը շրշե,
Իմ մաշած սիրտը հիշե՛:

Տրտում նստած դու պատուհան՝
Հառած երկնից այն սևերես՝
Սև մըտածմանց լոկ վառարան
40 Տժգույն ճակատդ և աչերդ վես՝
Տըխուր կոշնակ մ'երբ հնչե,
Մըտերմիդ մա՛հը հիշե՛:

1871 <Հոկտ. 6>

36. Ի ԳԵՐԵԶՄԱՆՆ
ԱՄԵՆԱՍԻՐԵԼՎՈ ՎԱՐԴԱՆ ԼՈՒԹՅԱՆԻ

Հ Ե Մ Ե Մ Մ ՈՒ Ն Ք

Ո՛հ, երկնքի ժապավեններ՝
Ճառագայթներ՝ միացուցած
էին սրտերը մեր միմյանց՝
Մեր սրտերը սիրանըվեր:

5 Նոքա միմյանցս համար քանի՞
էին անճո՛ւն բա՛ց մատյաններ,
Հոն ամեն բառ խորք մը ունեք
Իր ներքեւը սիրո, ցավի:

Ո՛հ, կը հիշե՞ս, Չամլըճայի
10 Սարը նստած լո՛ւռ մըխայինք,
Ուր շուք տային մեզի նոճիք՝
Սև հովանոցք վշտահարի:

ԸՍթամպուլի կապույտ գոտվույն՝
Վոսփորի ծուփը դիտեինք,
15 Ուսկից և մերթ զ՛անամպ երկինք.—
Ո՛հ, ախորժներ՝ լուռ մեր հոգվույն:

Այն հյուսկենները երկնքին՝
Այն ամպերը ձյունաթորմի՝
Մինչ երեկո, ո՛հ, մի առ մի
20 Մեր նայվածքը գլրավելին:

Զ'էինք խոսեր, խոսքն մեր հոգվոց
Անհունությունը կը պղծեր,
Մենք զերթ երկու տժգույն բոցեր
Իրարու մեջ կ'այրեինք սոսկ:

25 Մեր հոգիքը նոճիներու
Թուխ թիթեռներ էին տրտում,
Սև ծըծելինք՝ սո՛ւգ անհատնում,
Նայելինք միշտ երկրես հեռու:

Անհուսությո՛ւն, գերեզմանի
30 Այդ սև կաթը շատ ըմպեցինք,
Քեզ հափրեցուց այդ ըմպելիք,
Եղար երկնից տժգույն որդի:

Քու դալուկըդ՝ զիս ցավցուց շա՛տ,
Եվ նայվածքդ վերջին նըվաղ՝
35 Զ'որ ուղղեցիր ինձի, ավա՛ղ,
Բեհռացուց յ'իս հիշատակդ:

Երջանի՞կ ես հոդ թե թշվառ,
Զվարթնո թևով լուր մ'ինձ դրկե,
Ա՛հ, այս աշխարհն միշտ տաղտուկ է...
40 Ցավերու մեծ մայր մ'է աշխարհ:

Ո՛հ, եթե հոգ ծառի մը շուք
Կա և նորա քով մեկ վըտակ,
Եթե կա հոգ սե՛ր անապակ,
Կան աղատ օդ, ազատությունք:

- 45 Ո՛հ, կը թոթվեմ ես այս աղտոտ
Զորան հոգվույս՝ կյանքս՝ մինչ իսկ այսօր,
Հող կը հագնիմ, հո՛ղ սըգավոր...
— Ա՛հ, ուզածներս, Վա՛րդան, կա՞ն հոգ...:

37. ԻՄ ՄԱՀԸ

Եթե տժգույն մահու հրեշտակ
Լինհուն ժպտով մ'իջնե իմ դեմ...
Շոգիանան ցավքս ու հոգիս,
Գիտցե՛ք որ դեռ կենդանի եմ:

5 Եթե սընարըս՝ իմ տիպար
Մոմ մը վըտիտ ու մահադեմ,
Ո՛հ, նըշուկ ցուրտ ճառագայթ,
Գիտցե՛ք որ դեռ կենդանի եմ:

Եթե ճակտովս արտոսրազօծ
10 Զ'իս պատանի մեջ ցուրտ զերթ վեմ
Փաթթեն, դընեն սև դագսւղը,
Գիտցե՛ք որ դեռ կենդանի եմ:

Եթե հընչե տըխուր կոշնակ՝
Թրթռուն ծիծաղն մահու դժխեմ,
15 Դագաղս առնե իր համըր քայլ,
Գիտցե՛ք որ դեռ կենդանի եմ:

Եթե մարդիկն այն մահերգակ,
Որք սև ունին ու խոժոռ դեմ՝

Համասրփոեն խունկ ու աղոթք,
20 Գիտցե՛ք որ դեռ կենդանի եմ:

Եթ՛ հարդարեն իմ հողակույտ,
Եվ հեծեծմամբ ու սըգալեն
Իմ սիրելիքը բաժնըլին,
Գիտցեք որ մի՛շտ կենդանի եմ:

25 Իսկ աննըշան եթե մընա
Երկրի մեկ խորշն հողակույտն իմ,
Եվ հիշատակս ալ թառամի,
Ա՛հ, այն ատեն ես կը մեռնի՛մ....:

38. ԻՆՁ Կ'ԸՍԵՆ

Ինծի կ'ըսեն — ինչո՞ւ լուռ ես».—

«Ո՛հ, միթե բառ կամ խոսք ունի՞

Արշալույսը, որ կը բռնկի,

Զի անհունն է այն ալ ինձ պես»:

5 Ինծի կ'ըսեն — միշտ տխուր ես».—

«Ի՞նչպես չըլլամ, մեկիկ մեկիկ

Թոթափեցան գլխուս աստղիկք...

Արշալույս մը չ'անցաւ սրբտես»:

Ինծի կ'ըսեն — կրակոտ չ'ես,

10 Լըճակի մը պես ես մեռած,

Դալկահա՛ր դեմքդ ու հայեցված»:—

«Ո՛հ, հատակն են իմ փրփուրներս»:

Ես ինձ կ'ըսեմ — ժամդ է հասեր,

Քու երկրորդ սև մորդ գրնա գոգ,

15 Գերեզմա՛ն, հո՛ն գտնես դու գոգ

Վարդեր, թրթռում, թռիչ ու աստղեր...»:

1871

39. Ա.

- Ծրեկոյյան բալն կը սողար քարդիլ խավ,
Աստեղաղարդ անդունդն հյուսիլ լուռ ու սյավ,
Տըխո՛ւր ըստվեր, զոր կը ձըգեր իր ետե
Լուսափըթիթ օրն սիրայնոց կարճատե:
- 5 Կը նըշմարվեր հագիվ երկնի կապուտակ
Գմբեթին խոր փալիլող լ'ալվույն ջինջ հատակ
Անդրադարձող գիշերվան աստղն անդրանիկ,
Զոր գրկեցին շուտ Վոսփորյան ջինջ ալիք:
Մառը մտնող արփվույն մարեր հուսկ շառալ
- 10 Սառնամանուտ սարերու վրա քայլ առ քայլ,
Ինչպես հյուծյալ կույսի մ'ականարկ առ դամբան,
Ուր պարեն ցուրտ ծիծաղք սիրո դառնության,
Ինչպես և իմ դյուլթյալ ականարկս առ արոտ,
Զոր մըթագնեց մառախուղ մի նախանձոտ,
- 15 Ի՛նչ կը կրցի ընդնշմարել էակն ան,
Զոր գգվեին ճաճանչ, զեփյուռ իրիկվան.
Հողմածածան իր շրջադգեստն ու հոպուպ
Դեղձան վարսից գիրգ ուլան շուրջ ոսկի ծոպք,
Կարծես ծաղիկ մ'էր երազի հիասքանչ,
- 20 Կը կոխկըռտեր այն ծաղկալից մարգագ լանջ.
Թողե՛ք կոխել զի կը փթըթե ավելի.

- Երբոր հովիկն իր այտեն գույն գեղանի
 Եւ իր ամբիժ լանջեն առած քիչ մը հոտ՝
 Տանի սփռե անապատներն ավազոտ,
 25 Ի՛նչա փթթին ծաղիկներ բյուր առավել-
 Անոր համար ի՞նչ է ծաղիկ փթթեցնել,
 Մինչդեռ սիրո կես դիակներ կը հառնեն՝
 Երբ սև աչքեն սրլաք մ'ուղղե բոցեղեն:
- Լուսինն արդեն կը քողազգեր՝ պըճներ զինք
 30 Նուրբ ամպիկով, ուսկից ուսան թրքուհիք
 Ծածկել իրենց դեմքն հաջաղով նրբաթել,
 Անոր նըման տժգոյն ըլլալ և դյուլթել:
 Լուսի՛ն, գըտիր լույս ցողելու ցածուն հյուղ,
 Ուր գեթ ցամքած է կանթեղին առկայծ յուղ-
 35 Մի՛, մի՛ սորվիր գաղջ արևեն ձըմեռվան
 Մոռնալ հյուղն, ուր ամայի է վառարանն,
 Եվ լոկ սրտերն հոն կը մըխան հուսահա՛տ...
 Ծագե հյուղին այն՝ բանաստեղծն ուր աղքատ
 Ինք լույս, կըրակ ոչ մեկն ունի գրբելու-
 40 Սարն իր աստեղց թո՛ղ, դըղյակն ալ ջահերու,
 Գընա՛ ցողել լույս տընակին այն ցածուկ,
 Ուր մայր մը գիրկն առած կայսառ մի մանուկ՝
 Ցույց տալ կ'ուզե քեզ Աստուծո զերթ պատկեր,
 Դու որ միայն սիրահարաց ես լապտեր:
- 45 Տերևներուն մեջեն արծաթ լի լուսինն
 Կը դիտեի՝ ինչպես որ դեմքն հարս կուսին՝
 Երբ կը ծածկե քողքն հիմենյան ոսկեթել,

Բայց սա վարդի փոխան գիտե լույս փթըթել:

Ալ աստղն աղոտ և կարծես թե ավելի

50 Երկընթի լուրթ խորը սուզած կը փալփիլի,
Եվ վերջալույսն ալ կը մարի որ դեռ հոն՝
Հրդեհի նման բոցավառեր զհորիզոն:
Եվ դուք՝ կրա՛կք սիրո, մարիք շուտ և դուք,
Տևեք ինչպես վերջալույսն այս բոցաշուր....:

55 Արդյոք արևն այսօր ո՛րքան սիրաբույր
Կուսից լույս դեմքն այրեց, ուսկից մեղմ համբույր
Քաղել դողաս, կը վախնաս թե կը թռչնի
Իր այտերուն վառ վառ վարդեր գեղանի:
Թավուտք այսօր շուքերնուն մեջ առանձին՝

60 Խորհրդավոր ի՛նչ փրսփրսուք լրսեցին,
Ի՛նչ խոստումներ, ի՛նչ մրմունջներ սրտմաշուք,
Իսկ դո՞ւք, մացա՛ռք, հովանոցա՛կք, ա՛հ, իսկ դուք.՜.՜.՜.
Ո՛հ հովանի՛ք, թավո՛ւտք, խորշն՛ր անմարդի՝
Ուր դայլալիկ թռչնո, խորշյուն սաղարթի

65 Եվ երբ լրսվի շրջազգեստի մը շրշյուն
Չոր տերևոց վըրա՝ սըփռե զորս աշուն,
Երբ շուքին տակ կույս մ'առանձին ընե մոռն,
Եվ տերևոց ետև դողամ անոնց նման,
Որ չըլլա թե դիպիմ աչքին բոցեղեն,

70 (Պե՞տք է դողա միթե տերևն արևեն)
Երբ ծիծառնուկն ինձ հետ հեծե աղեկեղ,
Ո՛րչափ ատեմ քաղքին ժխորն, սիրեմ Ձեզ:

(Հիվանդությանս պատճառով ընդհատված)

<1871>

1. ՀԱՅՈՒՀԻՆ

Աշնան մեջ էր, եռեկո մը
Վերադարձիս յՅուսկյուտար,
Օդը պարզ էր, հողմը մեղմիկ,
Ծովուն ջուրերն ալ հանդարտիկ:

5 Շոգենավին սարավանդը
Նըստած անկյուն մ'առանձնակի՝
Ուշադրությամբ ես նույն օրվան
Լըրագիւրները կարդայի:

Մեկ մ'ալ հանկարծ սանդուխեն
10 Վեր ելնելու ոտնաձայն մը
Շըփոթեց զիս և աչերս
Դարձուցի դեպ յայն կողմը:

Հայուհի մ'էր վեր ելնողն,
Բարձրահասակ և գեղադեմ.
15 Անցավ մոտեւ նե սիգաճեմ,
Նստավ անկյուն մ'իւնձ դեմ սու դեմ:

Ո՛հ, կարծես թե նե երկնային
Զրվարթուն մ'էր վար իջած՝
Լույս սփռելու, սեր բուրելու,
20 Խրոռվելու սրտերն այրած:

Այլ չըգիտեմ թե ինչո՞ւ
Կրկին աչերըս հառած՝
Իմ թերթիկիս վըրա միշտ՝
Սիրտս էր ամբողջ խրոռված:

25 Մինչև մեկ մ'ալ նավաստին
Խռպոտ ձայնով մը գալով մոտ,
Ըսավ. «Հասանք ՅՅուսկյուտար,
Ալ ի՞նչ նստեր ես դու հող»:

Վեր վերցուցի աչերըս,
30 Ոչ ոք տեսի մեջ նավին.
Մինակ էինք երկուքնիս,
Մեկ մ'ես, մեկ մ'ալ... նավաստին:

2. *

* *

- Ահա քրանայ օրն երջանիկ՝
 Ի յիշատակ ոսկեղենիկ,
 Յորում լըցան հէք հոգւոյս իղձք,
 Ետուն տեղի սրտէս թախիծք,
 5 Թարմացան հոյլ վարդք ոսկեփունջ
 Կենացս պատեաց բուրում զիմ շուրջ,
 Եւ կարէ ոչ սրտիկն իմ վառ՝
 Գոլ գոհ, յագիլ լոկ 'ի կիթառ,
 Զհոգիդ ըղսիրտ եւ ըզբարիս,
 10 Դու որ յարտօսր զհիքօք փարիս,
 Փրկչին մերոյ արձան տիպար՝
 Փոյթ թշուառաց 'ի մըխիթարւ,
 Դու որ սփռես զդամբանօք վարդ,
 Տոս ցոյց զերկին յակնարկ զլւարթ,
 15 Երգես սոխակ 'ի գիշերի,
 Ո՛հ, ի գեղգէղդ սոսկումն ցըրեմ
 Գերեզմանաց խօլ արհաւիրք,
 Պարգես զբարեաց դյաւէրժ երկինք:
 Քե՛ւ, քե՛ւ շնչեմ ես յայս յաշխարհ,
 20 Եւ քոյդ 'ի շունչ մըխիթարար
 Սիրելեացս խոր փակեցան փոսք,

Աստեղք յերեւ գան լուսահոսք,
Յորչափ են թիւ՝ կեա՛ց առ յապա
Աստեղաց վառ՝ ցորչափ նոքա,
25 Եւ ի յալիսըդ ձիւնափառ
Հսփոփեսս զհէքս հոգեբարբառ,
Եւ ի դամբանս եկ առ ի գութ՝
Հղիւրդկութեան մնչիլ դաղօթ:

Տ ԱՐԲԵՐԱԿՆԵՐ

1. ԿԸ ՍԻՐԵՄ ԶՔԵԶ

Ո՛հ, ո՛վ ես դու, սե՛ր, երկնային շո՛ւնչ կամ հո՛ւր,
Քու սև անո՛ւշ աչերդ շունի գիշերը,
Վարդը շունի քու լանջդ ամբիժ ձյունաթույր,
Լուսին շունի քու վարդագույն յայտերը:

5 Ցայգն՝ աստղերուն փաղփուռ, լուսնույն սիրադեմ,
Ցերեկն՝ ալյաց, ծաղկանց ժըպտիս. մեկուն... գեթ.
Իսկ քեզ համար ես արցունքով կաղոթեմ,
Դու չես շնորհեր նայվածք մ'ինձ սև աչերեդ:

Արդյոք էա՛կ մ'ես, թե երկնից զըվարթուն.

10 Կը նախանձին գեղույդ վըրա վարդ, լուսնակ,
Ձայնիկդ ապշած լըսելով քաղցր ու թրթռուն՝
Նոճյաց խորերն կը սգա լըռին լուսինյակ:

Այլ ի՛նչ քաղցր է, եթե ըլլամ ես զեփյուռ,
Եվ զըգվելով մազերդ խարտյաշ ու անոսր,

15 Տամ շունչս հուշիկ այտերուդ վրա վարդասփյուռ,
Սըրբեմ, եթե կա աչքերուդ մեջ արտոսր:

Պարտեզիդ մեջ իցի՛վ թե վարդ մ'ըլլամ ես,
Եվ երբ դու գաս առավոտուն ժըպտով պերճ,

Որ քու այտերդ կարմիր գունովըս ներկես,
20 Թոռմիմ... փափկիկ ձեռքիդ մեջ տամ կյանքիս վերջ:

Երանի՜ թե վըտակ մ'ըլլամ ես վըճիտ,
Եվ երբ հուշիկ նըստած մոտ իմ հզերքին՝
Պատկերանա հայելույս մեջ քու ժըպիտ,
Պըղտերելով կապույտ ալիքըս ցամքին:

25 Այլ ոչ, ա՛նգութ, հթե ունիս սիրահար,
Իցի՛վ թ'անոր գերեզմանին վեմն ըլլամ,
Եվ հոն թափած դառն արցունքներդ ծըծեմ հար,
Ըզգամ դեմքդ... այլ ոչ, թեպետ վեմն, այլ կուլամ:

Ո՛հ, դու սիրե, գըգվե, ժըպտե, Հայ աղջիկ,
30 Քեզի համար սիտի մեռնիմ, թո՛ղ պլպլուն
Արցունք մ'հեղու դագաղիս վրա սև աչիկդ,
Տըխուր շիրմիս վերև երգե թո՛ղ պլպուլն: -

- Աշնան տըժգույն գիշեր մըն էր ձմրահուպ,
 Կը ցոլային երկինքն աստղեր բյուր՝ ասուպ,
 Զոր թերթերուն խորերն լուսինն իր բեկբնկ
 Շաղն կը ցողեր՝ ամրան վարսիցն ուղերեկ.
- 5 Շամբին մեջ թարմ կը թավալեր վըտակը,
 Փաղփուռն աստղեր կը շողային հատակը,
 'Ի անոր ալյացն հեշտիկ մըմունջը միայն
 Սիրո քնարին վերջին լարին էր ողբ՝ ձայն...
 Սյուքը կ'սուլեր տերեւներուն մեջ թեթև,
- 10 Դեմքիս վրա կը սահեցներ շղարշե թև.
 Նա իր շնչովն զիս գոհ ընել կը կարծեր,
 Բայց կարծարծեր սրտիս սիրուն վառ կայծեր:
 Ոգի մ'անցավ սրբտես, չթողուց հոն ըստվերն՝
 Հիշատակ մը... միայն գիտեն այս աստղերն...
- 15 Համբուրից տխուր հիշատակ մ'էր սյուքին շունչն,
 Իր դողդոջ ձայն տերեւներուն այս շրշունջն.
 Անուշ ժըպիտն ու վեհ նայվածքն այս ալին,
 Մետաքս վարսերն սև հողին տակ կը հալին...
 Տըժգույն ճակտին տըխուր պատկերն այս լուսին...
- 20 Ո՛հ, կյանք պետք է տալ՝ սիրտ տրվի թե կուսին...
 Կր սիրե նա, նայվածքիդ մեջ կը թռչնի...

- Ոխի մեջ՝ քար, սիրո մեջ՝ վարդ, սիրտ մ'ունի...
 Անույշ աչեր, ժըպիտ, արցունք տեսա լոկ,
 Կուրծըս վարսեր լանջ մ'ըզգաց սիրատրոփ։
- 25 Սիրո մրմունջ՝ հառաչ լսեցի բեկբեկ խոսք,
 Դողդոջ ու գիրգ պաղ ձեռք մ'ըզգաց ձեռքըս սոսկ։
 Թեևրուս մեջ լույս մը՝ հով մը մարեցավ...
 էակ չէր նա, այլ սեր, հուր, շունչ, ժըպիտ, ցավ...
 Ըստվեր մ'էր նա, որ սահեցավ ղերթ թախիծ,
- 30 Բայց կանգ առավ՝ փոս մը, քար մը ցըցուց ինձ՝
 Հիշատակ մը՝ գերեզման մը՝ սուրբ սափոր...
 Ուր կը հածի հեկեկով սիրտս ցողաթոր...
 Երանի թե ըլլամ ես շիթ մ'արտասուք՝
 'ի անհետանամ դամբանիդ քով սիրասուգ,
- 35 Եվ կամ թե խոտ մ'ըլլամ ու հոն ես ցամբիմ...
 Ո՛հ, կյանք պետք է տալ՝ սիրտ տրվի թե կուսին.
 Դարեր տնցնին շուքըդ պիտի չը մեռնի,
 Արցունքներով կյանքըս պիտի ուշ թոռմի,
 Շիրմիդ վարդերն դեռ չը թռչնած գրկեմ բեզ,
- 40 «Կյանք կուտաս սիրտ թե տաս» ըսին ետեես...

3. ՄՆԱՍ ԲԱՐՅԱՎ

Առաու մը դեռ մթնշաղ
Կը ծավալեր շող ու շաղ,
Ծաղկանց մեջ քեզ տեսա ես,
Կը ժպտեիր լուսնո պես:

5 Աչերդ սիրո ատրուշան,
Մասներդ էին գիրգ շուշան,
Այտերդ վարդի նոր թերթեր,
Նայվածքեդ ծներ նոր եթեր:

Սիրտըս թըռավ ոտքիդ տակ,
10 Սիրեցի քեզ, իմս հրեշտակ...
Սիրով եղան ձյուն մազեր,
Ըսին՝ կյանքը երազ էր:

Մինչդեռ դու չես սիրեր դիս,
Մ'իշխեր գոնե տկար սրտիս.
15 Ուր ուր երթամ դեմքդ ինձ հետ՝
Նայվածք չէ այդ... մահո՞ւ նետ:

Երբ անտառին խորն նըսեմ
Կերթամ լալ՝ լուռ մենաճեմ,

Դարձյալ հոն կը գտնես զիս,
20 Տերևներեն կը խոսիս:

Երբ առվակին եզերքը
Նըստիմ սփռփել իմ վերքը՝
Դարձյալ դու կը գտնես զիս,
Ալյաց մեջեն կը ժպտիս:

25 Երբ լեռները կը փախչիմ,
Որ չը տեսնեմ քեզ, հանգչիմ,
Հողմույն մեջեն կը խոսիս,
Բե՛՛՛՛՛ դու բնավ չե՛ս սիրեր զիս:

Լուսնի լուսով գիշերը
30 Երբ ցողեն իմ աչերը,
Դարձյալ դու կը գտնիս զիս,
Աստղերուն մեջ կը ժպտիս:

Իսկ գերեզման երբ մտնեմ,
Քեզ հոն պիտի չը գտնեմ...
35 Մնաս բարյա՛վ... Հայուհիս,
Անգո՛ւթ, արդյունք մ'ալ չունիս:

ՀԱՊԱՐԱԿԱՆՍՈՒԹՅՈՒՆ

1. ԽՈՍԱՐԱՆ

Այս օրերս Սամաթիա սուլյն «լուսարանին» կարևորությունը զգաց և «գործադրեց»¹⁾։

Շատ քիչ անգամ տեսնված է ղգալ և գործադրել բառերուն համընթացությունը, որուն շարժառիթին վրա ուրիշ միջոցով կը խոսինք։

Սամաթիա սուլյն հառաջադիմության քայլափոխին մեջ ալ անդրանկության պսակը ընդունեց, Սամաթիա նյութական մոխրին տակ վառ պահեց բարոյական կայծը, և այսօր փլատակաց մեջեն իր հարվածյալ գլուխը վերուցած «ԼՈՒՅՍ» կը պոռա. ստակ կուտա, մինչդեռ հովեն խարխուլ հյուղակին հողե կանթեղը կանուխ կը մարի. կաշխատի, կը հոգնի, կը մսի, կը քրտնի իր զավկին բարոյականը և ապագայն վաստրկելու համար։ Վերջապես Սամաթիո թաղը մյուս թաղերեն ալելի ձայն, հուր և ճիգ կարտահայտե և ապագային մեջ ալ դաստիարակ մայրեր կը խոստանա յամոթ մյուս մեծ և հարուստ թաղերուն։ Սամաթիացին զգաց, որ ազգի մը դաստիարակության և հառաջադիմության աղբյուրը կիրթ մոր ստինն է, զգաց և գործադրեց, աղջկանց վարժարան մը կանգնեց անձնվեր և ազգասեր անձի մը ջանքով²⁾ և ահա այսօր ալ վե-

րաժնութեան տաճարին մեջ ուրիշ լուսեղեն սյուն մ'ալ կանգնեց:

Խոսարան:

Այս բառը միմիայն եվրոպական թերթերու մեջ գրեթե կը կարդայինք, այս հարկը Սամաթիացին զգաց, այս հարկը Սամաթիացին ունեցաւ:

Խոսարանը ազգային խնդրոց քաւարան և դաղափարներու կրթարանն է, հառաջագիմութեան բաժակ մը, ուր մըրըր չյութեն կը դաւի:

Խոսարանն իր մեջ տպագային նախադգաց ձայներն ունի: Սկզբունքներու ընդհարումը լույս կը ժայթքե. հոն կը սրվին գաղափարները, հոն կը ցրվին սխալ ըմբռնումները, հոն կը փթթին հանձարները, հոն կուղղվին կարծիքները, հոն կը հյուսվին գեղեցիկ միտումները, հոն կը կառուցվին միտքն ու սիրտը, հոն կարտահայտի լույս և կաւ, վերջապէս հոն կը կաղզուրի ներկայն և հուսադրվի ապագայն:

Հուսաւորութեան կանթեղին յուղը մեր քիրտն է, և թե մեր հուրը մարի, այն ալ կը մարի:

Ուրեմն աշխատինք, որ քրտնինք, առանց հոգնելու շրջագցվիր այնչափ հաւսատեան քաղցրութեանը: Սամաթիա Պոլսո արվարձաններուն նախնի Աթենքը եղած է, պետք է որ Պոլսո մյուս թաղերն ալ անոր շավղին հետեւին, այլ ընդհակառակը անոնցմէ շատերը վարժարանաց ուրիշ կարեւոր հարկեր հարելու տեղ, նույն իսկ վարժարաններն ալ անկարգ ու կիսափակ պահելու անփութ ռմութ վիճակի մը մեջ կը ծրփան. (բարեհույս եմք որ Ամեն. ս. Պատրիարքի³) Լոսանդոնի ջանքովը ողբատիկ և անտարբեր թաղերու այս թշուառ կացութեանը քիչ ժամանակէն կը կերպարանափոխի):

Շատերնիս գրեթե կգգամք, որ խոսարանը վերոհիշյալ հառաջադիմության ջահերը կարտադրե. ուրեմն ինչո՞ւ կը դանդաղինք յուրաքանչյուր թաղի մեջ խոսարաններ բանալու, ո՞վ կարգելե մեզ — ոչ մարդ և ոչ օրենս:

Թատրոնին ծուռ նայեցանք՝ պատճառելով, թե սիրային դեպքեր կը գործադրվին թատերաբեմին վրա և անոր քաղաքակրթական և բարոյական օգուտներուն աչք դոցեցինք, երեսն ձգեցինք բարին ու շարը, արդարն ու անիրավը, վսեմն ու նվաստը և աշխարհային դարձվածքներն և գաղտնիքները մեր առջև պարզող այն գեղեցիկ տեսարանը թողուցինք որ մթագնի, հավիտենական սեր մրմնջող այն սրտուշարժ քնարը թողուցինք որ փոշոտի, թեպետև հոն ղգացինք հին գլխո անկումը և նորին վերականգնումը:

Վերջապես այս հարկն ալ փակեցինք կամ քակեցինք:

Պատճա՞ռ:

Վասնզի թատերաբեմին վրա դերասանուհի մը «կը սիրեմ զքեզ» կըսե եղեր: Խեղճը չէ կարող նշմարել այն արցունքը, զոր այն խոսքին վրա հեղինակը թափած է և արուստանողն ալ կը փղձկի գուցե:

Բայց վերոհիշյալ «բծախնդիր» հին գլուխը «օրթա օյինիի»⁴⁾ և ուրիշ խայտառակ ներկայացմանց հանդիսատես կըլլա եղեր — այդ հոգ չէ...

Թատրոնը իրեն չը հաճախելուն երկրորդ պատճառ մ'ալ ավելցուց հետո՝ ստակ:

Թատրոնը թեպետ ինկավ, բայց նորեն հոգի կառնու՞մ), վասն զի իր փլատակին մեջ դեռ լույսը պլպլաց:

Գալով խոսարանին՝ իր բեմին վրա առ այժմ ոչ կին (բայց կը փափագինք որ ունենա) և ոչ դրանը մեջ ստակ ունի

(Ավաղաղբյուրի մերկ զավակաց նկարագիրը⁶) եթե միտքեր-
նիս բերենք, պիտի ըսենք թե այն ստակին վրա, որ արցունք
կը կաթե՝ նա սրտի հատոր չէ)։

Ինչո՞ւ ուրեմն մյուս թաղերն ալ չեն շարժիր այս ապահով
«լուսարանին» կառուցմանը ձեռնարկելու՝ փոխանակ գիշեր-
ները երեկույթներու և կիրակի օրերը սրճանոցներու մեջ անօ-
դուտ և անգործադրելի առարկություններով և խնդիրներով
պբաղելու (խնդիրները եթե ազգային կամ օգտակար ըլլան,
ստոր խոսք չունինք)։

Գաղղիո կայսրուհւոյն և Ավստրիո կայսեր եկած ատեն
ներկայացման խնդիր մը հուզեցինք և այն խնդրույն մեջ չը
հաջողելովնիս՝⁷) ազգին արժանապատվության վնաս մը եղած
ըմբռնեցինք, մինչդեռ անդին քյուրտերը մեր եղբայրները
հարստահարելով և անոնց՝ սրտաճմլիկ ճիշերը մեզ հասած
ատեն անտարբեր կենալով, այս՝ թե մարդկության և թե ազ-
գության արժանապատվությանը վնասող կացության մեջ ան-
հաջող և պարսավելի դեր մը կատարեցինք և դեռ կը կա-
տարենք.

Ասկե կրնա՞նք հետեցնել, թե հայը փառք մը կակնկալեր
այն ներկայացմանց մեջ — ոչ, այլ կրնանք ըսել, թե հայը դեռ
իր արժանապատվության կետերուն լավ վերահասու եղած չէ՝

Խոսարանի մեջ այս և ուրիշ տեսակ խնդիրները կը հուզ-
վին և կը պարզվին, առանց ազգային թերթերուն կարոտելու
և հեղինակ մը իր գրածը կարդալով ավելի ազդում և զգացում
կը պատճառե, որչափ ուրիշ մը զայն կարդալով. առաջինը իր
ոգին շատերուն կը ներշնչե ու կը ներգործե, իսկ հրկրորդը
միայն իրեն (այն ալ պակաս)։

խոսարանը կանոնավոր և համեստ վիճաբանության բեմ մը կը ներկայեն:

Հրապարակային լավ կամ գեշ խոսք մը արդյունք մը կարտադրեն՝ մեկին կամ շատին նկատմամբ:

Խոսարանին մեջ գաղափար մը անդորր կարտահայտիր, այլ կամ պիտի զարնե և կամ պիտի զարնվի և, ինչպես վերը ըսինք, այս հարվածեն լույս մը պիտի բխի, այս լույսը պիտի ծավալի, այս լույսը պիտի խմորի և մեր գլխուն մեջ կեդրոնանալով, մեր ճակատը զեղուլ և այրել պիտի սկսի, և այն ատեն պիտի ըսենք, թե «մեր գլուխները տկար են այս լույսը զսպելու համար, կամ աշխատիլ հարկ է և կամ «մեռնիլ», պիտի զգանք, թե մարդ և ազգ ենք, և հարկ է գործադրել այն բաները, զոր պահանջեն այս երկու մեծ սկզբունքները: Հոն պիտի սովորինք հավասարություն, ազատ մտածում, ընկերականություն, եղբայրություն, վերջապես բոլոր մահու և կենաց խնդիրները իրենց հետևանքներովը մեր առջև պիտի դրվին և այն ատեն ընտրումնիս ընդհանուր և ազատ պիտի ըլլայ, միատեղ պիտի վիճինք և պիտի վճռենք, վերջապես, հայր հոն պիտի ամփոփի և պիտի սփռի:

Լրագիրները խնդիր մը կառաջարկեն և խոսարաններու մեջ նույն խնդիրը կանոնավոր վիճաբանության ենթարկելով, կը պարզեն և կը գործադրեն:

Լրագրաց միջոցով ազգօգուտ խնդիրներ շատ առաջարկված կան, բայց միջոց չըլլալուն պատճառով անզգայություն մառախուղին մեջ թավալած ու թաղված են:

Խոսարանը ազգային թե առաջարկության և թե գործողության կեդրոնականությունը իր մեջ կը պարունակե, և քա-

նի որ հասարակաց կամքը կը հագի, ուրեմն ազգին տարտամ
վիճակն ալ կը հանգի:

Կարծեմ մերովսանն կրցանք բավական բացատրել խո-
սարանին կարեորութիւնը և արդունավոր արտադրութիւնը:

Ուրեմն մյուս ազգային թաղերուն նախանձոտ նայվածքը
կը հրավիրեմք⁸⁾ նախաքայլ Սամաթիո խոսարանաց և հառա-
ջադիմութեանը վրա:

Մենք, երիտասարդներ, մենք պիտի հանդիսանանք լուսո
դրոշակիրները, թող մեր ալևոր հայրերը ապագային աստղը
իրենց կենաց սև կամարին վրա նշմարելով գոնե իջնան աչի
անցելույն փոսը: Ինչպէս որ մենք մեր հայրերուն նախապա-
շարյալ գաղափարներուն վրա կը խղճանք, մեր զավակներն
ալ մեր գաղափարներուն վրա պիտ խղճան, որոնք դեռ հին
գլխա մը մրուրն ու մնացորդն են. սրբենք մեր ճակատը և ծա-
վալենք մտածումնիս հոն, ուր որ կը հասնի:

Ահա մեզի աղքատութեան մեջ հառաջադիմութեան միջոց
մը, ձեռնարկենք, քանի որ գործադրելի և դյուրամատչելի է:

Պիտի խոսինք՝ ինչ որ կզգանք, պիտի տանք՝ ինչ որ
ունինք:

Ինչո՞ւ դանդաղինք այն խնդրոց և ձեռնարկաց մեջ, ոչ
առանց մեր կենաց վնաս մը առթելու՝ մեր և ապագային բա-
րոյական և նյութական կյանքը կապահովեն:

Ուրիշ առթով դեռ կը խոսինք:

2. ԹԱՏՐՈՆ

Ամեն հիմնարկություն և սկզբնավորություն իր հաստատությունը ունեցած օրենս՝ կունենա նաև իր հակառակորդներն ալ, որոնք զանի խորտակել ու անհետացնել կուզեն. ուստի այն հիմնարկությունները, հակառակորդաց կամացը չը զոհվելու համար, պետք է անոր հիմները խիստ զգուշությամբ և ավելի ամուր կերպով հաստատվին՝ որ ո՛ւրիշ փոթորիկի մը բռնված ատեն, եթե յուր մասնիքներն ալ խորտակվին, գոնե յուր հիմները հաստատ մնան:

Մեր մեջ բավական ժամանակե ի վեր բազում հաստատություններ եղան, բայց դժբախտաբար ասոնցմե շատերն անհետ եղան ի շնորհս հակառակորդաց (ինչպես խոսարանի հաստատությունն ալ, որ իր ծնունդը առած օրեն իր թշնամիներն ու հակառակորդներն ունեցավ¹), բայց ասոնք լավ գիտնալու են, թե ամենափոքրիկ վնաս մը կամ արգելք մը չը պիտի կրնան հասցնել, քանի որ անոր հիմները ավելի հաստատ և խիստ խորը ձգված են ժողովրդյան սրտին մեջ). այնպիսի հաստատություններ, որոնք հառաջագիմության շավղին հետևող ազգի մը նախաքայլերն են և առանց անոնց՝ հառաջագիմությունը անկարելի է:

Ո՞ր են այնչափ այլևայլ նպատակներով կազմված ընկերությունները, ի՞նչ եղան ատոնք, և ի՞նչ արդյունք կրցին

հառաջ բերել, — ոչինչ, այլ մեկ մեկ անհատի կրից և թշնամացը զոհվելով, անհետացան՝ առանց արդյունք մը հառաջ բերելու և ահա ասոնցմե մինակ Հայկական և Անձնվեր ընկերությունները դեռ հաստատ կեցած են²), որոնք մեծապես օժանդակեցին ազգին և դեռ կօժանդակեն թե բարոյապես և թե նյութապես:

Այս հաստատությունց կարգեն է նաև թատրոնի հաստատությունն ալ, որ երբեմն զանազան թշնամիներէ պաշարվելով, նախատվեցավ, բամբասվեցավ և վերջապես այնպիսի վիճակի մը հասավ, որ միշտ իսպառնվելու երկյուղը կազդէր ճշմարիտ թատերասերներուն. և ահա դեռ այդ անորոշ և տատանյալ վիճակովն է, որ կը շարունակվի մինչև ցայսօր:

Թատրոնը հայելի մ'է, որուն մեջ մարդս կրնա իր ճշմարիտ պատկերը տեսնել և որով իր վրա նշմարած անհասկ տեսքերը անհետացնել և մաքրել, իսկ դերասաններն ալ մեկ մեկ դաստիարակներ են, որ ամեն աստիճանի մարդոց ճշմարիտ պատկերը կամ բարություն և լավության հետևանքները ներկայացնելով, մարդուս բարոյական զարգացմանը պատճառ կըլլան. ուստի, սրտի և մտքի բարոյական զարգացմանը փափագողը պետք է թատերասեր ըլլա, կամ այն, որ թատերասեր է՝ ուրեմն բարոյականության ծավալման ալ փափագող է:

Ամեն լուսավորյալ ազգ՝ այս ճշմարտության համոզմած ըլլալնուն, քանի քանի թատրոններ և թատերական խումբեր ունին իրենց մեջ, որոնք միշտ պետք եղած քաջալերություն արժանացած ըլլալնուն, կարողացեր են օրինավորություն պահել և հառաջադիմել, և ասով ժողովրդյան համակրությունն ալ գրաված են:

Մենք, որ իբր լուսավորչալ ազգ կը պարծինք և միշտ հառաջադիմության քայլեր առնելու կաշխատինք, այս ճշմարտությունը, որ ինչպես ըսած էինք, թե հառաջադիմության միջոցներեն մեկն է, իբր երեակայություն մը կը նշմարենք և թատրոնը ոչ թե բարոյական և օգտակար հաստատություն մը, այլ իբրև զբոսատեղի մը կը նկատենք, և ահա ասոր համար է, որ մինչև ցարդ օրինավոր Հայ թատերաբեմ մը ունեցած չենք:

Ժամանակ մը Արեւելյան անուն թատրոն մը ունեինք: Ասիկա մեկ քանի տարի շարունակ Հայ ներկայացումներ տալով՝ կրցավ հասարակության ընդունելությանը և քաջալերությանը արժանանալ. բայց հանկարծական արկած մը զանի իր այս ընթացքեն դադրեցուց³⁾:

Բայց և այնպես. երբեմն երբեմն այլևայլ անուններով թատերական խումբեր և վարչութիւններ տեսնվեցան⁴⁾, որոնք նույն թատրոնը դարձյալ վերականգնելու հուսով աշխատեցան, զոհվեցան և վերջապես վնասվեցան թե բարոյապես և թե նյութապես, բայց, ավա՜ղ, որ իրենց այս աշխատութիւնը, որ նյութական օգնության կը կարոտեր, բնավ քաջալերող չեղավ. այն ժողովուրդը, որ խիստ գեշ օգերուն անգամ հեռավոր տեղերե խումբ խումբ թատրոն կը հաճախեր, կարծես այն ատեն այլևայլ պատճառաբանութիւններով անտարբերության մեջ թաղվեցավ և սկսավ անտարբեր աչոք դիտել, մինչդեռ մեկ քանի տարի հառաջ իբր լուսավորութեան նախաքար մը և ազգութեան փառք մը կը համարեր:

Ի՞նչ շահ կրցանք ունենալ ասկե, ոչինչ, բայց եթե նույն խումբերը անօգնական մնալով, տեղի ունեցած մեկ քանի անտեղութեանց ու ապօրինավորութեանց առաջքն առնուլ ան-

կարող եղան և ասով ժողովրդյան այն անտարբերությունն անվստահության փոխվելով՝ ալ յուր փափագը բոլորովին մարեցավ, թատրոնի վրա ունեցած գաղափարը խանգարեցավ և Արևելյան անունն ալ իր դիրքովը մեկտեղ Ալգազարի փոխվելու դժբախտությունը արժանացավ⁵⁾։

Ի՞նչ օգուտ կրցին ունենալ այնչափ զոհողությունները, աշխատությունները և ժողովրդյան այն փափագը.— ոչինչ, բոլորն ալ հօդս ցնդեցան, և անոնց հիշատակները միայն կեցած են այսօր, և որոնք միշտ ցավ կը պատճառեն ճշմարիտ պագման տեր եղողներուն։

Մեկը, մեկը կար միայն⁶⁾, որ թատրոնի վերականգնության կարծես ի բոլոր սրտե ուխտած՝ առանց վարանելու ամեն միջոց ձեռք առավ, զոհեց իր անձը, իր կյանքը, իր քսակը և վերջապես զոհեց ամեն բան՝ ինչ որ իրեն սիրելի էր, և ահա ի շնորհս անոր, գրեթե կես-Հայ թատրոն մը ունինք այսօր Օսմանիե անվամբ⁷⁾, բայց այն ալ անորոշ վիճակի մը մեջ։

Ուրեմն ինչո՞ւ չենք քաջալերել վանի, քանի որ մեզի փառք ու պարծանք համարվող շենքի մը հաստատությանը և անցյալին մեջ տեղի ունեցած նախատինք մը մեր ճակտին յիշատակն սրբելու համար ամեն ջանք և զոհողություն չի պլանար։

Մենք խիստ բծախնդիր ըլլալով, ամեն բանի մեջ օրինավորություն կը բնութենք. այո՛, օրինավորությունը միշտ հարգելու է, բայց սա ալ գիտնալու է, որ առանց կողմնակի պարտավորությունները ի գործ դրվելու՝ օրինավորությունն ալ անկարելի է։

Մենք թողլով մեր հայկական ներկայացումները, կը դի-

մենք օտար թատրոններ, որ մեզի բնավ օգուտ մը չընելեն
զատ՝ մեծ ամոթ մ'ալ կրնա համարվիլ, քանի որ մենք մեզի
համար թատրոն մը ունինք. այո՛, թողլով մեր թատրոնը կը
հաճախենք հոն, որովհետև օտար թատրոնները ավելի դար-
դարուն են և դերասաններն ալ ավելի հառաջագեմ, որովհետև
մեր թատրոնը խիստ աղքատ է և դերասանները տկար, հե-
տևաբար՝ ապօրինի. կուզենք որ մեր թատրոններն ալ օտար
թատրոններու նման ըլլան: Զարմանալի պահանջում. ենթա-
դրենք պահ մը, թե ներկա թատրոննիս յուր այս կաղն ի կաղն
ընթացքին մեջ անգամ, պետք է ամենայն կերպիւ անոնց
փայլունությունը ունենալ.— շատ աղեկ,— այն անձը, որ
ամեն զոհողություն և յնաս չէ խնայած և յուր վնասը գոցելու
համար օտար ներկայացումներ տալ ստիպվեցավ, ալ ավելի
ժախքեր ընելու համար որո՞ւ վստահի, (բայց դարձյալ նույն
անձն էր, որ կատարյալ սիրահարի մաս կատարողի մը 10
ոսկի ամսական կը խոստանար)— ժողովրդյա՞ն,— մեր ժո-
ղովուրդը միշտ նորասեր ու կասկածոտ է, ամեն բանի սկիզբը
կը հարգե, կը քաջալերե, կը պաշտե և վերջապես անոր հա-
րատութեան ի բոլոր սրտե կուխտե, բայց փոքրիկ շարժում
մը, կասկած մը կարող է ժողովրդյան այս եռանդը մարել ու
ամեն խոստում մոռցնել— ահա ճիշտ այս հետևությունն
ունեցած է թատրոնի մասին ժողովրդյան ունեցած փափագն
ու տված կարևորությունը. ուրեմն, ինչպես համարձակի ալ
ավելի պարտուց տակ ճգմվիլ, քանի որ ժողովրդյան կողմեն
փոքրիկ շարժում մը և քաջալերություն մը անգամ տեսած և
ընդունած չէ:

Արդ, ո՞ր ժողովուրդ, մենք բուն մեր ուղածին նման թատ-
րոն մը ունենալու համար պետք է հարգենք զանի, որ մինակ

այս նպատակին և մեր անվան պատվուն համար կաշխատի, քաջալերենք զանի, որ նա ալ մեզ գոհացնելու կարող ըլլա, թողունք օտարները, որովհետև օտարներեն չկա մեզ հույս, հուսանք միեմակ Հայ անունեն, սիրենք ինչ որ Հայ անունը կը կրե, Հայը միայն կրնա հայուն օգնել և անոր ցավակից կամ ուրախակից ըլլալ: Այո՛, անցյալին մեջ տեղի ունեցած մեկ քանի անտեղութեանց պատճառով, մեր սրտին մեջ դեռ ամփոփ կեցած ատելութիւնը անհետացնելով, պետք է չի զլանալ այն քաջալերութիւնը անոր, որ ապագային և թե ներկային մեջ ՀԱՅ անունը կրող թատրոն մը մեզ ներկայացնելու փորձ կը փորձե, և փոխանակ օտար թատրոններ հաճախելու, դիմենք հոն և մեր տեսած ու նշմարած պակասութիւնները ու ապօրինավորութիւնները լրջմտութեամբ իմացնենք վարչութեան, որ նա ալ առանց վարանելու իր նպատակը կատարելագործել աշխատի, ասով ոչ թե ուրիշ բան մը, այլ Հայ թատրոնի մը հաստատութեանը օգնած, օտարներու առ և մեր պատվուն պաշտպանութեանը աշխատած և Արևելեան թատրոնին՝ մեր վրա ծանրացուցած նախատինքը անհետացուցած պիտի ըլլանք:

3. ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

Հառաջարան: — Օրագիր և քերթֆ: — Մայիս 24: — Խոսք մ'ալ:

Գաղափարի սվին՝ գրիչ շարժել կարենալես ի վեր, հոգ-վույս ծալքերը մեկուսի թղթատելե ավելի՝ կը սիրեմ հրապարակական ձայնարկությունները: Չեմ ուզեր նմանիլ անոնց, որոնք իրենց հոգվույն կայծերովը աստղերուն հետ կ'ընդհարին անձայն: Սակայն զբաղմունքս և ուրիշ պարագաներ շատ քիչ անգամ սույն փափագիս լրմանը տեղի կուտան: Թեպետև թատերաբեմի մը միջոցավ հայրենյաց հսկա դարերու ավերակաց մոխրոտ շունչն ուզեցի ըլլալ, բայց երևակայության հեղեղներուն արտադրած սույն կաթիլները ցնդեցան համր կամարի մը տակ: Հոգվույս քրտունքն էին անոնք: Խոսքեր, որոնք հանճարներու ամպրոպին մեջ կը փսփսան թեև, բավական է որ խոսին: Որչափ թերթեր բացվին՝ այնքան վհեր կը գոցվին:

Այն, որուն խոկմունքը համասլաց սլաքներ կ'արտադրեն, բնական է, որ երբ ասպարեզ նետվի, արձագանք մ'ունի իր գաղափարին, քրքիչ կամ ծափ: Ես վայրկյան մը մտածեցի անուշադիր անցնիլ այն ժխորին մեջեն, և միայն ուշ դնել այն

Օվկեանին, որ իմ ներսս կը փրփրի.— այլ ո՛չ. հարկ է այն ծափահարին ձեռքը թոթվել և այն քրքիշին դեմ որոտալ: Սիրել և մաքառիլ: Ահա սրտիս ծալուցը մեջ երկու հրատառ բառեր, ճակտիս տակ երկու հրաբուխներ:

Ահա իմ գաղափարս.

Խառնել գահոսները, մոտել այն վհին, ուր ճառագայթը կը սոսկա թափանցելու. վիհ մը, որ կը շնչե, և գծուծ, գունատ և անզոր էակներու վխտում մը անոր աղիքը կը կազմե. լույս և ձեռք կը պոռա նա: Այն վիհը մարդկության ահագին և խորունկ վերքն է: Լույսը և եղբայրության շունչն է անոր սպեղանին:

Հոս կ'ուզեմ խառնել նաև դարուց մոխրակույտը և ի տես բերել այն մարած հրաբուխը¹⁾, որ ասկից տասնեկինը դար առաջ վերանորոգության կայծեր սփռեց, այն կարմիր բլուրը, ուր լուսեղեն դիակ մը վառեցավ²⁾ ահավոր ջահի մը պես. այն արտոսրալից խորշը, ուր տիեզերքն հեղաշրջող սա փոթորիկը հեծկտաց՝ «Սիրեցեք զ'միմյանս»³⁾:

Բայց ավա՛ղ որ Գողգոթան միջին դարը պիտակեց: Այն վսեմ փոթորիկը արյան ծովեր ալեկոծեց, փայտակույտներ հրահրեց: Մենաստաններու մեջ մահաշշուկ հծծյուն մը սողաց: Տիեզերքի երակներուն մեջ ցուրտ սարսուռ մ'էր այն:

Խղճի շղթա հյուսեցին կողմնակի չարաշշուկ գանչյուններ:

Ահ, ո՛րչափ այլալեցին Աստվածաշունչ հեղափոխականին հագագը:

Եվ դեռ մինչև հիմա միայն երկու իր ականածությունմբ և հավատարմաբար կը նային այն հեղափոխական հրաբուխին,

երկնի աստղը և հյուղին փոշոտ լուսամուտը՝ նվաղյալ աչքի պես:

Ահ, մինչև ե՞րբ մարդիկ թույն ու խավար պիտի շնչեն:
Ե՞րբ պիտի լռե թնդանոթը:

Ե՞րբ պիտի սիրե կղերն ալ:

Ե՞րբ տիեզերք համեղբայրության վառարան մը պիտի ըլլա:

Ե՞րբ պիտի ծավալի համայն աշխարհ իր ամբողջությամբը
ԼՈՒՅՍՈՒ:

Ե՞րբ:

Արդյոք դեռ շատ դարե՞ր կան հոլովելիք:

Ես կը տարակուսիմ, որ չըլլա թե աշխարհ իր երկանցք
մեջ այս երաղները հեղհեղած միջոցին ալեվորի և լուսածամ
աստղերուն վարսերը թափթփին:

Այլ ո՞չ, հարկավ Աստծո մը ըմպած բաժակին մեջ պատ-
րանք չի գտնվիր:

* * *

Այս օրերս երբ Օրագիրը նորափետուր տեսա⁴), բերկրեցա,
համակրական նոր նշույլ մը կ'ընդմարվեր հոն: Հիրավի որ-
չափ դմայլում աղդեց ինձ այդ կերպարանափոխությունը, —
ինչպես շատերուն, — երբ նա հառաջադիմության նշանավոր
քար մը կ'առնե և իր մեջ կը փայլեր հայկական լեզվին կու-
րովը: Կը շնորհավորեմ այդ հսկա քայլը:

Օրագիր հրապարակ իջնելեն ի վեր Հայ հասարակություն-
նը զայն համակրությամբ ընդգրկեց, վասնզի Օրագիր, վսեմ
և ազատ գաղափարներ արտաշնչեց: Անշուշտ այս անգամ ալ,
որ հայկական լեզվով ոգևորվեցավ, ազգն իրավամբ իր հա-

մակրական ընդգրկումը պիտի լամրապնդե: Հասարակաց կարծիքը չկրնար ուրանալ այն շահերը, զորս ազգը քաղեց ազգային թերթերեն, որոնց գլխավորներեն Մասիս⁵⁾ իր հայկաբառութեամբը, Մանգումե⁶⁾ իր հախուռն գաղափարներովը և Օրագիր⁷⁾ իր հասուն խորհրդածութեամբքը բավական լույս ու շահ ջամբած են ազգին: Հրապարակական թերթերն ազգի մը հառաջադիմութեան թեւերն են: Լուսավորյալ դարու փառաց դասիններ: Մեկանը խաւարի սև արյունն է: Ծծենք միշտ զայն: Հոգեսպառ ընենք. տապալենք խաւարը: Խաւարի արյանը մեջ լուսո զենքեր թաթխենք, գրիչներ: Հարդենք գրիչը, ինչպես հսկայն իր զենքը, քահանայն իր խաչը: Հառաջադիմական խոկմանց ծալերով ծանրացած ճակատներ հանձնենք մեր հողակույտին: Այս է մարդկութեան պարտքը: Իրավ է որ Մամուլնիս ամուլ չէ: Բայց ինձ այնպես կ'երեւի, որ Հայութեան կենաց ծառեն մեկ-մեկ տերև կ'ընկնի, երբ անընդհատ նոր թերթեր ծնանելնուն հետ կը մեռնին: Ասոր պատճառն այն է, որ մեր հասարակութիւնը չը հարգելու նոր ասպարեղ նետովող գաղափարի մը դողդոջումը և թոթովումը, կ'ուզե որ հանկարծ արծաւի մը պես թեւարկե և օվկեանի մը պես մռնչե: Անհնար է այս: Օվկեանն անգամ ատեն մը կաթիլ մ'էր: Վերջապես խոսքերնիս եղրակացնենք:

Վարժարան և տալարան, ասոնք են մեր զարգացման վառարանները. ասոնցմե մարդ,— մայր ալ հասկնանք,— և գիրք դուրս տալ աշխատինք: Եթե ամեն հայ մարդ և ամեն գաղափար գիրք ըլլան՝ այն ատեն մեր հուսացած իրականացյալ ազգն ենք:

Երջանիկ և անմահ ազգ մ'ենք:

Վարդի և արշալույսի ամսուն՝ Մայիս 24^ր⁸) կը մոտիկ
կրակոտ հիշատակի մը սրտագրավ թվական: Տես սա կա-
պույտ եթերին ձյունատիպ ամպիկը. տես սա Վոսփորի խա-
ժագույն ակին.— ձգե՛նք, եղբա՛յր, թող երկին ու ծով իրարու
նային:

Տես սա կանաչագեղ թավուտքը: Շուք և փսփսուք
ունի.— ձգե՛նք, եղբա՛յր, թող հոն սիրեն: Տես սա դափնեզարդ
և դրոշավոր շոգենավները, որոնք Վոսփորի խաժագույն լան-
ջը պատռելով կը թռչին: Անոնց մեջ խուռն ու դվարթ ամբոխ
մը կա: Հոն սրտերը շոգենավին անիվներեն ուժգին կը բա-
բախեն: Կարծես թե եռանդը զիրենք կը տանի, քան թե շոգե-
նավին մեքենայն: Հոն կիներ ալ կան: Հաստատուն աստղերու
պես զիրենք շրջապատող մոլորակներուն լույս տվող էակներ:
Ծածանող դրոշակներ, բոցավառ ճակատներ, դյուլթյալ նայ-
վածքներ, կցկտուր ձայնարկություններ, նվագարանաց թրթ-
թրուումներ....:

Ո՛հ, ուր կ'երթա այս սրտագրավ շենքը:

Հոն, ուր կան նաև ամպիկներ, ալի, թավուտք, շուք ու
փսփսուք: Գեղ, գույն, բույր, ամեն բան կա հոն: Բայց հոն
ա՛յլ է սերը: Հոն շատեր զիրար կը սիրեն, հոն հոգիները կը
սիրեն, հոն հայրենիք մը կը սիրեն: Հոն կայսերաշնորհ Սահ-
մանադրության մը⁹) հիշատակը կը տոնեն: Հոն ազգային հան-
դես մը կը կատարվի:

— Այդ շոգենավը նետվինք ուրեմն, եղբա՛յր, որ կարծես
թե Վատիկանը զարնող շանթեն շուտ այն սրբավայրը կ'ուզի

նեսովիլ, հոն, ուր հոգիներու բուրում մը կը ծավալի: Ազգային հանդեսները ազգի մը շնչառութիւններն են:

Բայց բա՛բե: Ո՛րչափ կարճ կը տևե այս սիրային օրը: Արևը կը փութա իր ճառագայթները լերանց գագաթը մարելու: Իսկույն օդը կը տարածամի, մինչդեռ սրտեր դեռ կը բաբախեն և շուրթեր դեռ կը դողդոջին խոսելու համար:

Շողանալները կը սուլեն: Բաժանում կը գուժեն:

Տեսե՞ր եք այն ալին, որ հանդիսականները ի ծով կամ ի վերադարձ հրավիրելու համար ծովափին ավազներուն վրա կը շփշփա:

Լսե՞ր եք այն հսկա ծառերուն սոսափած տխուր «երթայք բարյավ»ը, որոնք իրենց շուքին տակ հյուսված մտերմությանց վկա հանդիսացան:

Հիրավի դառն է այս ժամը: Բայց ամբողջ տարի մը դառն չլուլալու համար երանի թե այն բոցավառ ճակատները չը մաւրին, երբ այն օրվան վերջալույսը հորիզոնին վրա մարի:

4. ՊԱՌԱԿՏՈՒՄ ՄԸ

Հուսավորութեան հսկա մը այս օրերս ծանր կնճիռ մը կ'երկնէ:

Կառափն իր գաղափարը կը ծաղրէ:

Ազգասիր մը ազգային ներդաշնակութենէն թել մը կը կոտորե՞լ), ազգին սրտին վրա մշտնջենավոր վերք մը կը փորե, վերք մը՝ զոր Ազապյան բուրաստանի²⁾ ծաղիկները կը պճնեն:

Ազապյանը գրկող գաղափարին ձայնախող հարված մ'է այդ:

Ցուրտ օձտում մը, որ Ազապյանի վսեմ նպատակին վրա ոճիրներ կը ջարդէ:

Ինչո՞ւ այդ օձտումը:

— Ի՞նչ, ազգային ամբոխն ու ժխորը ամբաստանե՞լ:

Միթէ անցյալ տարվան Սահմանադրութեան հանդիսին³⁾ ազգն իրավունք չունե՞ր իր քույրերը կամ ապագա մայրերը տեսնելու վազել, որոնք կ'ուշանային⁴⁾ հանդիսավայրին առավել ավելուն ներշնչելու:

Սակայն իցի՞վ թե՛ այս տարի ալ Ազապյան աշակերտուհիները Պեյգոզի ծովափը բերող շոգենավին անիվը կոտորե՞ր⁵⁾ քան թե ազգի մը սիրտը:

Գուցէ այս տարի Ազապյանք ճերմակ հեղեղի մը անզգայութեամբ չէին անցնէր սիրազեղ ամբոխ մը մոգաբար պատռելով:

Ազգային հանդիսավայր մը ճնդքե՛լ, աղգային հիշատակ մը հռչակե՛լ՝ ազգի մը սիրտը ճնդքել, ազգի մը սիրտը հռչակե՛լ է:

Ասով Ագապյանի վսեմ նպատակը իր օրրանին մեջ կը դեղնի, լուսահար ճակատը կը կարմրի, մայրության կորովի սիրտը կը սխրի, ծունկը կը կթոտի:

Ագապյանի սրտեն սրբազան տրոփը խեղդել է այդ:

Մտածեցե՛ք, ո՛վ Ագապյանի վեմը:

Դուք՝ որ ազգին գահոսը կը խառնեք միշտ, դուք՝ որուն քրտունքը ազգի մը այն ահավոր վերքին սպեղանին կը կաղմեն և քանի մը տարի առաջ լուսո սաճարին հիմունքը օծեցին. մտածեցե՛ք:

Այդ տաճարին սեմին վրա սիրտ մը կ'արյունի:

Ազգինն է այդ սիրտը:

Եվ դուք պարծանոք կը խոստովանիք թե Ձեր նպատակն է այդ սիրտը վիրաբուծել, մտածեցե՛ք վերջին անգամ:

Եվ Ագապյան սանուհիք կը հավանին այս որոշման: Ձեր բողոքեր այսպիսի ցավալի պառակտման մը դեմ⁶), և իրենք իրենց կ'ուզեն օտար հանդիսավայրի մը մեջ հիշատակել ազգին Սահմանադրության ԽՈՐԹ հանդեսը⁷:

Անոնք այժմեն կը սովորին դյուրավ վշտահարել, հանրության դեմ քեն պահել, բաժանման ոգի կրել, անոնք՝ որ լուսո տաճարի մը հանրության ջահերը պիտի ըլլան, անոնք՝ որ մայրության առաքելուհիներ պիտի ըլլան:

Ջնչեցե՛ք, ջնչեցե՛ք այդ սև դրոշը Ագապյանի պայծառ ճակտեն:

Ձեր նպատակեն սոսկացե՛ք:

5. ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

Առ Պ. Ա. Լուսինյան.— Գանձանակ մը.— Հայրենասիրաց
խումբ.— Սահմանադրության հանդիսին նոր փայլեր.—
Ազապյան մը.

* * *

Պարո՛ն.

Ներեցեք եթե պատասխանս ակամա քիչ մ'երկարածեցի:
Շնորհակալ եմ Ձեր այդ ողջույնն:

Սիրեցի այդ ողջույնը՝ ծառավի հանճարի մը այդ ջերմ
ընդգրկումը:

Ձեք խաբվեք. այն համեստ գաղափարները, որոնք որո-
տալու հետ բուրել, շանթելու¹ հետ բուժել գիտեն՝ այն գաղա-
փարները պատրաստ եմ զինել² իմ կողմես:

Սակայն կը ցավիմ որ չեմ բուրրուիին, զոր³ դուք կը նկա-
տեք Ձեր պըշրող գրչուլը:

Այն դափնիները, զորս⁴ դուք իմ ճակտիս բուրրել կ'ըղ-
ձար՝ կը ճնշեն արդեն ճակատս:

Անտեղի⁵ կը⁶ թոթվեք Ձեր ծաղկապսակ քնարը, հանճարի
այդ վեհ սիրտը ի զո՛ւր կը սասռեք⁷:

Թո՛ւյլ տվեք, Ազնի՛վ բարեկամ, որ Ձեր այդ ջերմ հա-
մակրության դիմաց սիրտս լուռ դողդողջեմ:

Դուք զիս լավ նկարագրեր էիք. արտոսրի պես լոկկ և
հառաչի պես մթին, դուք որ աստղի⁸ նման⁹ խայտալ և շանթի
նման որոտալ գիտեք:

Խոսեցեք և սավառնեցեք, պերճախո՛ւս բարեկամ, և թույլ
տվեք, որ բեռնային երկրի պես ցուրտ, տխուր ու դալկահար
ճակտի մը վրա լոկ լուռ խորշոմներ ծալվին, ցավոց¹⁰ թեր-
թե՛ր, և հանճաւը շրթանց¹¹ մեջ մեռնի, քանի որ Ձեր կրա-
կոս ճակատն անգամ պերճախոս հանճարի¹² բեմ մը կը
ներկայեմ:

Սակայն¹³ չեմ ուզեր հոս խոսքս երկարել:

Սրտերու խոսակցությունե՛ք¹⁴ աստղերու¹⁵ և¹⁶ տերեւներու
շուփին վերապահենք, Ազնի՛վ բարեկամ...:

Այնպիսի նյութեր ունիմ, որոց վրա խոսելու տեղ մերթ
որոտալ, մերթ բուրել, մերթ սաքսափիլ¹⁷ հարկ է. կոշման¹⁸
և¹⁹ սրտի²⁰ դյուցազներ²¹ են²² անոնք²³ վսե՛մ հիշատակներ.
խոկմանցս²⁴ վրանին մեջ²⁵ թռչտող²⁶ հրեշտակնե՛ր²⁷:

Պիտի խոսիմ անոնց վրա որչափ որ արտասանվելու հա-
մար շուրթեր այրե՛ն:

Այն նշանավոր օրը պիտի հիշատակեմ, յորում²⁸ իրարու
ձեռք թոթվեցինք, այն օրը՝¹) յորում²⁹ ամեն գլուխ³⁰ հեղաշըր-
ջում³¹ մը³², ամեն³³ սիրտ³⁴ կրակ³⁵ մը³⁶ և³⁷ ամեն³⁸ հոգի
դմայլում մ'ունենր:

Կ'ուզեմ այն³⁹ հանդեսեն²) լսեմ գործերու փունջ մը
բաղել:

Կ'արի՛ կը գուրգուրամ այս հանդիսին վրա, դի մեկ հա-
տիկ է:

Տխուհի⁴⁰ բան. գործեր չ'ունինք, որ հիշատակներ ունենանք:

* * *

Հորիզոնին վրա վառդերու հրդեհ մը կը ծավալեր³⁾: Աստղերն⁴¹ անգամ խտղտել⁴², տոգունել և մարմրել կ'սկսեին: Թավուտքի մը դայլայլիկը Մայիս 30ի առավոտը կը հծծեր:

Բյուզանդյանի կապույտ գոտին⁴⁾ կը ծփծփար:

Տեսարանին⁴³ մեջ փա՛ռք և թվականին մեջ կրա՛կ կար:

Ճակատս երազներու օրորոց մ'էր դարձած: Կը դողդոջեի⁴⁴ այս թվականին առջև:

Ոսկեզօծ սարեր ընդնշմարեցի. վառդերու աճյունին մեջեն մեծ⁴⁵ կայծ մը կը բարձրանար Երկնքի լուսալիր Բիբը: Լուրջ Վոսփոր մը կը ծիծաղեր, կ'ուռեր և կը փրփրեր, կը սոնքար⁴⁶ այնպիսի սիրալիր և նշանավոր թվականի մը ներքև:

Նվազներու, կեցցեներու և ծափերու ներդաշնակություն մը, սրտագրավ ժխոր մը Գուզկունճուքի նավամատույցը թրնդացուց:

Շոգենավ մ'էր այս ժխորը շնչողը. սրտագորոշմ⁴⁷ դրոշակներ⁴⁸ կը⁴⁹ ծածանեին⁵⁰, սրտեր կը բաբախեին հոն⁵¹. ամենքը գունաթափ էին, կը հեային⁵² սույն թվականին վայրկյաններուն հետ:

Երևակայե զիս ալ, բարեկա՛մ:

Զեմ գիտեր, թե ինչպես ինքզինքս այս շոգենավը նետեցի:

Կը քալեինք, կ'երազեի. սիրտս⁵³ դաշնակ մ'էր և հոգիս մեղեդի մը: Հանկարծ ձայն մը զիս թոթվեց⁵⁴, տեսիլ մը սառած նայվածքս հափշտակեց, երիտասարդ մ'էր տեսածս⁵⁵,

դժգույն այտերեն խարտյաշ մորուք մը վար կը թափեր. կարծես թե այդ⁵⁶ անձին ներսը սրբազան բան մը կ'որոտար. իրեն հետ ձայնը կը դողդոջեր, ձեռքը գանձանակ մը կար... ա՛հ, քաղցր⁵⁷ այդ անձը... լուսո⁵⁸ սիրահարը, հառաջադիմության զինվորը⁵⁹ Անձնվեր⁶⁰ ընկերության^{61 5}) առաքյալը⁶². թշվառներու անդունդին հսկող այդ աստղը⁶³ ճանչցի և սարսուռացի...⁶⁴ Հայաստանի արտասվալից ուրուն անցավ վրայես:

Պ. Գ. Զոպանն էր այս անձը. պարծանոք և հարգանոք կը հորջորջեմ. ԳՈՐԾՈՂ⁶⁵ ՄԸ⁶⁶. փա՛ռք իրեն, որ հիշատակ⁶⁷ մը⁶⁸ հիշատակով⁶⁹ կ'անցունե⁷⁰: Մեկ քանի տարի⁷¹ է⁷² որ⁷³ Սահմ.⁷⁴ [անադրության] հանդեսներուն և⁷⁵ ազգային⁷⁶ ուրիշ⁷⁷ համախմբությանց⁷⁸ մեջ իր գանձանակովը կերեի⁶), ամբոխը կ'ակնածի այդ պատկառելի մուրացկանեն, սրտե՛ն կուտա:

Անձնվեր⁷⁹ ընկերության⁸⁰ գանձանակն ինկած լումաները հին զլուխ մ'հեղափոխելու⁸¹ կը ծառայեն, ուր գաղափարք⁸² ժանգոտած են⁸³, ուր աղջամուղջք կը վխտա՛ն:

Աշխատի՛նք որ մեր⁸⁴ ընկած⁸⁵ հայրենիքը⁸⁶ վերականգնելու տքնող այդ առաքյալներուն ճակտին վրա մխացող քրտունքը⁸⁷ չը սառին:

Երանի այդ⁸⁸ անձերուն⁸⁹, որոնք իրենց անշուք կյանքին հետ հսկա փա՛ռք մը կը տանին:

* * *

Փա՛ռք⁹⁰ այն ընկերությանց, որոնց նպատակը մարդկության կամ հայրենյաց ավերակ սրտին հետ կը խոսի: Հայրեն-
նասիրաց խումբը կուզեմ հոս հիշատակել, որ այս տարի

Սահմ.[անադրության] հանդիսին առթիվ իր սրբազան ձգտմանը մեջ⁷) հսկա քայլ մ'առավ:

Հայաստանի ավերակ և ամայի սրտին վրա նորընծյուղ ծաղիկ մ'է նա, իր արևն իր նպատակն է, իր ցողն իր քիրտն է: Մեծ է իր նպատակն:

Նա հայրենի փլատակաց վրա գաղափարի վերանորոգության վառարաններ՝ վարժարաններ պիտի կանգնե. հեղափոխության մրրիկներ՝ սմբած հանճարներ պիտի հարուցանե:

Իցի՛վ թե խավարասերներ իր նպատակին չը դավեն: Կրթականան խնժիղք այդ ճիվաղներուն սև շրթանցը վրա, երբ այսպիսի լուսասփյուռ նպատակներ ասպարեզ կը նետվին: Կը մոտի այն ժամը, որ այդ սև կառափները ընկնին, որոնք վսեմին, բարվույն, ճշմարտին և գեղեցկին՝ բնության հանճարը և մարդկության ոգին բաղկացնող այս շորս տարերյոցուրտ գերեզմաններ կը հանդգնին ըլլալ:

* * *

Չեմ դանդաղիր մատուցանել իմ անկեղծ շնորհակալիքս Հայկական⁹¹ ընկերության⁹²) Սահմ.[անադրության]⁹³ հանդեսին⁹⁴ այդ⁹⁵ վեհաշուք⁹⁶ դրոշակրին⁹⁷:

Այս տարի ավելի շքեղ էր իր ճակատը, ավելի մեծ էր իր փառքը, վասնզի Հիսարի դպրոցի աղքատիկ աշակերտությանց⁹)⁹⁸ անմեղ սրտերն ալ ծափահարեցին:

Կը փութամ նաև⁹⁹ շնորհակալ ըլլալ որբերու մեծանձն բարեկամին, որ բարեհաճեցավ Ս. Փրկչյան վարժարանի աշակերտները¹⁰), Սահմ.[անադրության]¹⁰⁰ հանդեսեն¹⁰¹ չը զրկել¹⁰²:

Ս. Փրկչյան որբե՛րը, անդունդը թափած այդ շողերը, ո՛հ¹⁰³, անոնք ո՛րչափ շնորհակալ ըլլալ գիտեն, իրենց ձեռքը սեղմող ձեռքին մեջ դողդողալ և փայփայված ատեն փղձկիլ կը սիրեն. արտոսըր անոնց հոգիեն կը բխի, անոնք աշխարհի վրա բարերար սրտի սիրահար են լուկ:

Սահմ.¹⁰⁴[անադրության] հանդեսին ներկա գտնվող այդ որբոց¹⁰⁵ մեջ չը տեսի¹⁰⁶ մեկը, որ ժպտեր կամ զմայլեր, ամենքն ալ տխուր էին և կապշեին, մութ էին իրենց ճակատագրին պես:

Օրհնյա՛լ ըլլա այդ թշվառիկներու¹⁰⁷ բարեկամը, թող ինք այդ որբոց¹⁰⁸ աղոթքն հետը տանի, անոնք ալ իր հիշատակը, ինք որչափ անհունը¹⁰⁹ ծածկե՛ փառքը չ'կրնար ծածկել:

* * *

Երբ¹¹⁰ որոտընդոստ պե՛րճախոս մը իր շանթերը զգածյալ համախմբության մը սիրտը խրելէ վերջը թողուց որ մխա՛, ամպիոնին վրա շիկնոտ դեմք մ'երևաց. ծափերու թագուհի մ'էր նա. թոթվեց հոն սիրտը՝ զգացմանցն այն բուրվառը, կուգար իր ճիշը ծափերու ամպրոպի մը մեջ սուզել, սակայն ամբոխին համար գրեթե նորատեսիլ էր այս... ուզեց ըսել և զմայլիլ և թողուց որ սրտերը լուռ ծափահարեն:

Ո՛հ, հանճարի երկնած շանթերը շուրթերու վրա կը մարին երբեմն, գույնն ու ձայնն են որ մարդը պերճախոս կրնեն:

Երբ վերոհիշյալ ատենախոսուհին¹¹⁾, որուն անունը հարգանք կը հորջորջեմ, օր. Ադ. Վարդանյան իր ատենախոսությանը մեջ կըսեր «Ես սիրեցի իմ ազգս...», ակամա խնծիղ մը փոթեց շուրթերս, մրմռացի յուրովի. սիրե՛ է ի՛ր ազգը. նման տնոր, որ առանց աղոթելու կը պաշտե յուր Աստվածը:

Ուրախ եմ որ շարաշար կարմրեցա այս թյուր կարծիքին վրա, հեգնս փուշի մը պես հոգվույս խրեցաւ, երբ լսեցի և տեսի ազգասեր օրիորդին նպատակն ու գործը:

Ազդու շեշտ մ'էր իր խոսքը, որ եզրակացուց թե՝ կնոջ շուրթերը ոչ թե միայն ժպտելու, համբուրելու և հրապուրելու համար գծված են, այլ մանավանդ ՀԵՂԱՓՈՆԵԼՈՒ:

Պատիվ կը համարիմ ինձ ծափահարել սրտի և մտքի այդ վեհ սուաքելուհին:

6. ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ ԱՌ ՍԱՄԱԹԻԱՑԻՍ

Ձուգակշիռ Օգսեն էֆ.[ենտի]]ի և Փանոսյանի և Հաշտություն

Սամաթիացի՛ք.

Խառն ի խուռն կընթանանք. կանգ առեք վայրիկ մը. վի՛հ
կա առջևնիդ. ականցն ուղաժ են ձեր ոտից տակ. ընկերական
աղետալի պայթյուն մը կ'սպառնա Սամաթիո և անվիրիպելի
է. Սամաթիա հրաբուխ մ'է այսօր. կը մխա. մոտալուտ է յուր
պոռթկումը: Այդ ակունին և հրաբուխին վրա երկու տաբակաբ-
ծի՛ք բանականներ կան, գաղափարաց երկու ախոյան ըմբիշներ
կան: Այդ երկու բանականներն, այդ երկու ըմբիշներն կա-
խումն ունի Սամաթիո ճակատագիրը. դոցա մինն է Լույս,
մյուսն Մութն է: Մութ անկանի պիտի. և այդ անկումը պիտի
վճռե Սամաթիո բախտը. Անկումը որչափ մեծ և սոսկալի ըլ-
լա՝ այնչափ շքեղ ու հաղթական պիտի ըլլա կանգնումը: Այդ
Անկ ու Կանգման մեջ փայլի պիտի Սամաթիո փառքը. Սամա-
թիա այլակերպիլ կ'ուզե, որպեսզի նորափետուր զարդարվի.
հեղափոխել կ'ուզե, որպեսզի տապալե միապետները, զտվիլ
կ'ուզե, որպեսզի յուր ընկերականության մրուրն ու փրփուրը
դուրս սա: Սամաթիո ընկերական մարմինը խորդ ու ժահա-
հատ նյութերով բնդորած է. ընկերական բուրման օրենքը կը
պահանջե, որ անգամ մը վերլուծի՛ ու վերաբաղադրի՛ Սա-
մաթիա:

Աղմկարարք և խավարասերք Սամաթիան խաղաղ, մի: անձնվեր, ազատասեր, գործող ու աշխույժ տեսան և նախան- ձեցան. պաղ ու գազան հոգիներ կարծես իրենց հակապատ- կերը տեսան ու զշարեցան: Տեսնենք իրենց այդ շար նա- խանձն ի գործ դնելու համար ի՞նչ ըրին.— երկու բան կար ընելիք: Երկպառակել Սամաթիան. վատահամբավել Սամա- թիացին:

Որովհետև թշնամին ընտանի էր, ըսավ. Սամաթիան բաժնելու համար, պետք է կասկածներ հարուցանել խաժա- մուժ ռամկին մտաց մեջ, Սամաթիան վատահամբավելու հա- մար՝ մուր փսելու է: Կասկածն հարուցին, մուրը փսցին, Սա- մաթիա պառակտեցավ, Սամաթիացին վատահամբավեցավ: Հետևա՞նքն,— հետևանքը «վաղը արև պիտի ծագե» ըսելու շափ պարզ և հայտնի է, այսինքն շինությանց գործույն հա- սկանումը¹⁾). շինությանց գործույն հապաղմանեն ի՞նչ պիտի հետևի,— շինությանց գործույն պաշտոնեից²⁾ ապիկարու- թյունը կամ անոնց անձեռնհասությունը.— այդ անձեռնհա- սության կամ այդպիսի անձեռնհասություն մ'ի վեր հանելու համար խարդախ և դավաճան հետամտության հետևանքն ի՞նչ էր,— մասնավորաց, թաղին պաշտոնեից, (անձին), դեմ ունեցած ատելությունը վրեժխնդրելու միջոց մը. այսինքն մեկ քանի մաքուր բերնին մեջ պաշտոնեից անկումը խնդրող ու բողոքող կցկառուր ձայներ դնել, հոս ծպտյալ խարդավանքը մերկանալ կ'սկսի, հոս գազան որոգայթ դավաճանությունն յուր սև դիմակը վար առնուլ կ'ստիպվի, զի հոս խնդիրն ալ հաճախան ըլլալէ կը դադրի ու կը մասնավորի, խնդիրն ըն- կերականութենէն ի մարդ, մարդեն յանհատն կ'անցնի, ալ անհատն անհատին հետ մարտնչիլ կ'սկսի: Ո՞վ են այս ան-

հատներ այժմ: Վերցնենք խնդրույն քարը, և ահա տակեն Օգսեն էֆենտի մը ու Փանոսյան մը դուրս կ'ելլան. երկուքն ալ ժողովրդյան գաղափարաց վրա իրենց դերն ունին, երկուքն ալ ժողովրդյան մարդիկ են ի նա. կշռֆի զարնենք երկուքն ալ: Զուգակշռենք:

Սամաթիո Ազգին նվիրած նշանավոր անձերեն մինն ալ պարծանոք կ'ըսեմ, թե Օրագրի խմբագիրն է, Օ. նշանավոր ստորագիրն Հայ լրագրաց մեջ փայլածին պես³), խմբագրական աստղարեզը նոր մարդ մը կը տեսներ. ընթերցողք նոր ճաշակ մը ու նոր աշխույժ կը կ'զգային անոր իմաստասիրական խորհրդածություններեն ու սպարդական ոճեն. Ազգային խնդրոց նեղ ու աղոտ կարծիքներ նոր ընդլայնում ու նոր լույս կ'առնվին, և ընթերցողք Օ. ստորագրությամբ հողվածներն այնպես ախորժանոք և հիացմամբ կը լսեին, ինչպես նոթին խորտիկ մը կամ պապակյալը պաղ օշարակ մը:

Ազգ.[ային] խնդրոց նկատմամբ ամենեն նոր, հանդուգն, իրական, շոշափելի, պարզ, քաղաքագետ, հեռատես ու պայծառ կարծիքներ միշտ Օրագիրն հայտնած է և կը հայտնե. խոսքիս ապացույց 2—3 տարվան Օ. ստորագրությամբ և Օրագրի մեջ հրատարակված Ազգային հողվածներն և ուրիշ լրագրաց կամ անձանց Ազգային հողվածներն իրարու քով թող բերե ու թող բաղդատե չհամոզվողը: Թեև այս տարի օր մը Մասիսի և օր մ'ալ Երկրագունդի մեջ աղճատյալ և եսական խոպան գրիչ մը ֆաշիշուկ և մեկն ալ բանաստեղծական գահավեժ դատմամբ մը վերացական առարկությունք անվանած էին Օրագրի կարծիքներ: Զեմ ուրանար, թե Մանգումե ալ չէ հայտնած ազգօգուտ կարծիքներ. բայց ալ հինցած են նոքա, և կ'երևնա թե Մանգումե ալ ծերանալ սկսած է, սա դժբախ-

տությամբ, որ քանի ծերանա կապիկի պես այնչափ ալ շարա-
նիճանա պիտի: Մանգումբի նշանավոր հողվածք հիմա
«Ազապյան վարժարան» վերնագրովներն են: Սա ալ բավ է
հիշել, թե անգամ մը հասարակությունը Օ. ստորագրության
համար Մանգումբ կը կարդար⁴). Մանգումբ առ Օրագրով է
այնպես ինչպես հարդն առ ցորենով. թեև քիչ մը շափազանց
ըլլա այս գույակշռությունը, շատ անգամ Մանգումբ գրելու
տեղ կը «հայհոյե»⁵) և խոսելու տեղ «տյուզյունայով»⁶) բառեր»
կը շարե, անշուշտ քերականության սա առածին համեմատ,
թե «խոսքը բառերն կը շինվի»: Անժխտելի ճշմարտություն
մ'է, թե այն ազգային անհատն, որ ազգային խնդրո վրա
«սուր» ու «պայծառ» կը մտածե և ձեռնհաս է գործելու, պար-
տի Ազգը զայդպիսիք ի պաշտոն կոչել: Գործելու ձեռնհասու-
թյունը մտածելու կարողութենեն կախումն ունի, մտածելու կա-
րողության «հանճար» կ'ըսեն. խիստ իմաստությամբ ըսավ
Կարմիր հռչակավոր Հանրապետականն⁷) իր նշանավոր ատե-
նախոսության մեջ, թե նյութական «ուժի» մեջ Հանճարն է
հաղթական... «Դեպքերն» ու «պարագաներն» են, որք զհան-
ճար մարդույն ի վեր կը հանեն. ո՞վ կը մտածեր, թե Կամ-
պեթթա, օր մը դիկտատոր Պորտոի⁸), ոտքերը գետնին զարնե-
լով բանակներ պիտի հարուցանե⁹), և աշխարհի էն հանճարեղ
կարծված քաղաքագետին «խաղալ» չկրցած «դերն» ինքն պի-
տի խաղա ճարտար ճարպիկությամբ. պարագաներն ու դեպ-
քերը Կամպեթթաի աննշան հանճարն ականահարեցին¹⁰):

Թաղեցին Օգ.[սեն] էֆ.[ենտի] խորհելու, խոսելու հետե-
վապես գործելու «ձեռնհաս» արժանիքը ճանձնալով ի պաշ-
տոն հրավիրեց իր ազատ քվեովը, իր ազատ կամոքն ու ազատ
համոզմամբը, և յուր շինությանց ծանր գործին մեջ նետեց

ղանի ալ իբրև անդամ մը. ասի պատեհ՝ դեպք մ'էր, որով Օգսեն
 էֆ. [էնտի] ինչպես նաև յուր անդամակցաց գործելու ձեռնհա-
 սությունը ի վեր երևեր պիտի. ի՞նչ կը նշանակե, երբ Փանոս-
 յան կ'ելնե ու զՕրագիրն յուր ընտրող հասարակության աչքին
 կասկածելի կը ցուցնե¹¹⁾. բարուրանաց «մուր քսելով վրան» և
 ասի պարզապես և ուղղակի Օրագրի թե խմբագրական և ժո-
 ղովրդյան առ նա ունեցած վստահության վարկը կոտրելու
 անիրավ ջանք մ'էր. Ասի՝ Սամաթիացիք ոչ զՕրագիրն, այլ
 ղձեղ անվանարկել է, ասի Զեր ազատ «քվեն» հեգնել է, ու
 ազատ կամքը բռնաբարել և ազատ համոզումը դաղթակղել է՝
 Փանոսյանի միակ նպատակն է «ասով» խանգարել նունյան
 վարժարանի շինությունը¹²⁾ և հասկցնել աղգին, թե լոկ ինք
 կարող է աղջկանց վարժարան կանգնել ու կառավարել։ Փա-
 նոս, եթե հառաջադիմության և ոչ «ցուցամոլության» բարե-
 կամ է, եթե իրոք ազատամիտ և ոչ «եսական» մեկն է, ինչո՞ւ
 «մրցում» չ'սիրեր։ Աղգին մեջ «գործոն ազգանվեր» — (ան-
 շուշտ իրեն նման) — մարդ չգտնվելու դժբախտության վրա
 կոկորդիլոսի արցունք¹³⁾ կը թափե։ Ինչո՞ւ համար երբ գործողը
 գործելու կը ձեռնարկե, իսկույն գործողին վրա կատաղի հար-
 ձակումներ կ'ընե, ղանի կը վատահամբավ և թումբեր ու խո-
 չեր կը կանգնե գործողին ու շարունակողին քայլերուն առջև։
 Սամաթիացի՛ք, թողունք զՕրագիրն և զՄանգումե ազատ
 իրենց գործոց մեջ, մեկը ձեր ընտրած յուր ընկերներով թող
 զնունյանն և մյուսը թող ղԱգապյանը¹⁴⁾ շարունակե. թող եր-
 կուքն ալ գործեն ու մրցին, տեսնենք ապագան ղորն յերկո-
 ցունց ծափահարե պիտի. ով որ «սուր» ու «քաջ» կը մտածե՝
 նա «հաստատուն» ու «տևական» կը գործե, ղի «սկզբունքով»
 կը գործե։ Ով որ «հախուռն» ու «գահավեժ» կը մտածե՝ նո-

րա գործը պղպջակ մ'է, որ «ընդ երեալն կ'աներևութանա»: Սամաթիացի՛ք, արթննանք. շրջահայաց ըլլանք. Փանոսյան կ'ուզե զմեզ երկպառակյալ պահել ու զմեզ կուսակցության բաժնելով գործելու անկարող վիճակի մը մեջ «կղզիացնել», զմեզ և գործող մարդիկը վհատեցնելով զինքը միայն «փառաբանել տալ» կը ցանկաւ: Թոթվեցեք զձեզ, Սամաթիացի՛ք, կուսակցության «ցեցն» ինկած է ի ձեզ. միգուցե «մաշե»: Իրավ Փանոսի եռանդն ու աշխույժը շատ, բայց «խելքը» քիչ և «մտածումը» «կարճ» է քչիկ մը: Սամաթիացի՛ք, դուք հսական «միապետությունը» սապալոզ առաջին թաղեցին եղաք, առաջին թաղեցին, որ դպրոցներ «ընկերությամբ» հառաջ տանել սորվեցուցիք Պոլսո Հայոց¹⁵⁾:

Այսօր դուք միապետ մ'ունիք¹⁶⁾ ի ձեր գլուխ, որ վօրենքն իր «էֆենտի», «աղա», «պէյ», «փաշա» և «սուլթան» «քեյֆին» վրա հիմնած է: Սամաթիացի՛ք, ասի ի՞նչ կծու հեգնություն է ձեր ազատասեր և ընկերասեր ոգվո՞ւ ու պատվույն դեմ. ըսել է որ դուք այսօր «քեյֆի» մ'օրինաց գերին եք. Սամաթիացի՛ք, անտարբերությունը մահ է. քիչ մ'ալ եթէ անտարբեր մնար «գերեզման» մ'է ձեր ներկան և «ափսոս» մը ձեր ապագան. մի՛ թողուք, որ կուսակցության հրդեհը ձեր ընտանիքներն ալ համաճարակե. դողացե՛ք. հրդեհը Սամաթիո տուները քանդեց¹⁷⁾. միգուցե դուք ձեր կուսակցությամբ Սամաթիո ժողովուրդը քանդեք. հրդեհն զՍամաթիա դժբախտ հոգեվարքի մը մեջ թողուց, միգուցե դուք վանի ի գերեզման իջեցնեք: Ամեն հրդեհ կայծե մը կ'սկսի. ընկերային տմեն աղետաբեր ավերումներն ալ կուսակցություններէն կը ծնին, կուսակցությունք կարծյաց գայթակղությանց հետևանքներն են, «վայ մարդոյն այնմիկ՝ յոյր ձեռն գայցէ այս գայթաղութիւն»¹⁸⁾:

Ձեր այդ կուսակցություն նաբոգոդոնոսորա ծառն է¹⁹⁾։
Հատ մը վազիր ու վատթար կրից մեջ տղմոտած հոգիք՝ նորա
բազմաստեղնյան ոստոց վրա որջացած են. շո՛ւտ, Սամա-
թիացիք, շո՛ւտ «տապարն առ արմին դրէք»²⁰⁾, պետք է տա-
պալի այդ ծառն, որպեսզի ցրվին «որջացյալք»։ Սամաթիո
ընկերական նավը «կոհակաց» ու «մորկաց» մատնված՝ կը
տատանի ընկլուզամերձ, այդ նավն իր մեջ «մեղավոր» մ'ունի.
շո՛ւտ, «Վիճակն արկէք», «Յովնան ի ծով»²¹⁾։ Եթե ոչ՝ Սամա-
թիան ամբողջ ընկղմի պիտի։

Հայկական Ընկ.[երություն]ը²²⁾ Սամաթիո մեծության
խորհրդանշանն է, Սամաթիո արժանյաց հայելին է, ատոր մեջ
կը կարդանք ու կը տեսնենք Սամաթիացի Հայոցս կրակոտ
հոգին, աշխուժավառ սիրտը, գեղեցիկ զգացումներն ու գո-
վելի բարեմասնությունները։ Հայկ.[ական] Ընկ.[երություն]ը՝
Սամաթիո հոգին է. Հայկականին հայհոյել²³⁾, Սամաթիացվոյ
հոգվոյն հայհոյել է։ Պատվո և զգացման տէր Սամաթիացիք,
ձեր էն նվիրական պատիվը, ձեր էն գեղեցիկ ու վեհ զգացումը
Հայկականի մեջ կը փայլի. երբ զՀայկականն հեգնեն ու ան-
վանարկեն, դձև՛ղ, ձեր պատիվն ու զգացումը հեգնած ու ան-
վանարկած կ'ըլլան. դեռ անտարբեր կը մնա՞ք, Սամաթիա-
ցիք. դձևո՞ւ բաժանել կ'ուզեն, որպեսզի տիրեն²⁴⁾։ միացի՛ք,
գորություն ի միության է. ձեր միության կեդրոնն Հայկ.[ական]
Ընկ.[երություն]ն է, կեդրոնը քանդել կ'ուզեն, որպեսզի ամբողջ
Սամաթիան քանդեն. ճիզվիթք երբ իրենց մեկ սև նպատակն
հառաջ տանել կուզեն՝ զընտանիքներն իրենց միջոց ու գործիք
կ'ընտրեն. Սամաթիո ոսոխն ալ կուսակցության որոմը նախ
ընտանյաղ մեջ սերմանեց, որպեսզի երկպառակության հոգին
ընկերության ամեն կարգին մեջ համահավասար ճարակել

տա, բայց խաբված է. իր ցանած որոմներն ապառաժի վրա անկան միայն, փուշերու մեջ հեղձան միայն. վա՛յ Եդ անմիտ և ապիկար որոմնացանին:

Կուսակցությունը Սամաթիո քամակին վրա բացված քաղցկեղ մ'է, պիտի հյուծե Սամաթիան և մինչ յանդունդն գերեզմանաց թավալե պիտի: Ա՛հ, դահիճ մ'է, սոսկացե՛ք, պիտի անդամահատե զՍամաթիան և գլխատե պիտի զՀայկականը. օ՛ն, փութացե՛ք, Սամաթիացի՛ք, բուժել զայդ քաղցկեղն ու արտասահման տարագրել դահիճը: Ո՛չ, Հայկ. [ական] Ընկ. [երություն]ը, Մանգումբի ներկայացուցած Հայկ. [ական] Ընկ. [երություն]ը չէ՛. Օրագիր՝ Մանգումբի ներկայացուցած Օրագիրը չէ՛: Մանգումբի պես կարճատես և սևադետ չէ ամեն ոք. մենք այսչափ տարիներե ի վեր զՀայկականն իր անձնվեր ու հայրենասեր գործքերովն՝ (ըստ յուր կարողության)—և զՕրագիրն իր ազատամիտ և օրենսգետ խմբագրությամբ լավ կը ճանշնամք²⁵), ինչպես մարդ մը յուր ազատ գիտակցությամբ կը ճանշնա ճշմարտություն մը: Մանգումբն երամակ մը հով կլլողներու դյուրախաբ գլուխները գայթակղելու համար՝ Հայկ. [ական] Ընկ. [երություն]են և Օգս. [են] էֆենտիեն նպատակի, գործի, եղելությանց են. հաշիվ կը պահանջե: Մանգումբ Հայկ. [ական] Ընկ. [երութեն]են և Օգս. [են] էֆենտիեն ավելի վաղ ժողովրդցան մարդն եղած է. ժողովրդեն գործի, նպատակի են. համար այնչափ մեծագումար դրամներ ու նպաստներ առած է. ո՞ր են նոցա կատարյալ և ամբողջ հաշիվները.— անշուշտ աղա, փաշա, պեյ, էֆենտի ֆեյֆին հարցնելու է—: Նույն դրամոք, նույն նպաստիվք, կատարյալ գործեր ու կատարյալ նպատակներ ի գլուխ կ'ելլեն. ինչ ձեռնարկեց կիսկատար թողուց²⁶). Թեև կերպով մը գովելի են յուր

կիսկատարքն ալ, զի մեծագործությանց հիմերն են. ուր աշխույժ շատ և հանճար քիչ կա, հոն գործք շարունակություն և կատարելություն չունին, հոն սկզբունքն «եղեգն շարժուն ի հողմոյ յանապատի»²⁷) է. ո՛չ, ո՛չ, Սամաթիացի՛ք սխալ և շինծու են Փանոսյանի այն կարծիքները, թե Օգսեն էֆ. [ենտի] և իրեն համամիտք Ագապյան վարժարանի թշնամի են և զանի կործանել կ'ուզեն ո՛չ ապաքեն սոքա էին, որ օր մը զՓանոս... [յան] քաջալերեցին և աջակցեցին նորա՝ Ագապյանը կանգնեցին Սամաթիո դպրոցագլուրկ օրիորդաց համար. միթե այն տեսնը Ագապյանը կանգնելը նունյանը ավերակ պահելու թշնամությո՞ւն մ'էր, որ այսօր ավերակ նունյանը վերականգնելը Ագապյանի կործանման սպառնալիք կամ թշնամություն համարին. ո՛վ մտաթափությանս. միշտ աջ աչոք դիտենք Սամաթիացիք, որ գործը բարի տեսնենք, ձախ աչոք չ'դիտենք, որ ամեն գործ շար տեսնենք: Սամաթիացի՛ք, զձեզ գրգռելու է: զձեզ Օրագրի դեմ զինելու համար Մանգումե այս խոսքերը կըսե, Փանոս. [յան] Սամաթիո խորթն է, իսկ Օգս. [են] Սամաթիո հարազատն է, սա միշտ իբր ընտանի մը, իբր բնիկ մը պիտի մտածե Սամաթիո վրա, իսկ նա միշտ իբր խորթ մը: Ագապյանը ձերը չէ, Սամաթիացի՛ք, անոր Փանոս. [յան]ի աղա, պեյ, էֆենտի. փաշա ֆեյֆը կը խառնվի²⁸): Սամաթիո աղջկանց վարժարանը նունյանն էր, է՛ և պիտի մնա. պետք է դուք նունյանը կանգնեք, անի Մերն է, անի Սամաթիացվոցն է: Փանոս. [յան] անցավոր մ'է, Ագապյան վարժարանի ներկան հառաջադեմ ապագա շունի քանի որ հառաջադիմությունը քեյֆի վրա է, երեկ Փանոս [յան]ի քեյֆը կ'ուզեր, որ մինչև 1871 հուլիս 11 կյուրակե առավոտ ժամ 10¹/₄ օրիորդ վարդան-

յանք*²⁹) (գույգ մը քորք) շարունակեին. այդ ժամանակետեն անդին աղա-փաշա քեյֆը շուզեց որ շարունակեն. անոնք ալ շարունակեցին: Քաջ գիտնանք, Սամաթիացիք, որ այսուհետե, երբ Ագապյան վարժարան գնացող օրիորդի մը եղբայրը կամ ազգականը, կամ ծնողքը կամ բարեկամը Փանոսյանի հետ հակակարծիք ըլլա, նույն օրիորդն ալ օր. Վարդանյաններուն բախտին բախտակից պիտի ըլլա. և այսպես շարունակելով սա տխուր գուշակութիւն ընել պիտի տա մեզ, թե օր մը բոլոր օրիորդներն առտաքսելով համբավատեն ՆԱԳԱՊԿԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆՆ ալ Փանոսյանի կիսկատար արարից զրծբախտ ձակատագրին ենթարկի պիտի.— Աստված չ'ընե—: Ագապյան վարժարանը հյուր մ'է Սամաթիո համար. իսկ Նունյանը բնիկ Սամաթիացի է. գուցե օր մը Ագապյան վարժարանը Փանոսյանի հետ Սամաթիայեն գաղթի³³), բայց Նունյանը կը մնա և պիտի մնա, քանի որ կա Սամաթիան, քանի որ կան զանի կառուցանող Սամաթիացիք. ուրեմն, Սամաթիա-

* Հետաքրքրական էր իմանալ, թե արդյոք օր. Վարդանյան ի՞նչ պատճառով հրաժարած պիտի ըլլա. հարկավ դպրոց մը, ինչպես աշակերտ ընդունելու նույնպես զանի հրաժարեցնելու օրէնք մ'ունի, բայց գուցե Ագապյան վարժարան «բնութիւն» օրինաց ենթական ըլլալով, քաղաքական օրինաց ենթակա շնանշար ինքզինքը: Բայց, Փանոսյան, Ձեզ ամոթ չէ՞, առանդ, փաստի, դատի, քննութեան վճիռ տալ. կը հիշե՞ք Մխիթար վարդապետի խնդիրն³⁰) իր պարագայիմբ, պոստօն՝ Փանոսյան. սկզբունք ունիք եղեր. հող չէ, դուք վարժված եք բան մը խոսած ըլլալու համար խոսիլ, բայց գիտցիք Մանգումե, որ ալ «հասկցածնիս չհասկանալ ձեռնեցնելու ատենն» անցալ, ալ ասկէ վերջ Ձեր պէյ էֆենտի փաշա վե աղա քեյֆին³¹) մեր ազիզ, էհալի. սուլթան, փատիշահ վե իմբերաթոր քեյֆը պիտի խառնվի. դուք առանց փաստի ու դատի վճռույն ու վճռողին ինչ պատվանուն կոտան «մաքասաբանութենեն»³²) լավ գիտեք: Աստված խելք տա Փանոսյան, ի՞նչ ըսեմ:

ցի՛ք, սիրելի արեւակիցք, և դուք դպրոցասեր ազգայինք, մի՛ խնայեք Նունյանի գանձանակին ձեր մեկ լուման: Ձեր ամեն մեկ լուման օր մը ամբողջ աշխարհ մը, ամբողջ դարեր ի լույս լերածնող մայրություն մը կրթող և վերականգնելու վրա եղող Տաճարի մեյմեկ քարերն ու ատաղձները պիտի ըլլան:

Ես ավելի Փանոսյանի, քան Օ. [գսեն] Էֆենտիի, ես ավելի Ագապյանի, քան Նունյանի բարեկամ եմ³⁴). Բայց այս խնդրունյանք — զՕ. [գսեն], քան զՓ. [անոսյան] ավելի արդար և զՆունյան, քան զԱգապյան ավելի կարևոր, կենսական և շահավետ կը տեսնեմ Սամաթիո:

Սամաթիացի՛ք, դուք բարի և ազգասեր եք, բարի և ազգասեր են նաև ձեր անկախ քվեովն, անկախ կամոքն ու անկախ համոզմամբն ընտրած պաշտոնյայնները, որոնց հանձնած եք այժմ շինությանց մեծ գործը, անոնք են սէր, անոնք են կասկածելի, որ զանոնք սէ և կասկածելի երեցնել կ'ուզեն մեր հանրության առջև:

Վերջին խոսք մ'ալ Սամաթիացիք. ես իբր անաշառ պատգամավոր մը Սամաթիո ապագային կողմեն՝ ամբողջ երկսեռ Սերնդոց կուսո դավաճանն ու դահիճը պիտի ըլլաք, եթե զոհեք շինությանց գործը կուսակցության, եթե զոհեք ձեր արդար պաշտոնյայքը կուսակցության. և կը հավելում, ուրեմն ի՞նչ ընենք, որ մեր կուսակցության մեր մեջ բացած վիճը լեցվի, — սե՛ր, սե՛ր լնունք. — ի՞նչ ընենք ուրեմն, որ իրարմի փարսախսներով հեռացած խորհրդակցող ճակատներն իրարու մոտենան. «պագտվի՛նք», մոռնա՛նք: Մոռցի՛ք, Սամաթիացի՛ք, զմեզ զատող մրրիկները. մոռնա՛նք. մոռցիք կուսակցության ոխն ու ատելությունը, սիրո ձեռք կարկառեցեք իրա-

դու, համբուրեցեք զիրար. հաշտվինք, քանի քրքրենք կնճիռը՝
այնքան սրտեր պիտի արյունենք, այնքան վերքեր բսնանք
պիտի. եկե՛ք, ձեռք ձեռքի տվեք, միացե՛ք, Սամաթացվոց զո-
րությունը միության մեջ է. սիրեցե՛ք զիրար Սամաթիացիք. և
հաշտվեցե՛ք: Սամաթիո խրթին կնճիռը լուծող վերջին և միակ
բառն է «հաշտությո՛ւն, հաշտությո՛ւն»:

7. ԴՐԺՈՒՄ

Այս օրերս Ագապյանի մեջ ցավալի դեպք մը կը պատահի: Օր. Աղալինի Վարդանյան և իր քույրը կ'արտաքսվին հոն-կէ առանց պատճառի կամ առանց դպրոցական կանոնաց դեմ զեղծում մ'ըրած ըլլալին հաստատվելու¹):

Ագապյան կը դրժե իր նշանաբանին: Պ. Փանոսյան կը գործադրել զայս: Զարմա՛նք: Գլուխն իր գաղափարը կը խեղդե-իրավունքի բույրը կրից դժոխքի մը կը խոնարհի:

Այդ սկզբունքի դարձը, այդ ցուրտ գաղափարը կատուկ մ'էր, որ զԱգապյանը և ղինքը իր մեջ պլլեց: Հրապարակային մարդ մը, մանավանդ լրագրուպետ մը կամ վարժարանապետ մը, պետք է որ սկզբունքի մը այնպէս գամվի՝ ինչպէս Աստ-ված մը իր խաչին: Այնպիսի նվիրական բառեր արտաբերել, որոնք շուրթեր պետք է այրեն, այնպիսի գաղափարներ հրա-տարակել, որոնք ճակատներ պետք է պատռեն. ասոնք են Փանոսյանի պաճուճանքը:

Քանի մ'օր առաջ պ. Փանոսյանի հլու սարկավագներէն մեկը կ'ըսեր²), թե Ագապյան ապագային օրրանն է. այո՛, օր-րան մ'է իրոք, սակայն մայր շունի, ո՞վ կ'ուրանա զայդ:

Դուք, Ազնիվ օրիորդ, Դուք որ Ագապյանի երեսին ճեւ-մակը եղաք, Դուք որ ի փառս Ագապյանի մինչև ցարդ սուրբ քրտունք թափեցիք³), արդ պ. Փանոսյան փոխանակ Զեր տը-

ժեքին համապատասխանող վկայագիր մը գոհունակությամբ
Ձեզ հանձնելու՝ Ձեր կրելու կարողութենէն վեր ցավ մը կու-
տա: Սակայն Դուք մի՛ ցավիք, թող ի՛նք կարմրի: Հանրու-
թյունն ամեն բան դատեց, Դուք ալ ամեն բան մոռցեք: Մի
ցավի՛ք, որ Պ. Փանոսյան Ագապյանի դռները Ձեզի գոցեց,
ազգի մը սիրտը բաց է Ձեզ համար. Դուք որ ճշմարտության
ճիշով մը նվիրական հարկ մը դղրդեցիք, Դուք որ Ագապուհի
մ'ըլլալու Ագապյանի (իր նվիրագործյալ նպատակն հասկա-
նանք) սրտին չը կոխեցիք, փա՛ռք Ձեզի, որ Ձեր սկըզ-
բունքին շինք տվիք և ամո՛թ անոր, որ իր սկզբունքը զարկավ:

8. ՈՎ ՈՐ ՈՒԶԱԾԸ Կ'ԸՍԵ, ԶՈՒԶԱԾՆ ԱԼ ԿԸ ԼՍԵ

Անլի տողեր կարդացի երեկվան Մանգումբի մեջ¹⁾ ընդդեմ «Դրժումն» մակագրյալ և «Արմենակ»* ստորագրյալ հոդվածոց: Մանգումբի՝ ամեն ներհակ գրվածք պատալանա և պատասխանի անաբժան կ'ըլլան եղեր: Կը գանիմ այդ տողերեն: Միթե բուն դայլայլիկ, կույր աչքեն լույս, խելագարեն տրամաբանություն կամ դժնիկեն խաղող կ'սպասվի²⁾, որ ես ալ Մանգումբի խմբագրութենեն օրինավոր խոսք կամ պատուասխան սպասեմ:

Դուք այդ տողերով ումիկ մ'եք: Մ.<եծապատիւ> Մանգումբ, և ձեր լեզուն շատ ցեխոտ է այս սնգամ. այդ աղտոտ լեզվեն պատասխան սպասելն անգամ արդեն իմ զգաց-

* «Դրժումն» ի վսեմախոհ հեղինակը դժբախտաբար չճանաչեմ: Շլամիտ տեսությամբ մը վԱրմենակն ալ լեզվովը «Շահնազարյան» մը նկատելն այքիչ ծիծաղս չարժեք շիտակը: Մանգումբ, դուք լեզուս դատելու համար պարտիք Հայր Արսենի²⁾ «կոտորտած կաղամարով» մեկ քանի հոխա³⁾ դևո մյուրեպքեպ⁴⁾ լզել: Աքաղաղին զմարգարիտ «կուտեն» վար դասելեն՝ կը հետեվի⁵⁾ թե մարգարիտն արժեք չունի: Պահ մ'իներզինքնիս «Շահնազարյան» ենթադրելով (ըստ կարծյաց) եթե Արմենակ՝ Շ. [ահնազարյան] Վարժ. [արանի]⁵⁾ համար «ազ շերեֆ տեյիլ տիր»⁶⁾ Մանգումբի պես «Մաքսսարան և քուտուղարան»⁷⁾ խմբագրի մալ Ագապ.[յան] Վարժ.[արանի]ի Տնօրեն և Դաստիարակ լինելը «հեկպեթ շոգ շերեֆ տիր յա»⁸⁾:

«Հուր՝ր՝րա»⁹⁾ Մանգումբ:

մանս ու պատվույս դեմ է: Ես զձեզ կշիռֆի զարկի ձեր տարան հասարակության ցուցնելու համար¹⁰), և ոչ թե ի ձեռն պատասխանելու համար: Դուք որչափ անգամ խոսիք մամլով, այնչափ անգամ մամլո դեմ կը հայհոյեք: Վասնորո՜ անգղիական պաղությամբ մը լոկ կ'արհամարհեմ ձեր այդ հայհոյիչ լեզուն:

Հայկական վեհանձնությամբ ձեզ խրատ մ'ալ կուտամ. ազնվացե՛ք, Մանգումե էֆենտի, և լվացե՛ք ձեր այդ կեղտոտ լեզուն: Ասկե գատ ուրիշ Ստամպոլ չի կա¹¹):

Մի ղլանաք, Տեր, երկտողիս երկու տող շնորհել:

9. <ԱՌ «ՕՐԱԳԻՐ»>

Կ. Պոլիս, 23 Հուլիս 1871

Մ. <Եծապատիվ> խմբագիր,

Կ'ազդարարեմ Մանգումեի խմբագրության, որ անձի անհասկացողություն և անհատի շփոթում ունի: Մանգումե էֆ.[ենտի] «վիհ մեծ կա ընդ իմ և ընդ քո¹) ակտրդընրզ մայլումաթ»²). Ես ն.[ուպար] Շ.[ահնաղարյան]. Վ.[արժարան]ի աշակերտներեն չեմ. ես իմ լեզու՝ գավառիս մեջ, Հայաստանի մեջ ուսած եմ³). և զՁեզ ու զՕրագիր գուգակչոելու փառքն ու կարողությունը օտար Վ.[արժարան]ի աշակերտի ալ չեմ տար: ՁՁեզ ի խմբագրական օրինավորություն կը հրավիրեմ. զՁեզ կշոռղը գաղափարն է. գաղափարը թողուլ և անձին հարձակելու, անհատը քննադատելու ելնելը պարզապես խմբագրության անփառափառություն ու գաղափարի ապիկարություն է:

Ո՛չ, Մանգումե էֆ.[ենտի] Արմենակ վատ չէ, Ձեր և Ձեր անիրավությանց երկաթի ապտակ է:

Այս անգամ կներեմ Ձեզ, ըմբռնմամբ և յանլըշ մայլումաթով⁴) Արմենակա դեմ կրկին Ձեզ հատուկ եղած փաթավաթասըզ⁵) լեզվով ժայթքելնուդ համար:

Կը խրատեմ Ձեզ հայրաբար, որ հասարակության առջև

պալադի⁶⁾ չերենալու համար պարտիք խմբագրական պատիվն ու օրենքը լավ ձանչնալ: Մասնավոր առհաստի մը ուրիշ անհատի տեղ ըմբռնելով՝ հասարակութեան առջև խոսք ու վճիռ տալ խմբագրական պատվուն քիչ անարգանք չէ իրավ որ:

Ալ խոսք չունիմ Ձեզ և ոչ ալ Ձեզ դաս տալու ատեն: Այս է Ա և այս է Յ⁷⁾:

ՆԱՄԱԿԱՆԻ

<Առ

Մաաթեոս վարդապետ Իղմիրլեան>

Շնորհափայլ հայր,

Սիրտ իմ թրթռայր ընդ առաջին տեսութիւն Ձեր¹⁾ և ճաշակէր զսիրաբուղիս բարեկամութեան զնախախայրիս, միանգամայն զարմանայի ընդ ուսումնական և կրօնական բարեմասնութիւնս վերնձիւղեալս ի Ձեզ:

Յօրէ անտի յօգեցաւ սիրտ իմ յաւէժ ընդ Ձեզ ի հանգոյցս սիրոյ. այլ բազդն ոխերիմ՝ վաղ վաղ արտասահման հալածեաց զիս յափունս հեռաւորս²⁾ և ետ ինձ երազել և եթ ի կոհակս՝ փոփոզուն արտասուաց, և ոչ ևս ետ ինձ թոյլ զգէմս Ձեր սիրական նշմարել միւսանգամ, այլ ի հովիկս տերեւաշարժս միայն զհագագ Ձեր լսել:

Արդ վերընծայեմ վէտ ի վէտ զբոյրս սրտիս առ ՚ի խնդրել յերկնից մնալ Ձեզ հաստատուն ի Սուրբ աստիճանիդ Քրիստոսաւանդ վարդապետութեան, առ որ անձնայորդոր ըղձայիբ հասանել:

Այլ աղեխարշ սիրտ իմ տոշորեցաւ, զի ոչ լուայ յառա-

ջադույն զկատարումն ձեռնադրութեան³⁾ յաւուրն գերերջանիկ, յորում լցան իղձք Ձեր և բազմաց իսկ, որ հիացմամբ զարմանային ընդ կրօնավայել բարոյս Ձեր:

Ո՛վ դժբախդութեան... չեղէ արժանի յաստուածապաշտառ սեղանի տեսանել զՁեզ՝ վառ ի սէր Քրիստոսի մերոյ խաչելոյ, լսել զուխտ Ձեր վասն նուիրելոյ Ազգիս զխաչ Ձեր և զարիւն անպարտ:

Եւ արդ ի լուր դասափոխութեան աստիճանիդ⁴⁾ Սրբութեան Ձերոյ, եկի ի խնդակցութիւն և ի սիրելի տեսութիւն միւսանգամ, առ որ տենջայի անդստին ի նախասկիզբն տեսութենէ անտի մերմէ. այլ իբրև լուայ. յեղակարծ զբացակայութիւն Ձեր, անպէն եղի ի մտի այսու գրով մաղթել յերկնից վասն Ձեր աւուրս բազումս ի պաշտամունս աստուածային, պահել զՁեզ սուրբս, անյողդողդս և քաջարթունս, վեհաշուք վառել յՁեզ յԵկեղեցւոյ կամար լուսերանգ՝ զերթ Արուսեակ՝ ընդ հոյլս աստեղաց, փողփողել, ո՛չ ի խավարի, այլ հուպ ի լուսափայլ նշոյլս արփույն. և հակիրճ ասել՝ պահպանել յավէժ զՍրբութիւն Ձեր յայս տարադաս բարեկամութեան, որով մխիթարիմ յաշխարհի հարուածս:

Հրճուեցայց յաւէժ, յորժամ տեսից զՁեզ, մինչև իմ հասեալ յաղերեկ յալիս, յԱթոռ Հայրապետական և զՀովուապետի գաւազան ի ձեռին:

Մնամ միշտ անկեղծ և խոնարհ

1869 Սեպտ. 17

Օրթագիւղ

Բարեկամ Ձեր

Պ. Դուրեան

<Առ

Պ. Տ. Ադամյան>

Բարեկամ,

Անշուշտ կը ներես ինձ, եթե մեր բաժանման հաջորդող զգացումները լռության տակ թաղեցի, եթե չբացի ծանր շուրթերս քեզ «բարով նստիս» մաղթելու. անշուշտ եմ, որ լավ ես և առողջ, հիմա գուցե վառարանի մը ճարճատուն բոցերուն ռոլորտիքը կը խոկաս կամ կես մը կը մրափես. կոնակդ սուք, փորդ ուռուցիկ և երևակայությունդ կուսի մը պատկերովը առ լի... անշուշտ խաղ և պար ալ կը վայելես. երկուտեսակ օթուգ պիւր կը խաղաս, երկուքն ալ իրենց ճգնաժամերն ունին, հոռի՜. նուա հուրի կամ թռփ¹)... վերջապես կը մաղթեմ, որ ձմեռը լավ որսեր քեզ մատակադարե, ձյունի վրա քալող կամ թռչող ձյունն գունտե²), որոնց ճառագայթ մ'է հարած... որոնք սակայն չեն հալիր, այլ կը հալե՛ն... Թոշնիլ գիտեն անոնք գերբնական վայրկենի մը վառ նայվածքի մը մեջ... Սակայն մեկդի թողունք քիչ մը այս սերը և տարփը նայինք... կը բանաս խորհրդավոր արկղը, փայլուն մետաղներ կը ժպտին. երկու ժպիտ կա առջիդ. ո՞րը կ'ընտրես... կույս և ոսկի... գիտեմ, այս վայրկենիս ընտրեցիր... վերջապես շաղփաղփությունը ըսել կուզեմ, բարեկամ:

Ընտանիքդ լավ վիճակի մեջ է, քույրդ և պզտի հրեշտակ-
ներդ կլիմայիդ մոտեցան, անշուշտ բավական գոհ ես:

Եթե իմ վրայոքս ալ տեղեկություն կուզես, վիճակս նույ-
նությունն է. առանձինն ըլլալու համար շատ անգամ տունիս
մեկ ցուրտ խուցը մեկնած մույգ ու սառ մատներով գրիչ կը
ձարձատեմ, կը մրոտեմ, կը վառիմ, աչերս խոշոր խոշոր կը
բանամ, կը մրմռամ, ձեռքս ճակտիս կը տանիմ, անհամբե-
րության հառաչ մը կ'արձակեմ, կը խոկամ, կը ծխեմ...
ասոնցմէ արտադրյալն է թատերախա՞ղ³)... հիրավի բռնի թա-
տերագիր կամ բանաստեղծ մը ըլլալ կ'ուզեմ, տենչ մը, որ
աղքատիկ հյուղի մը անկյունը՝ քաղցի և ցուրտի սև վերմակ-
ներուն տակ վերջապես ակամա կը մարի... Ինչ որ է, պիտի
հանդուրժեմ որչափ որ կարենամ, ստակը չեմ ատեր, բայց
գրիչը կը սիրեմ, սփոփ մ'է նա ինձ այս անձուկ կացությանս
մեջ, հիմակվան գործատերերը կով կուզեն գործածելու և ուշ-
խատցնելու¹, ոչ թե մարդ⁴). ես այս սկզբունքը ճակտիս վրա
գրեցի— համբերել և հուսալ— այս սկզբունքը քեզ ալ կը հար-
մարի... տեսնե՛նք, քանի մը թատերախաղեր ունիմ, կրնամ
ստակով կամ ծափով փոխանակել... աս ալ ըսեմ, ամիսի մը
չափ մինչև անգամ խոնարհեցա դերասանություն ընելու⁵)
րնտանիքիս կարոտը լեցնելու համար, բայց Վարդովյանի²
(հին արկածներն մնացած ատելության կրակովը բորբոքած)⁶)
նախատինքներուն չկրնալով հանդուրժել⁷)՝ աղտոտ անկողինս
թատրոնէն տուն փոխադրեցի⁸). այս ալ ըրի ապրելու համար,
ունգործությունը թոթափելու³ համար, ինծի⁴ ըրած նախատա-
նաց պատմությունը սոսկալի է, և ես ավետարանական հեղու-
թյամբ⁵ ներեցի... հիմա այդ անցքը հոս պատմելը անպատեհ
է⁹)... Դու բաժանման կետերուդ շատ կրկնեցիր, որ գործ

գտնեմ¹⁰). եղբայր, սա ճակատագրիս դեմ կը խոսիս... լռենք... աչերս կը լեննան... վերջացնենք... մատներս կը մսին, երթամ վարը քիչ մը տաքնալու¹¹)...

Կը խնդրեմ, որ դու ալ քու վրայոքդ մասնավոր տեղեկություններ պարունակող նամակ չղլանաս բարեկամեդ... հոս ցուրտը սկսեց, ածուխի կողովներով պզտի մերկ ու մսած աղ-ջիկներ կ'երթեկեն փողոցներու մեջ. հիրավի Վիկթոր Հյուկոյի աչքեն խլրտած է այս տեսարանը. հարուստները ջահերով կ'զբոսնուն, աղքատները առկայծ հողե կանթեղով մը կը մսին... ասոնք ալ սքողենք, Վարդան—Մարտիկ—Պետրոս—նույնություն¹²), մեր ճակատագիրները դպրոցի մեջ միացան և տեսնենք ի՞նչ համախումբություն մը զայն պիտի լուծեն¹³):

Ընտանիքդ սիրով քեզ կողջունեն... նամակդ փութացուր. այսօր այսչափ... կը մսի՛մ...

Անկեղծդ

Պետրոս Դուրյան

1870, Դեկտմ. 21

Սկյուտար

<Առ

Տ. Խորեն եպիսկոպոս Նար-Պեյ>

Գերապատիվ Տե՛ր.

Այն հանճարի և եղբայրսիրության արտափայլումները, ճակտի և սրտի ճառագայթներու այն շքեղ միացումը, որով կը սավառնիք՝ կը դրդեն զիս Ձեր Սրբազնության դիմել, Ձեզ՝ յորում տնանկին՝ հաց և դիակին կայծ տալու կազմ՝ հոգի մը կը վառի. Աստուծո տաճարի բուրվառ մը, անդնդոց մեջ կանգնած² լապտեր մ'է այն:

Գերապատիվ տեր, Դուք Քրիստոսի ճառագայթը և միանգամայն հանճարի թևն ունիք, կույր մը չէ Ձեզ դիմողը որ աչերը բանաք, այլ մեկը որ ճակտին վրա սև ամպ մ'ունի. հյուղի մը հառաչն է այն, հոն ուր վառարանն ամայի է և սիրտ կը միա, հոն ուր կյանքը կը լռե և քնարը կը հեծկլտա:

Շատ անգամ հանճարի փոթորկին մեջ խարխուլ հյուղի մը տախտակը կը տարուբերի լոկ. երբ այն փոթորիկը կը դադրի, աղիտալի վերջալույսի³ մը⁴ մեջ վայրի ծառն մը շոր տերեւ մը կ'իյնա. այն տախտակը անհուշության հողակույտը⁵ հարդարող ցուրտ թի մ'էր⁶, և այն տերեւը գուցե համաստեղութեններեն⁷ իյնող⁸ աստղի մը շուրք:

Ի՞նչ ի՞նչ հանճարներ հյուղին այն գահոսային⁹ սեմին վրա խամբեցան կամ մարեցան. հասարակաց գերեզմաննոցներու մեջ հողակույտներ կան, որոնք հրաբուխներ պիտի ըլլային, բայց կայծը սրտի թանձր խավարին մեջ առանց երբեք հրահրելու թաղված է...: Հանճարը վհին մեջ գանկ մը եղավ, առանց մարդկութեան եթերին մեջ գիսավոր մը ըլլալու:

Ես ալ¹⁰ ժամանակե մը ի վեր այն սեմին վրա կը դողդողամ¹¹ կամ կը պլպլամ առանց հանճար մը ըլլալու, այլ մարդկային հեղափոխական¹² հրաբուխին բոլորտիքը դեգերող արյունած աչք մը որ անոր կայծերը կ'ընդնշմարե՝ իր հոշոտած զոհին արյան կալյակները դիտող¹³ վագրի մը պես: Ես կ'ուզեմ այն հեղափոխական¹⁴ հրաբուխեն¹)՝ այն սիրո հնոցեն՝ այն մարդկութեան արշալույսեն՝ Գողգոթայեն ձգտիլ մինչև այն գահոսը¹⁵՝ այն գոս արմատը՝ այն մարդկութեան վերջալուսային¹⁶ տժգույն հորիզոնը՝ հյուղը:

Այլ բավ հողե կանթեղի մը հետ հսկեցի առանձին¹⁷, ալ բավ սրտիս կայծերովը աստղերուն հետ ընդհարեցա անձայն, ալ բավ քրտանց ճակտիս վրա սառիլը զգացի. կը նետեմ ոտքս ահա դուրս այն նսեմ սեմեն և նախ Զեզ՝ Սիրո պաշտոնեիդ կը դիմեմ:

Զեր Սրբազնությունը, նշանավոր առթիվ մը, համակրական տեսակցութեան մը պատիվը ինձ տալե գատ, երջանկություն մ'ալ ներշնչած է²), որ կը նմանի խղդուկ սրտի մը արցունք¹⁸ մը տալու. ասի խոստում մ'է, որուն քաղցր պահանջումը պատեհ առթի մը վերապահած էի. ահա առիթը ինձ կը ներկայի³):

Ներեցեք, Գերապատիվ Տեր, այն հրաբուխի սրտին¹⁹, որ

Ձեր վսեմ քնարին շուրջը կը դեգերի⁴) և կը պատրաստվի Ձեր սրտին մեջ շաղ մը և շիթ մը թափել:

Ընդունեցեք, կ'աղաչեմ, Գերապատիվ Տեր²⁰, իմ կանխահայտ և ամենախորին մեծարացս հավաստին:

Պ. Դուրյան

1871 Հունվար 22

4

Առ

Պ. Տ. Ադամյան

Բարեկամ.

Հոս ձյունը բավական եկավ, ծածկեց հյուղերը, որուն ներքնակողմը մսող թշվառը ըսավ. «Ահա մեզ ծածկելու համար Աստուծո զրկած վերմակը» և դողաց. պատանքի մը պես ցուրտ էր այն: Տաքցի՛ր այն՝ վառարանին քով և մի՛ նախատեր զայն թեև նժդեհ՝ ալ ըլլա¹). եթե անչքավորության¹ մեջ այդ նժդեհությունն ալ չըլլա ո՛ւր կը մնա մեր ճակատագիրը, այն ճակատագիրը, որ դմեզ միացուց մանկության մեջ՝ այն ընկերական վառարանին շուրջը որ դպրոց կ'ըսվի. միշտ ծանծրալի է այժմյան աշխարհը, անոր համար որ ուղեղին մեջ ջահ մ'ունի². աշխարհի քաղցրությունը վայելելու համար այն դարին մեջ շնչելու է որ քուրձ կը հագնի և կը սիրե. փիլիսոփա աշխարհը ըսել կ'ուզեմ, որ արդեն ուղեղներու մեջ կը սաղմնի³... Բայց հիմա սրտի ծալքերը թղթատելու ժամ չ'է...

Քու սիրալիր թերթիդ վերջը⁴ «Վարդան» կ'ըսես և հառաչելով կը գոցես. բարեկամ, երբեք պետք չ'է հուսահատիլ մեր ազնիվ բարեկամին կացությանը վրա, որուն⁵ վրա երեցածը լոկ բնության մեկ ժամանակական ներգործությունն է²), ինչպես երբեմն⁶ Տ... եղբայրն ալ ունեցած է վաղանցիկ կերպով³): Ասի իրենց ցեղին⁷ մեկ անվնաս օգիրությունն է... շատ մեծ հույս ունիմք, որ քաջառողջ կը վերադառնա:

Այլ քու վերադարձդ ե՞րբ պիտի ըլլա⁴), պետք է որ իմացնես եթե գիտես կամ որոշած ես, արդյոք երբ մեր նսեմ⁸ ճակատները պիտի միանան...

Քիչ մը առաջ⁹ նժդեհությունը ծաղրեցի, այլ անոր դառնությունը կզգամ հիմա. ա՛հ, բարեկամ, միթե մեր համագագաց սրտերուն հարահույզ փոթորիկները իրարու հաղորդելու համար կը բավե՞ն այս տկար թուղթերը, որոնք կրեայի չափ համընթաց են մեր մագնիսացյալ սրտերուն կայծերը տեղափոխելու¹⁰ համար սրտե ի սիրտ...:

Իմ վիճակս եթե հարցնես՝ դեռ անորոշության մեջ կը ծփա, կը տեսնեմ հուսոտ աստղեր, որ կը շողան. շատ լավ, եթե սե¹¹ ճակատագրիս թևերը չը փութան դանոնք պարածածկելու. առ այժմ անչափ չ'եմ ցավիր իմ վիճակիս և հուսահատ ապագայիս վրա որչափ առաջ. ալ ոչինչ փուլթս է, միմիայն ընտանյացս բեռ չըլլալ, այս [է] որ¹² կը կորացնե քամակս... Դեռ խոսելիքներս ուրիշ ատեն...

Ի տեսություն

Պ. Դուրյան

Առ

Պ. Տ. Ադամյան

Սգավոր:

Մի՛ թաղեր¹ այդ անհուն հառաչը՝ սրտի՛ այդ² փոթորիկը թո՛ղ դուրս ժայթքի...: Դու³ ինձ հիշեցուցեր էիր, որ իր հողակույտին վրա¹) փունջ մը ծաղիկ սփռեմ. ե՛ս դժոխք մը անեծք Աստուծո անվանը վրա թափեցի, ավելի աղեկ չըրի՞. ծաղիկը կը թոռմի, սակայն անեծքս Աստուծու կողը խրեցա՛վ:

Ա՛հ, կը սիրե գինքը, կը սիրեինք. իր հիշատակին վառարանն եմ, իր կսկիծին օվկեանն եմ, իր սուգին վիհն եմ, իր գերեզմանն եմ... Իր գերեզմանին վրա ծաղիկ սփռեմ մի՛, ո՛չ. ծաղիկը պաղ և անզգա է, հոգիես քամված արցունքը տաք, զայն կը թափեմ, ափերով կը թափեմ...: Աչերը կսկիծի մեջ արցունքի օվկեաններ են, անոնք որ հաճույքի մեջ աստղեր են:

Զինքը պաղ հողով պատեցին, մենք իր հիշատակը տաք հառաչներու մեջ պլլե՛նք, պահե՛նք, վառ պահե՛նք⁴, միշտ պահե՛նք⁵...:

Կ'անիծես աշխարհը⁶, բարեկամ, արդեն ինքն անիծյալ է: Աշխարհ կամ Աստուծո ձանձրույթի մեկ հառաչն ըլլալու է (քառսը բնակած ատեն), կամ դժոխոց մեկ անհամ կատակը...

Ի՛նչեւիցե՛ս, ի՛նչ որ կ'ուզե՛ս թող ըլլա, բավական է որ կսկիծի՛
դուռ մ'է՛⁸:

Իմ վիճակս կը հարցնես, բավական բարվոքած եմ, նա-
մակը գրած օրերս⁹ գեշ վիճակի մեջ էի²), շատ ցավեցա որ
զքեզ¹⁰ խոռվեցի: Առ այժմ Տ.<ոքթ> օր¹¹ Քյաթիպյան դեռ
կը խնամե՛³), սակայն դեռ... Ա՛հ, թողեք որ հոգեբուիս
հառաչով մը զԱստված դղրդեմ... անհունության մեջ եմ ին-
կած¹². հարկ է որ լռեմ...

Բարեկամության¹³ վրա դիր հույսդ, կ'ըսես, պիտ ավելի
կսկիծի¹⁴ կը մղես, ո՛ւր են իմ բարեկամներս... Ինչո՞ւ հե-
ռո՞ւմ¹⁵ ես...

Պետք է որ շուրթն առ շուրթն տեսնվինք... պիտի տեսնես
որ հրդեհ էմ... Ա՛հ¹⁶, շատ բաներ ունիմ...

Ի ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ

Պ. ԴԱՐՅԱՆ

1871 Հուլիս 5

Սկյուտար¹⁷

6

Առ

Պ. Տ. Աղամյան

Սրտակից բարեկա՛մ.

Ժամանակե մ'ի վեր է որ քեզ նամակ մի՛ գրեցի¹), որ
անպատասխանի մնաց. չցավեցա յայդ, հասկցա որ պատաս-
խանելու կամ միջոց չ'ես ունեցած կամ կարեորություն չ'ես

տված. թեպետ կրնայի այն ատեն ևս նամակ մը երկրորդել սակայն ի՞նչ գրեի. ի՞նչ կրնա գրել այն՝ որուն սիրտը դատարկ է. պիտի մակաբերեա արդ յուրովի, թե քանի որ այժմ կը գրեմ՝ անշուշտ սիրտս լցուն ըլլալու է... այո՛, առելի² է նա³ սգալի հիշատակի մը արտոսորով²):

Ես գրեթե խաղաղ կը նիրհեի, երբ Մայիս 21ի սև գիշերն կը քրտնեի³), երբ հոգի մը սրտերու և գերեզմանի մեջտեղ կը կողկողեր:

Փրտտեցան նորա ոսկերքը հիմա⁴), հարթ և անհայտ եղավ նորա հողակույտը... Չէի ուզեր⁴ հավատալ⁵ թե պիտի մեռնի մինչև այն ժամանակ, երբ իր⁶ վերջին նվաղյալ նայվածքներեն մին արձակած ատեն, դեռ ինձ չհասած երկուքիս մեջտեղ ինկավ՝ մարեցավ... մինչև այն ատեն, երբ խղզուկ ձայնը տխուր «մնաս բարով»ի մեջ կը մարեր... Ա՛հ, հիշատակներ կան որոնք իրենց շարունակութեանը մեջ միշտ միեմունքն շանթերն են...: Սրտիս ծալուցը մեջ միայն մեկ կորովի խորշ մը կրցի⁸ իր⁹ տխուր դամբանականը⁵) արտասանելու վերապահել¹⁰:

Ինչպես որ տեղ մ'ըսած եմ⁶), մարդկութեան վառարաններեն մեկուն՝ վարժարանի մը մեջ, սև ճակատագիրը երկաթյա պսակով մը մեր գլուխները իրարու մոտեցուց, սեղմեց, ի մի խմորեց գաղափարները, և մեզ՝ մանուկ հանճարներս՝ դալկահար շանթերու փունջ մ'ըրրավ. և¹¹ այդ սև ճակատագրիս պըլլված շաթերեն մին կը¹² մարի¹³ ահա¹⁴ բոլորովին, տխուր վերջալույս մը պատկերելով իր¹⁵ սիրելեաց սըրտին խոր:

Տխուր խոստովանութիւն:

Ես Վարդանի շարունակութիւնն եմ:

Ազնիւլ բարեկամ, ձմեռը քեզ կը գրեի թե կը մսիմ⁷⁾՝ արդ
կը դողդոջեմ, բերնեա միշտ¹⁶ արյուն կը հոսի, կը հյուծիմ,
ճակտիս վրա կենաց շիկնոտ ժպիտը կը տժգունի: Անդու կեր-
պով քնարս կը թոթվեմ անհուն «մնաք¹⁷ բարով»ի մը համար
անոնց, որոնք իրենց¹⁸ ծալքերը ինձ չը բացին, այլ միայն
դուրսեն ճաճանչեցին, նախ կնո՛ջ... երեակայությանս տի-
րուհւոյն... երազի այն երփներանգ աստղին կամ ճաճանչոտ
ծաղկին... ո՛չ, ավելի՛ն, շողերու և բույրերու թագուհւոյն...

Ա՛հ, ներա մեկ շողը երազ մը կը¹⁹ վառե, ներս մեկ բույ-
րը սրտի մը մթին խորանը կը խնկարկե...: Մեռնի՛լ թարմ և
երազկոտ... մեռնի՛լ առանց մարմարյա ճակտի վրա խորշոմ
մը գծվելու²⁰, առանց շուրթեր համբուրով մը քորքորեալու,
առանց հոգին ժպիտով մը հրդեհելու²¹, մեռնիլ... տխուր է
այդ, սակայն

Շատ կը ցավիմ որ սլիտի կարենայիր անցյալները հոս
գալ, բայց դարձյալ սե ճակատագիրը արյունոտ ձեռքը կար-
կառեց մեզ ու խառնակեց ամեն բան: Չ'եմ գիտեմ թե նորեն
գալուդ համար միջոց պատրաստվա՞ծ է. եղբայրդ քանի մի²²
օր է տեսած և հարցուցած չ'եմ⁸⁾):

Ա՛հ, կուզեմ հետդ տեսակցիլ. դարձյալ ևս նույնն եմ,
միայն թե քիչ մը գերեզմանի հակած և խոկմանցս դազաթ-
նակետը հառած եմ: Կը հուսամ որ ալ քենե նամակ մի կ'ըն-
դունիմ, կամ քիչ օրեն հոս կը տեսնվինք...:

Բարեկամդ
Պ. Դուրյան

1871 Հուլիս 6
Սկյուտար

Առ

Մեծ. <ապատիվ> Ա. էֆ. <ենտի> Լուսինյան.

Կ. Պուլիս

Եղբայր իմ,

Ներեցեք:

Իրավամբ ղնե հռչակել կուզեի¹), այլ զգացումներս մար¹ և գրիչս տկար գտի նյութին վսեմության առջև... ա՛հ, միթե կարելի՞ է օվսաննա մը հեծկլտալ²): Այս օրերս դարձյալ մշտնջենավոր վերքս³) շունչ առավ կուրծիս² տակ, երկնքիս³ այդ սև աստղը. ձգե՛ սա «նոճյաց տղուն⁴» (իմ)⁵ օձիքը, սա «դաշնակաց բուն» որ վսեմությանց⁶ առջև երբեմն կ'ապշի, որուն սրտին անդունդը կ'ալեծփի և⁷ շուրթերը քար կը կտրին, որ միշտ իր վերքին կը նայի, ինչպես փառասերն իր աստղին... Ձգե՛ սա «մտերմաց դալկահարը»⁴)...

Հաճեցավոր եմ... այլ ո՛չ, վերքիս մոտեցի՛ր, եղբայր իմ, սա ահարկու անդունդին... սակայն սև ժայռը և երկնի⁸ աստղը⁹ կրնան հոն նայիլ լուկ:

Կու հուսամ որ մինչև այս տողերուն հասնելուդ ներեցիր և իմ¹⁰ չը կրցած հասկցուցածս¹¹ դու հասկցար անշուշտ, վասնզի սրտի մը խավերը կրնա թափանցել բանաստեղծի մը խոկմանդ սլաքը⁵). դեռ շատ կուզեի գրել, բայց թե՛ ես անհուն

եմ և թե՛ եղբայրս նամակը ուշ ձեռքս հասցուց⁶). բայց նա ալ այսպես ընել ստիպված էր պարագայից բերմամբ:

Նամակիդ¹² կ'սպասեմ¹³,
Ի տեսություն.

1871 Օգոստ. 13¹⁴

Եղբայրդ
Պ. Դուրյան

8

<Առ

Պ. Հ. Ճանֆեսճյան>

Մտերիմդ իմ,

Ահա՛ անհուն «մնաք բարով»ի առաջին թիւը կը զարնեմ: Զքեզ տեսնել ուզեցի. ուզել՝ ինձ համար ծարավիլ է. դողդոջ քայլերս կարգի դրի ձեր տունը գալու, վքեզ հարցուցի և հարցունելուս՝ հետ՝ անմիջապես կոշիկներուդ տեղը նետեցի ակնարկս. մայրդ և դատարկությունը տիտուր պատասխան մը տվին ինձ.— Հոս չէ: — «Եղբայրս,— ըսի յուրովի,— հոս չէ՛...»:

Գիտեմ, կենաց դառն ներդաշնակությունը շներեց գալ տեսնել անգամ մը եղբայրդ¹), դալկահար² և դողդոջ հյուրը. սակայն այս ճակատագրին սևությանը ի՛նչ պետք է ըսել, որ իմ տկար քայլերս չի վարձատրեց և ստիպեց զիս հողդողդ

ոտնփոխներս ներդաշնակելով մեկնիլ տխուր ու ցաված:—
Ո՛ւր.— Փնտռել խորշ մը, ուր արտասվաց բոցանուտ շիթերը
կը քողարկվին մարդոց աչերեն:

Իմ վիճակս հուսահատական է, եղբայր իմ. սակայն ես
հանդարտ եմ և հարկավ քիչ մը տխուր. թոշնեցավ ամեն
մարդկային տենչ սրտիս մեջ, տենչ՝ աշխարհի այդ ոսկեզօ-
ծումը. ամեն հույսերս մոխիր դարձան, իբրև մեքենա կապ-
որիմ գրեթե, իմացական հրահրումս կորուսի, մտածումներս
կարճ են և մութ:

Սակայն մի՛ ցավիր, բարեկամ, սապես համոզվե, որ քու
եղբայրդ գերեզմանի տեղ նոյան տապանը²⁾ կը մտնե աշ-
խարհի արյունահեղեղեն փրկվելու համար... ո՛չ, այս սև
մտածումը չը կշռեր երբեք ծանր՝ հոգվույս վրա, որչափ ար-
ցունք մը աշացս մեջ:

Ո՛հ, որչափ ինձ հաճոյական է քեզ առընթերակցելով³⁾
դալկահար վերջալուսի մը փողփողումովն քանի մը ժամեր
ծծել... սակայն դիտեմ, այս հիվանդությանս մեջ փոքր ինչ
նողկալի եմ... ինձ նայողին ճակտին վրա արգահատական
ծալքերու սլատկերումը կը տեսնեմ ես:

Սակայն դու, սրտահոգ բարեկամ, գիտեմ. որ միշտ զիս
ժպիտներուս, ցավերուս, առողջությանս և հիվանդությանս
մեջ առհասարակ⁴⁾ համահավասար⁵⁾, անհողդողդ⁶⁾, սիրով կը
սիրես, և երբ իմ վրա գուրգուրալով ներքինս կուզես խառ-
նել... Կուզես կմախքով լի հոգի մը խռովել... սոսկալի երա-
զոց անդունդ մը յզատորել, որ սիրտս է, ուր մահվան լուռ-
թյունը կը տիրե և այն լուռթյունը լուծանող երկնից արձա-
գանքները կան միայն. դուն ալ հնչեցուր հոն քու քաղցր
բարբառդ, բարեկամ, գերեզմանի մը համար նոճիի մը ձայնը

բաւլ է, և երբ այսուհետե տեսնվինք շատ չը պիտի խոսիմ,
այլ լոկ ականարկներով պիտի գոհանամ:

Երբեք մի՛ մտաբերեր որ ես հուսահատ եմ. բնա՛ւ, բա-
նաստեղծ մը մահվանն չը սոսկար. այն ատեն իրաւունք
ունեի ցավելու, երբ ամենքն աճմահ ըլլային, և ես միայն
մահկանացու:

Այսպես համոզվե՛:

Ի քաղցր տեսություն

Պ. Դուրյան

1871 Սեպտ. 5

Սկյութար

9

Առ

Մեծ. <ապատիւ> Ա. էֆ. <ենտի> Լուսինյան

Կ. Պոլիս

Եղբայր իմ,

Շնորհակալ եմ որ միշտ կը հիշեք զիս. «հուշը» «սեր»ի՛
քույրն է՝): Կը ցավիք անշուշտ որ ես փոխադարձաբար չ'եմ
խոսիր: Ձեզ հիշեցուցած եմ արդեն, որ ես «վսեմ» ին առջև կը
պապանծիմ²). պատասխանելու համար բաւական կը համա-
րիմ երբ արտոսը մը աչքիս ետեւ կ'այրի, և շունչ մը² շուրթե-
րուս մեջ³ կը բեկբեկի⁴, մանավանդ հիմա որ հոգվույս կեն-
սաբույր ծաղիկը թռչնած է, և նորա տեղ վերք մը կը մխա
ներսս: Երկու տող բան չ'եմ կարող գրել, երեւակայությանս

մեջ ցուրտ մշուշ մը կա թանձրացած, վայր ընկան գլխուս աստղերը, սև ամպերը ծանրացան⁵ հոն⁶:

Հիվանդությո՛ւն և ամբուժությո՛ւն, գերեզմանի այդ երկու ստինքը կը ծծեմ. հուսահատությո՛ւն, գերեզմանի այդ սև կաթը կը խմեմ... Ինձ համար չկա հույս, անդունդին մեջ շյուղի մը պլլված եմ. իմ փրկությունս է աստղի մը պլլվիլ, եթե սև ճակատագիրս ճերմակ բիծ մ'ունի...:

Ազնի՛վ Եղբայր, ո՞վ դրդեց Ձեզ⁷ այսչափ⁸ գորովիլ իմ վրաս, ունկն դնել անվունդ⁹ հոտող¹⁰ անձի մը խոսից¹¹, և զվարթ թիթեռնիկ գոլով¹², սիրել նոճիի մը շուքը... Ազնի՛վ Եղբայր, թիթեռնիկով մը նոճի մը սգավորութենե չը դադրիր, այլ դուցե նորա ցուրտ շուքին ներգործության ներքև գողտր թիթեռն մը թռչնի...

Ա՛հ, այնչափ¹³ մթագնաց է երեակայությունս. ո՛հ, ո՛ր եք կրակք իմ... մարեցա՛ք¹⁴... մարեցա՛ք¹⁵ և ա՛լ չի պիտի վերալառիք¹⁶. այն¹⁷ Շունչն անցավ Ձեր վրայեն, որ աստղերը վարող է մարել...: Դեռ կուզեմ գրել, բայց կը տեսնեք¹⁸ թե այնչափ ուժաթափ են այս խոսքերը որքան գունաթափ է զանոնք ներշնչող հոգին... Իմ մեն մի խոսքերս Դուք Ձեր վառ երեակայությանմբ մեկ մեկ գրքեր ըրեք և զիս պիտի լավ կարդաք այն ատեն, լավ պիտի սուզիք յ՛իս:

Եղբա՛յր իմ, ներեցեք գրությանս աններդաշնակությանը. ի՛նչ ուղղություն կրնաս¹⁹ պահանջել ավրված դաշնակե կամ նվազարանե մը²⁰:

Ի՛նչ գրելս չեմ գիտեր:

Կաղաչեմ, բավ համարեցեք ջախջախ²¹ քնարի մը այսչափ հեծեծանքը:

Քանի որ ժամանակնիդ ներե՛, կ'աղաչեմ, Ձեր սիրալիլ

գրությունքը մի՛ վլանաք որոնք միշտ զիս պիտի հեղափոխեն²² ի վսեմն:

Դուք Երկրագունտներ²³ ինձ տալ խոստացած էիք³). Եթե կարելի է զանոնք շնորհելու փութացիք, վասնզի առանց կարգալու բան մ'ունենալու՝ տունեն²⁴ դուրս չ'ելնելու ստիպված ըլլալովս²⁵ շատ կը նեղվիմ:

Ներս²⁶ հետ ի՞նչ ունեցա՞մ), մինչե հիմա, կ'աղաչեմ, տեղեկություն:

Տեսնվինք²⁷:

Եղբայրնիդ²⁸

Պ. Դուրյան

1871 Սեպտ. 629

10

<Առ

Պ. Ա. Լուսինյան>

¹Եղբայր իմ,

Զեր սիրալիր տողերուն փոխարեն աստղերու հեղեղ մը կուտամ սրտես...

Օրհնյա՛լ ըլլաք, որ կուգեք² Զեր վսեմ կրակովը բռնկել սա³ նոճյաց դալկահար որդեգիրը¹), որ միշտ իր սրտին մոխիրները կը գգվե. օրհնյա՛լ ըլլաք, որ կուգեք սրտես դուրս հեղեղել թանձրամած սուգը:

Պիտի կարգամ միշտ ձեր տողերը քաղցր արտասրներու փողփողումով⁴ և վեր պիտի առնեմ⁵ թաց բարձիս գամված դողդոջ գլուխս, կսկիծներուս⁶ մեջ վայրկյան մը հպարտ պիտի ըլլամ, կուրծիս⁷ հեքը վայրկյան մը պիտի դադրի՝ եղբոր մը վսեմ ոգին ծծելու և իր անմահ⁸ անունը սրտիս խորերը կուտ տալու:

Ա՛հ, խիստ վսեմ կը շարժիք, եղբայր իմ, և կը ներքե միշտ վեհանձնությամբ մը⁹ թաղված հոգվույս ցուրտ լոռությանը. սակայն ի՞նչ ընեմ. սառույցե¹⁰ գոտի մը սիրտս շղթայած է... ո՛հ¹¹, թող¹² Ձեր թրթռուն հոգին խոսի միշտ, թեպետև տոգույն ճակտիս վրա այնպես կերևի, որ ամեն բան կը մարի. սակայն կուրծիս¹³ տակ¹⁴ հեղաշրջումներ կեռա՛ն:

Խոսեցեք, եղբայր իմ. խոզին առջև չե՛ք թափեր Ձեր մարդարիտներն²), Ձեր խոսքերը սառույցե¹⁵ ճակտիս ետև¹⁶ արևներ են... միշտ¹⁷ խոսեցեք¹⁸:

¹⁹Կուզեի ներա պաշտպան հանդիսանալ, կուզեի այդ Թեր—Հսկա Արամը ճգմել³), այլ ներեցեք, եղբայր իմ, գրիշս ձեռքիս մեջ կը դողա, ահա կը տեսնեք, տարտղնած վիճակի մեջ եմ: Եվ արդեն այսչափ⁴)... իմ խոսիլ հարկ չէ:

Գաճաճին գրածին արժանիք տալ է. միակ դուք ալ գրեք, բավական է, արդեն ես այնպես կը կարծեմ, որ այդ խժբծումը շատերուն քմծիծաղին արժանացած է. այսու ամենայնիվ կուզեմ գրիշ լզող գտնել այդ մասին մի քանի տող գրելու⁵). ասկե դատ, եթե բարեբախտաբար գրելու կարողություն մը ունենայի, ներա ատենախոսությունը չըկրնալ գտնելուս համար ետ պիտի կենայի, վասնդի Արամի այդ թերաքննության մեջ ներա⁶)... խոսվածքն... անանկ... նկատմամբ... մը խոսքերուն ակնարկություններ կային, որոնք կրնային Արամին անտե-

դուժյուններ ընելովն... խծբծել: Շատ կաղաչեմ, որ այս մասին ներողամիտ լինիք, եղբայր իմ: Ներա համակրանաց նամակը կարդացի. շիտակը սքանչացա այն վսեմ զգացումներուն արտահայտություններն տեսնելով, որոնք կուսական բնութան մը կեննեն և մեծերու հիշատակարանը կընկնին:

Այսպիսի վսեմ նյութերու առջև լռելը մեծ բան է ինձ համար. վսեմ է ինձ համար լոկ դողդոջել:

Ա՛հ, այսպես միշտ իմ վրա գուրգուրալով, կուզե՞ք որ միշտ շնորհակալ ըլլամ. ի՞նչ ըրի Ձեզի, չեմ գիտեմ, եղբայր իմ: Ա՛հ, գիտեմ, դալկահար դողդոջ ըլլալուս համար զիս սիրեցիք... բանաստեղծական մը ըլլալուս համար բանաստեղծեմ մը գրավվեցա՞մ, գիտե՞մ...

Եթե ճակտիս վրա վարդ ունենայի՝ կիները զիս պիտի սիրեին. ա՛հ, ավելի լա՛վ է, որ դալուկն ունիմ²⁰, և բանաստեղծները զիս կը²¹ սիրեն:

Չորեքշաբթի օր⁷) Ձեզ սպասեցի. տխուր վերջալույս մ'ունեցա:

Տեսնվիմք, եղբայր իմ, գոնե Ձեզ հետ քանի մը զվարթ ժամիր ծծեմ:

Կը հուսամ²², որ քիչ²³ տաղտկալի կըլլամ Ձեզ տօգույն շրթանցս թափթփուկներով:

Երեկվընե ի վեր վիճակս²⁴ վատթարացաւ. կաղաչեմ, մի՛ տրտմիք:

Ես տրտում ժամերուս աստղերուն կը հառիմ. Աստուծո
այդ կրակներն զիս փոքր ինչ կսփոփեն:

Մնաք բարո՜ւ:

Եղբայրդ

Պ. Դուրյան

1871 Սեպտ. 9

Սկյուտար

11

<Առ

Պ. Ա. Լուսինյան>

Եղբայր իմ,

Ինչ մեկ քանի թատերախաղերս կուզեք. բայց ես միայն
նոցա ծրագիրներն ունիմ¹), որոնք անընթեռնելի ըլլալն զատ՝
թղթի կտորվանքներու վրա գրված են: Մաքուր ըլլալով «Վարդ
և Շուշան» անուն սիրային թատրերգության²) խաղատետրն
ունիմ քովս: Ասի տասն և հինգ տարեկան¹ հասակի սիրո և
հանճարի հանդուգն փթթում մ'է. եթե կը հաճիք, սա Ձեզի
կրնամ յուղարկել². Իսկ մյուս Ձեր մասնավոր խնդրածներուն
գալով, անոնցմէ մեկ երկուքին <այսինքն՝ Արտաշեսին և Ան-
կումն Արշակունյացին տետրերը>³ կը խոստանամ³), որ
Վարդուկյանը տեսնելով՝ քիչ մը միջոցի համար ուզեմ⁴). Եթե
տալու հաճի, ուրախությամբ Ձեզ կը յուղարկեմ. բայց նոքա
ո՛ւր երթալին չգիտցող փոթորիկներ են:

Եղբայր իմ, ի՞նչ պիտի ընենք զանոնք⁵), Ձեր գրության
ձեւը զիս հետաքրքրության մեջ ձգեց. պետք է որ առանց ատեն

անցնելու հետաքրքրությունն հագեցնեք. ինձ մի քանի զվար-
ճալի վայրկյաններ պիտի հավելուք. ուրեմն, պիտի աշխատիմ
զանոնք Ձեզ յուղարկելու ջանալ:

Դուք բան մը ինձ կիմացնեք⁶). ես կը գուշակեի զայն-
արդեն. բայց դարձյալ լսած ատենս սիրուն հրճվւնք⁴ մը
ունեցա. ըսի ինքնին. «Արդյոք պիտի վայելե՞մ այն օրն, ուր
նոքա զուլի գլխի պիտի տան...⁷)» մեծ պիտի ըլլա ինձ հա-
մար այն օրն... հարկ է որ հարուցած խոշոր անիվներուն
յուղ քսվի:

(Արդյոք պիտի ապրի՞մ մինչև այն ժամանակ):

Այն շնորհալի հանդեսին մեջ ես ալ շշուկ մը պիտի՞ ունե-
նամ, չեմ ուզեր զայս երազներու կարգն անցել⁷. մոտեցո՞ւր
այդ օրն⁸), եղբայր իմ, կուզեմ Ձեր ըմպած երջանկության-
բաժակեն կաթիլ մը գողնալ, որ կարող է սրտիս անհուն բա-
ժակը լնուլ: Ձեր ադամանդյա պսակին հետ իմ սիրտն ալ
պիտի ճաճանչե: Թո՛ղ գա այդ փառազօծ օրն, եղբայր իմ:

Դարձյալ սիրտս ցամքած է, չկարեմ զգացումներս ուզա-
ծիս պես դուրս տալ... ո՛հ, ցամա՛ք սիրտ, ե՞րբ պիտի թար-
մանաս, ե՞րբ առաջվան պես խնդումներ պիտի անձրևես:

Չտեսուի՞նք իսկարեցա՛վ, եղբայր իմ, Սկյուտարը մի՞
մոռնար⁹):

Նամակներուդ տողերը քիչ մը ստվարացուր, միշտ գրե՛,
եղբայր իմ, եթե ես⁸ զվարթ և առողջ ըլլայի, միշտ պի-
տի գրեի:

Սիրո անհունություն մը կը մաղթեմ...

Եղբայրդ

Պ. Դուրյան

<Առ «Օրագիր»>

Մ.[Եծապատիւ] խմբագիր.

Անցյալ ձմեռ Մայրաքաղաքիս Թուրքո-Հայկական թատերախմբին հուշարար Տիգրան Գալեմճյան անուն անձը իմ հեղինակությունքն եղող երկու Ազգային թատերախաղ ընդունեց ինե, որոց անվանքն են ՍԵՎ ՀՈՂԵՐ ԵՎ ԿՈՐԾԱՆՈՒՄՆ ԱՆԻ ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔԻՆ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆՅԱՆ, սա պայմանավ, որ նոցա արժեզինքը անպատճառ պիտի վճարեր Պ. Տիգրան՝ հիշյալ թատերախաղաց ներկայացմանց միջոցին: Վերոհիշյալ թատերախաղները անցյալ ձմեռի վերջերը ներկայացվեցան¹⁾ և, ըստ սովորության, արգո Հայ հասարակության կողմեն ջերմ ընդունելություն գտին՝ ըստ վկայության իմ հանդիսատես քարեկամաց, վասնզի դժբախտաբար հիվանդության պատճառավ, ես ինքնին չը կրցի վերոհիշյալ ներկայացմանց ներկա գտնվիլ և ծափահար հասարակության իմ անկեղծ շնորհալիքն արտահայտել: Պ. Տիգրան մինչև հիմա թատերախաղներս գրեթե անվճար թողելիս զատ— վասնզի պահանջես դուզնաքյա մասս մ'եմ միայն դեռ ընդունած— խաղատետրերս¹ ալ իր ճանկը

¹ Վերոհիշյալ երկու թատերախաղներն զատ ՏԻԳՐԱՆ Բ. անուն երեք երեկույթի բաժնված և միայն երկու երկույթը շարադրված ազգ.[ային] թատերախաղ մ'ալ ունիմ Պ. Տիգրանի ճանկը նույնպես անցած²⁾, որուն անձինքը ու տեսարաններն կը տեսնվին Պ. Ռ. Սետեֆճյանի հեղինակած ՀԻՍՆԱՄՅԱ ՊԱՏԵՐԱԶՄ ՀԱՅՈՑ ԸՆԴ ՀՌՈՎՄԱՅՆՑԻՍ անուն խաղին մեջ³⁾, որուն ներկայացմանը ներկա չեմ կրցած գտնվիլ: Ասկից զատ ուրվագիրր և ամբողջ շարադրությունն իմս ըլլալով ԿՈՐԾԱՆՈՒՄՆ ՀՌՈՎՄԱ անուն խաղ մ'ալ ունիմ Պ. Տիգրանի քով:

անցուցած՝ թե զանոնք ինձ վերադարձնելու և թե նոցա ար-
ժեգինքը ամբողջ ինձ հանձնելու մասին նենգամիտ դժկամու-
թյուն մը կը հայտնե:

Ուստի, այս օրենն ներկայիվս կը հայտարարեմ թե առանց
հիշյալ թատերախաղուց արժեգինքը ամբողջապես ինձ վճա-
րելու՝ նոցա գալիք բոլոր ներկայացմանց իրավունքը իրա-
վանց զորությամբ ինձ կը վերապահեմ իբրև հեղինակ, և եթե
Պ. Տիգրան անիրավաբար իմ այս հայտարարության ականջ
խցելու հանդգնի կամ վերոհիշյալ թատերախաղերը ինձ չը
վերադարձնե և կամ նոցա արժեգինքը ինձ չը վճարե՝ պա-
տասխանատու կը հրատարակեմ զինքը Դատաստանական
բարձրագույն ատյանի առջև⁴):

Պ. Դուրյան

30 Սեպտ. 1871

Սկյուտար

13 ✓

Առ

Պ. Տ. Ադամյան

Բարեկամ.

Զեմ գիտեր թե ի՛նչ գրեմ. ո՛հ՛, դժվար է խոսիլ անհունի-
մը համար, անհունը շուրթեր չը կրնար ունենալ, անհունն
ինքն իր մեջ կը թաղվի, ինքն իր մեջ կը փողփողե:

Ես ալ առաջինը չ'եմ (թող այս խոսքը քեզ չը տխրեցնե),

իմ հոգին² հառած է դալկահար և անհուն աշխարհի մը, զոր երկինք³ կը կոչեն... Ա՛հ, բարեկամ, կուզեմ զգալ թե երկին մը կա, վասնզի դժվար է ինձ հավատալ թե աշխարհ մը կա ինձ համար... և ի՛նչ աշխարհ... Ես ըսած եմ անգամ մը, թե աշխարհ Աստուծո՝ այն գերմարդկային⁴ տիտանին⁵ ձանձրույթի⁶ մեկ հառաչն է¹), հառաչ մը, որ աշխարհաստեղծութենե⁷ տուաջ⁸ գահոսային⁹ խառնակության մը վրա հառաջ եկավ... Աղետալի՜¹⁰ փոթորիկ Աստուծո մը սրտին, անհուն անապատի՜ մը:

Դու կըսես վերջին նամակիդ մեջ. «Իբր թե յաստիս միայնակ, «ո՛ւր ես» կը գոչես ինձ. այդ հարցումդ զիս տխրեցուց, միթե սրտիդ ծալուցը մեջ անգամ չը գտա՞ր զիս»: Ա՛հ, միթե հիշատակ կը բավե՞ ամենասիրելվո մը կրակոտ հիշատակը միթե կը բավե՞ անոր համար, որ «մնաս բարով» տխուր թել մ'է դարձած, որ «դալկությանց բուրաստանին» կ'որդեգրի, հանցա՞նք է միթե բարեկամ մը կարոտիլ, անոր հոգվույն ծարավին ըլլալ, անոր խոսիցն ու ժպիտներուն անոթին ըլլալ... ո՛չ, չը բավեր ինձ հիշատակդ, դու ինքնին միայն¹¹ չը բավես ինձ. ինչպես որ ես Վարդանի՝ դու ալ իմ ցուրտ ու անթարթ աչերը¹² պիտի փակես²)... Մի՛ տխրիր բարեկամ... ես տխուր-զվարթ մ'եմ. ո՛չ, դողդոջ երջանիկ մ'եմ... մահու¹³ դալուկը իմ ճակտին վրա կը պլպլա իբրեւ մեղամաղձոտ ժպիտ մը, դալկահար¹⁴ ժպիտ¹⁵ մը¹⁶ որ դիս երկընքի հետ կը միավորես:

Երբ լսեցի որ¹⁷ գարնան հոս պիտի գաս³), սիրտս անհուն ուրախությամբ մը զեղվեցավ... Ինչո՞ւ արդյոք ինձի ղրկած նամակովդ այս լուրը չը տվիր:

Գիտեմ որ սիրելի է քեզ կարդալ և հեղեղել ամենասիրել-

վո մը հիշատակը... ուստի Վարդանի գերեզմանին¹⁸ ուղղյալ¹⁹
սա²⁰ ներփակյալ²¹ տաղերգությունը²² ղրկեցի⁴):

Սա²³ խոսքը²⁴ թե՛ «Մեր անիծից ահաւորությունը, օր մը
պիտի սարսուռի²⁵ հարկավ այն գերագույն անգութը, ղոր մենք²⁶
Աստված կը կոչենք» ղքեղ ահաւոր բանաստեղծ մը նկարեց
իմ առջև...:

Մնաս բարյավ, ի տեսությո՞ւն:

Պ. Դուրյան

1871 Հոկտ. 14

Սկյութար

14

Առ

Պ. Տ. Ադամյան

Եղբա՛յր¹ իմ.

Այն վերջին սիրալիր² նամակիդ փոխարեն, յորում ճշմա-
րիտ — բարեկամական գորով մը կը հեծկլտար, ուզեցի սրտիս
անդունդներեն աստղերու հուլյեր³ դուրս հեղեղել, այլ ավա՛ղ,
այն անդունդները բոլորովին ցամաքած գտի:

Շնորհակալ եմ որ զիս կը մխիթարես, սակայն ես արդեն
ըսած եմ, թե բնավ մահվանե վախ չ'ունիմ¹), վասնզի տքնեցաւ
ինքզինքս զզվեցնել աշխարհեն. եթե ցավ մ'ունիմ, այն է թե
զքեզ վերջին անգամ չը պիտի կարենամ տեսնել, վասնզի
յանկողնի եմ, ա՛լ դուրս ելնելու կարողություն չը մնաց վրաս.
սանդուղեն վար իջնելու համար⁴ հարկ է որ հենարանին կըրթ-

նիմ: Ալ բոլորովին հայտնի եղև⁵ (թեպետև⁶ առաջին օրեն գիտեի և միշտ, մինչև անգամ բան մը չունեցած ատենս, անդրդվելի պահեցի այն գաղափարը⁷, թե ես «երկնքի հիվանդությունն» ունիմ:

Ափսո՛ս, շատ հեռու կ'երևի ինձ փթթինազարդ Գարունը, ձմրան ձյուները իմ սիրած վայրերուս⁸ հետ (ուր միատեղ շատ անգամ իրարու սիրտ կը ծծեինք) զիս ալ պատանաւորեի⁹ կ'սպառնան. եթե քու գալուստդ գարնան մնա¹⁰(²), շատ կը սոսկամ որ ո՛չ մտերմական ժպիտդ եւ¹¹ հետեաբար ո՛չ ալ գարնան փթթումը պիտի տեսնեմ:

Ալ բոլորովին մարմնույս հետ միտքս ալ տկարացաւ, մարեցան խանդերս... ո՛չ, չեմ կրնար գրել, ցամաք են բոլոր գրածներս... կուզեի շատ բաներ գրել իմ այս նվաղյալ ժամերուն... ափսո՛ս, կուզեի իբրև հավերժական հիշատակ երկտող տաղ մը գրել քեզ³), սակայն իմ մեկ լավ և փայլուն ժամուս կուզեմ գրել, որպեսզի¹² ցամաք չը լինի... իսկ եթե դժբախտաբար չը կարենամ գրել, գրված համարե զայն իմ գեղեզմանի¹³ հողերուն վրա:

Կ'աղաչեմ, եթե ժամանակ ունենաս, նամակներդ ստեւս և երկար ըրե՛, ո՛րչափ սիրելի են ինձ անոնք. մնաս բարյա՛վ... (չըլլա՛ հավերժական)... Ի տեսությո՛ւն:

Պ. Դուրյան

1871 Նոյեմ. 23

Սկյուտար

<Առ

Պ. Ա. Լուսինյան>

Եղբայր իմ.

Ներեցեք.

ուշկեկ պատասխանելու: Թեև դարձյալ մատներս գրչիս վրա կ'դողդոջեն. սիրտս զգածվելու տեղ կը'մարի. և ես նայելու տեղ կ'փղձկիմ. բայց կուզեմ օրհասականի մը դյուցապանական ճիգ մ'ընել և երկու տող ալ գրել.

Եղբայր իմ Ձեր վերջին նամակը զիս մխիթարել կուզե. և կ'ըսեք. «Մեկդի ձգե 'սա հիվանդ եմ'ի գաղափարը մտքեդ և բոլորովին կ'բուժիս»: Ա՛հ, Եղբայր իմ, կուրծիս տակ հրաբուխ բռնկած է. կրակներ կեռան ու կ'այրեն զիս. Աս² կրակը երկընկեց³ կրակին նման է, որ չ'մարի և չ'պիտի մարի, մինչև⁴ չ'սպառե ամեն ինչ.

Այո՛, ալ հիմա հավատացի⁵ թե կը'ծյուրի՛մ եղբր. գիտեմ թե ալ շատ չ'ապրիմ⁶ պիտի⁷. Ա՛հ, եղբայր իմ, ահա երիտասարդ մը՝ որ եկած է աշխարհ միայն իր մահն ու իր⁸ թշվառությունը տեսնելու և զգալու համար.

չ'գիտեմ ինչ գրեմ. կ'զգամ շատ բայց գրելու դժվարություն մը կա. կարծես թե գերեզմանին մեջեն կը խոսիմ: Այ մարը մտնելու վրա եղող ճառագայթ մ'եմ. մարո՛ւմ⁹ մ'եմ¹⁰. քայքայում մ'եմ. գիտեմ այս տողերը վերջինն են և վերջինը¹¹ պիտի լինին. սակայն սա տարտղնած¹² ուշս¹³ ինչպես վրա բերեմ ու խոսիմ. բանաստեղծ չեմ, բայց բանաստեղծությունը

կը՝սիրեմ. ես որ աշխարհի մեջ¹⁴ միայն երգերը շատ սիրեցի, կուգեմ որ իմ վերջին շունչս ալ երգ մ'ըլլա:

Կարափն իր վերջի շունչին¹⁵ իր¹⁶ էն ներդաշնակավոր ձիւը կ'արտասանե կ'ըսեն. թող ես ալ կարափին պես անցած ըլլամ աշխարհին¹⁷:

Ձեր գրեր վերջին ատեններս ինձ մեծ սփոփանք և ախորժ նվիրեցին¹⁸. հազիվ տերևոց և ստվերաց տակ, հազիվ Յուսկյուտարա¹⁹ գեղեցիկ և հովասուն դաշտաց և մարգաց մեջ մեկ քանի զվարթ պտույտներ ըրինք և ահա կրկին անկա, ա՛լ անշուշտ չ'կանգնելու հուսահատությամբ: Բայց դուք գրեցեք, Եղբայր իմ. Ձեր խոսքեր սպունգնե՛ր են, վիշտերս կը՝ծծեն. Այո՛ գիտեմ դուք բնավ տխրություն չ'եք սիրեր. և շատ անգամ տխրության պաղափարը ծնող կամ զարթուցանող առարկաներ չ'տեսնելու համար առանձին տեղերե՞ք²⁰ կերթաք. բայց իմ տխրությունս կ'սիրեք, զի բանաստեղծական է. Ա՛հ. քանի՛ քաղցր եկավ²¹ ինձ սա խոսքդ²². «Ալիլի²³ կ'սիրեմ²⁴ Ձեր ճակտի մելամախճոտ²⁵ դալուկը դիտել²⁶, քան թե գեղեցիկի մը այտին վարդերը²⁷ կամ ճակտին ադամանդը²⁸»: Աշխարհի մեջ ապրեցա՞²⁹ և Ձեզի պես միայն ձայն մ'ը ըլլալ սիրեցի. Ձեզի պես երգել սիրեցի: Ով որ երգ չունի կամ երգել չ'գիտեր, զգալու ներդաշնակության³⁰, գեղեցկին ու սիրունին իտեակաւնը շոշափելու քաղցրությունը չ'ունի:

Մարդուն նշանաբանը երգն է. էն Առաջին ձայնը երգն է. բնությունն ամբողջ երգ մ'է. Այո՛ Եղբայր իմ խիստ ընտիր խոսեր էիք օր մ'ինձ թե «Երգը ոչ այլ ինչ է բայց եթե ձայներու³¹ ներդաշնակավոր³² փունջ մը.»: Այո՛, ես ալ կ'ըսեմ.

«Երիտասարդ ըլլալ և³³ երգե՛լ
Մեր լինիլ³⁴ և աղոթե՛լ»¹)

Ա՛յս է կյանքը:

Ա՛հ, գեղեցիկ կյանք մ'ալ կա. սերն է այդ. «Երգե՛լ, աղոթե՛լ ու սիրե՛լ». Ա՛հ, ի՛նչ բանաստեղծական կյանք, ի՛նչ կատարյալ կյանք. դուք կ'երգե՛ք, կ'սիրե՛ք ու կ'աղոթե՛ք:

Աշխարհի մեջ հոգիներու էն³⁵ մեծ³⁶ ախորժը սիրելն է. դուք զ'այս՝ քան զամեն մարդիկ աշխարհի՛ ընտիր և վսեմ կերպով գիտեք. դուք կ'սիրեք և կ'սիրվիք. կ'սիրեք անդր քան զգերեզման³⁷. կը՛սիրվիք³⁸ անդր քան զհավիտյան: Եղբայր իմ քանիո՞ն սիրելի՛ և տենչալի էր ինձ տեսնել Ձեր սիրո նշանաւոր³⁹ Հանդեսը²). Եթե դայն երկրի վրա վայելելու անհուն քաղցրությունը շունենամ, Աստեղաց և Հրեշտակաց Հայրենիքեն⁴⁰ զեփյուռի շնչով նորա մեջ հծծելու երազը ու տենչը (ի՛նչ հուսահատ⁴¹ կը խոսիմ. ներեցեք եղբայր⁴², ամեն ինչ պիտի խոստովանիմ Ձեզ թեև⁴³ խառնաշփոթ.) ունենամ պիտի: Ա՛հ, քեզ հետ ես ալ կ'աղաչեմ և կ'փափաքիմ⁴⁴ Նախախնամության⁴⁵ որ⁴⁶ պահ մը հրաման տա որ մահն ու կյանքը զինագուլ ընեն և⁴⁷ ես⁴⁸ ալ⁴⁹ տեսնեի՛⁵⁰ Տապանի⁵¹ Թռչնիկին⁵² և⁵³ գիշերվան⁵⁴ Արեւին⁵⁵ Աջակցումն⁵⁶... ինչ սրտահարույց⁵⁷ րոպպենե՛ր...

Այդ աջակցումը շանթի ու ծաղկի աջակցում մ'է.

Արևն ու տիեզերք զույգ մը նոր երջանիկ պիտի տեսնեն. Ձեր ճակատագիրը երջանկություն է:

Մարդիկ միայն Ձեր վրա նախանձելու չափ զմայլին պիտի:

Դուք ամբիժ եք և զուտ. ով որ ի Ձեզ սև ու պղտոր կը տեսնե ինքն է սևն ու պղտորը. Նուպարա և Փանոսյանի Սանուց ապագա ուխտն իր առաջին շունչն ու ճաճանչը ի Ձինչ

ընդունի պիտի³). Շահնազարս չափ պարտիս սիրել զՓանոս-
յան⁴). օր մ'ինձ ըսած էիր թեև թե՝ «Փանոսյան մեկ կողմով
ինձ սկզբունք մ'է, ճշմարտություն մ'է, նա մեծ գործող մ'է»:
Հոգ չէ նա զիս ալ նախատեսց⁵). հոգ չէ դուք էիք ինձ խրատողը
թե Փանոսյան երբ կիրքի ևլնե աշքին բիբն ալ լինի, Աստվածն
անգամ իր առջև գա, կը'կոխե կանցնի կամ անդի'ն գնա՝
կըսե. և այս ալ ամեն մարդու բնական է: ՊԱՌԱԿՏՈՒՄԻ⁶),
ՆՈՐԱՅՐԻ և ԱՐՄԵՆԱԿԻ վրեժն⁷) անշուշտ պիտի մոռնա⁵⁸ զի
գերեզմանեն անդին, բարկութենե վերջը⁵⁹ ամեն ինչ ներողու-
թյուն է: Ներենք ու ներվինք, Եղբա՛յր, սոքա օրհասականի մը
վերջին մրմունջներն են. ամեն ինչ անկեղծությամբ պիտի
ըսեմ, զի ալ աշխարհ⁶⁰ և խղճես կախում և նկատում չունիմ:

Եղբայր ահա ես կ'իջնեմ կամ⁶¹ մոտ⁶² եմ⁶³ իջնելու⁶⁴ այն
սև հատակ անդունդին մեջ՝ որո անունը գերեզման կ'ըսեն.
արդյոք ինչ պիտի ըսեն ինձ գերեզմանեն անդին (Անշուշտ⁶⁵
ահա թշվառ երիտասարդ մը որ աշխարհ հկավ և միայն իր
մեռնիլն զգաց ու մեռավ:.)

Մեկ քանի պատառ թուխթերու⁶⁶ վրա արցունքոտ տողեր
գրեր հմ⁶⁷). անշուշտ բարեկամքս զանոնք պիտի պատվեն և
անոնց Արև տեսցնեն պիտի⁶⁷: Արդյոք Զարդարյանի⁶⁸ հետ
խոսեցար վերջի հեղինակած գործույս տպագրության հա-
մար⁶⁹): Ուշ տարտղնած⁶⁹ է եղբայր իմ:

Մահվան սպանդ մ'են. կ'երթամ առաջի կտրչիմ¹⁰). կը՝-
հավատամ Աստուծո, կը'հավատամ այն հանդերձյալ ապառ-
նիին. ո՛վ որ կ'հավատա երջանիկն. Աշխարհի մեջ միայն
անհավատն ապերջանիկ, հուսահատ և թշվառ է: Թերևս բա-
րեկամք կամ ընթերցողդ զիս միստիզական կամ այլաբանա-

կան գտնան⁷⁰ տողերուս մեջ. Արդէն ես ալ այլաբանություն մ'եմ, խորհուրդ մ'եմ⁷¹. էությունս է, առումս⁷² այն⁷³ է⁷⁴:

Եղբայր իմ ինչու չ'ես գար. երբ մահճիս քով բարեկամներս կը տեսնեմ, կարծես հուսո և կենաց հրէշտակներ կ'տեսնեմ:

Գիտեմ քիչ ատենեն պիտի մեռնիմ. արցունքի տեղ դագաղիս վրա երկու խոսք¹¹). հառաչանքի տեղ երկու շուն; աղոթք հոգվույս համար. և վշտի տեղ երկու փունջ ծաղիկ գերեզմանիս վրա. ես ալ մեռած չըլլամ պիտի, միշտ դալար ու կենդանի մնամ պիտի: Մի'տրտմիք կ'աղաչեմ սույն հուսահատ և օրհասական տողերուս:

Ա՛լ ույժ⁷⁵ չմնաց մատներուս վրա. կարծես թե բոլորովին ալ թալկացում⁷⁶ մ'եմ:

Ձեռքդ կը սեղմեմ գորովանոք և⁷⁷ ներա իմ հարգանաց հուսկ ողջույնս կուղղեմ¹²). Ժի՛ք և ծաղկի՛ք.

Ափսո՛ս. Այո՛, Ա՛հ մ'էր⁷⁸ սկիզբս, վա՛խ մ'եղավ⁷⁹ վախճանս⁸⁰.

Երջանիկ եք և երջանիկ պիտի ըլլաք և երբ երկինքն ալ երթամ Աստուծո և հրեշտակաց առջև Ձեր երջանկությունը պիտի խնդրեմ. վայելեցե՛ք... Մնա՛ք բարյա՛վ

Ա՛հ⁸¹. կրկին կ'ողջունեմ զՁեզ⁸² երկուքդ⁸³

Եղբայրդ⁸⁴

Պ. Դուրյան

<1871 Դեկտ. 10
Սկյուտար>

< ԴԱՄԲԱՆԱԿԱՆ >

<1 8 7 1>

<ԴԱՄԲԱՆԱԿԱՆ>

Մեծարգո՛ հանդիսականք.

Կ'աղաչեմ, կեցիք² քիչ մ'ալ, դեռ մի զատվիք այն սգալի դագաղեն, որուն տժգույն ճամփորդը հանդարտությամբ լսեյի թարեկամաց հառաչանքը: Լսեցեք և դուք ուրեմն իր կենաց վսեմ արձագանքը, զոր ինքը բարեկամի մը անկեղծ սիրտը փոխադրեց. լսեցեք իր մեծ հիշատակը հռչակող մտերմի մը տկար³ ձայնը, որ կը հանդգնի թնդացնել⁴ գերեզմանի մը: Եհարկու կամարը:

Մեռավ մեր սխրալի⁵ բարեկամը, Վարդան Լուսֆյան. մեռավ երկրի վրա, գերեզմանաց անշունչ մարմարիոնեն ավելի, որ կը քրտնի, մեռավ այն ծաղկեն ավելի, որ ստարվե տարի կը վերածնի. մեռավ նա, ցամքեցավ քսաներորդ գարնանը մեջ: Բայց հիմա՞ լանք: Մենք մեծ սխալ մը կը գործենք⁶, զոր միշտ պիտի կրկնեմ. ծնող մարդուն վրա լալու տեղ մեռնող մարդուն վրա կուլանք⁷, մինչդեռ նա վշտալի⁸ անդունդի⁹ մեջ կը ծնի և երանության կատարը կը մեռնի:

Զրսենք թե տիեզերք Աստուծո մը ծաղրն է. երբեք. տիեզերք հոգիներու բովն է¹⁰:

Վարդան Լուսֆյան անոնցմե էր, որոնք միշտ իրենց կե-

նաց¹¹ մեջ երկնից¹² բուրումը կղզան. այն երջանիկներեն էր, որոնք մաքուր և կարճ կյանք մը կը շնչեն:

Այս զգածյալ բազմության մեջ շատ քիչեր կան, որ անոր սիրտը և հանճարը կը ճանչեն:

Հոս միայն մեկ ողբալիք կեստ մ'ունինք¹³. Վարդան գաղափարի հեղափոխական¹⁴ մ'ըլլալու տրամադրյալ էր, երբ¹⁵ լուսո շենքը¹⁶ ձեռքն առավ, երբ ձեռքը թարմ և հանճարեղ ճակտին տաքավ, մահը պաղ քրտամբ¹⁷ զայն ողողեց: Ահա այս է ցավալին:

Սակայն կ'ուզե՞ք որ այժմ իր հոգին չը խռովի. իր կրակն¹⁸ ու հիշատակը¹⁹ Ձեզ կը թողու, դուք որ իր բարեկամներն եք, հառաջ տարեք իր սկսած գործը եթե զինքը կը սիրեք:

Սակայն²⁰ այս սգալի հանդիսին մեջ բան մը զիս կը վարմացնե. ցավելով կը տեսնեմ որ մեռելաթաղներ բրիչ ի ձեռին²¹ անհամբեր կսպասեն որ սիրելվույն²² սև փոսը վայրկյան մ'առաջ գոցեն. անոնք կը կարծեն որ²³ այն մարդոցմեն²⁴ մեկը կը թաղեն, որոնց գերեզմանը անդունդ մ'է, որոնք իրենց հիշատակին վրա կը մեռնին: Ըսեք իրենց, դուք որ Վարդանը կը ճանչեք, ըսեք որ ասի²⁵ այն մարդոցմեն չէ, ասի լուսո զինվոր մ'է և չը²⁶ թաղվիր որչափ որ²⁷ ցուրտ հող թափեն իր դիակին վրա. ասի²⁸ տասնեկններորդ դարու ազգի²⁹ մր³⁰ և լուսո ճառագայթներեն մին է:

Միթե կը թաղվի՞ ճառագայթը:

Մանավանդ ինչո՞ւ այս գերեզմանը, մինչդեռ իր բարեկամաց ջերմ սրտերը բաց են զինքը հյուրընկալելու.

Գոցվե, դու սև գիրեզման,
Վարդան մերն է հավիտյան:

Պ. ԴՈՒՐՅԱՆ

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

•

<ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ>

Շատեր այն Ձոնին ոգիին ու լեզվին վրա հետաքրքրություն ընելով մեզ կը հարցնեն, թե ո՞վ է այս պ. Պ. Դուրյան. ուստի համառոտիվ ճանչցնենք ազգին:

Պ. Պ. Դուրյան Սկյուտարցի 16—18 տարեկան երիտասարդ մ'է¹), նախկին աշակերտ Սկյուտար Ենի մահալլեի վարժարանին²). 3—4 տարի առաջ վարժարանեն ելած³), առաջին անգամ միայն սարաֆի մը քով⁴) 9 ամսո չափ գրագրության պարապած, իսկ անկից ի վեր իր տունը թատերական ողբերգություններ հեղինակելով կզբաղի, որոնցմե ավարտած ունի Վարդ և Շուշան, Սև Հողեր, Արտաշես Աշխաբհակալ և Անկումն Արշակունի Հարստության անուն ողբերգությունները և մտերս ուրիշ մ'ալ կը հեղինակե⁵). առաջինը միայն ներկայացված է անցյալ տարի Կեսիկ Բաշայի թատրոնը⁶), իսկ մյուսները դեռ իր քովն են:

Հայրը օրական հացը ճարող, բայց պատվավոր երկաթագործ մ'է⁷):

Եղբայրը⁸) երբեմն Մանգումեի և հիմա Մենմուայի⁹) խմբագիրներեն Հարություն էֆենտին է:

Այս պարագաները կը նշանակենք անոր համար, որ ոգիտե քանի քանի անկյուն զանազան տաղանդներ քաջալերու-

Թյան պակսութենեն անգործ ու վհատյալ կը կենան, միանգամայն իրենց աղքատ ծնողացը բեռ ըլլալու զգացումով կը տանջվին:

Այս կարգէն է նաև պ. Պ. Դուրյան, բայց կը հուսանք, թիւ զանի տնական անկյունեն հանելով, հրապարակի ծառայության մտցնելու կարող ազգայինք իրենց ձեռնավությունը և քաջալերությունը չեն զլանար¹⁰): Եթէ կը հավատանք, թէ ազգային վերակենդանությունը միտքերու վերակենդանությամբ պիտի գոյանա, ուրեմն միտքեր վերակենդանացնելու մասին չը դանդաղինք:

<ՊԱՏԱՌԻԿՆԵՐ>

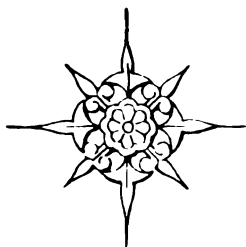
1. ՊԻՏԻ ՄԵՌՆԻՄ ԵՍ

Ինչո՞ւ մոռնեք, նոճիք սեպեմ,
Պիտի մե՛ռնիմ ես.
Սիրելիքս բոլոր խույս տվին քովես,
Պիտի մե՛ռնիմ ես.
Տխուր գերեզման, ո՞րչափ ինձ մոտ ես,
Պիտի մե՛ռնիմ ես:

2. * * *

Ես մեռնիմ նե, մի՛ գար, մի՛ լար իմ տապան,
Հողը, լեռը, սարը, ձորը զիս կողբան:

ՇՆՈՒՄԻՆԻՍՏՆԵՐ

ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐ ԵՎ ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

- ՏԹ**— *Տաղք և թատերգությունք Պետրոսի Դուրյան, Հրատարակյալ ջան-
յոք ընթերցասիրած ընկերության Սկյուտարու, Կ. Պոլիս, 1872:*
- ՏԹՆԴ**— *Տաղք և թատերգությունք, նամականի, դամբանական, տապանա-
գիր, հավաքեց Բարսեղ Ե. Էքսերճյան, Կ. Պոլիս, 1893:*
- ՔԱ**— *Մինաս Զերադ, Poètes Arméniens («Հայ բանաստեղծներ»), Ժո-
ղովածու, Փարիզ, 1913:*
- Տ--** *Տաղք, փորձ մը բնագրային վերականգնումի, Հրատարակեց Արա
Գալայճյան, [Երուսաղեմ], 1967:*
- Ն**— *Նամականի Պետրոս Դուրյանի, Հրատարակեց Արա Գալայճյան,
Երուսաղեմ, 1968:*
- «Ընդունակ կ'էնագրուրյուն...»*— *Բարսեղ Ե. Էքսերճյան, Ընդարձակ
կենսագրություն բարեհիշատակ Պետրոս Դուրյանի, Կ. Պոլիս, 1893:*
- «Պետրոս Դուրյան»*— *Արշակ Զոպանյան, Պետրոս Դուրյան, կենսագրա-
կան և քննադատական ուսումնասիրություն, Թիֆլիս, 1894:*
- «Դուրյանի կյանքը...»*— *Արշակ Զոպանյան, Պետրոս Դուրյանի կյանքն
ու գործը, Երկբորդ տպագրություն՝ վերամշակված ու ձոխացած: Տեքստը
պատրաստեց Գոհար Ազնավուրյանը, խմբագրեց, վերջաբանը և ծանոթագրու-
թյունները գրեց Ա. Շարուրյանը, Երևան, 1967:*
- ԲԵՀ**— *«Բանբեր Նրեանի համալսարանի», հասարակական գիտություններ:*
- ԳԱԹ**— *ՀՍՍՀ կուլտուրայի մինիստրության Ե. Զարենցի անվան գրակա-
նության և արվեստի թանգարան:*
- ԱԶՖ**— *Արշակ Զոպանյանի ֆոնդ:*
- ՄՄՀՆ**— *Մաքսուտ Միհրդատյանցի հիմնական նշումներ:*

ՄՄան— Մաքսուտ Միհրդատյանցի առանձին նշումներ:

Մ.— Մանոթագրություն

Հրատ.— Հրատարակություն

Հ.— Հատոր

Ժ.— Ժողովածու

Ճ.— Ճիկրոֆիլմ

Պետրոս Դուրյանի մահվանից մի քանի օր անց Կ. Պոլսի «Օրագիր ծիլն Ավարայրով» թերթը 1872-ի հունվարի 26-ի համարում (հին տոմարով) գետեղում է մի թղթակցություն, որի հեղինակը («Հանդիսական մը») նկարագրելով գրողի թաղումը, միաժամանակ հայտնում է. «Սկյուտարի Ընթերցասիրաց Ընկերությունը Դուրյանի հիշատակն ավելի անմահացնելու համար նորա հեղինակած բոլոր թատերագությունները, ուրիշ այլևայլ գրած հեղինակությունները մի մատենի հավաքելով ի լույս ընծայե պիտի» (հոգվածի արտատպությունը տե՛ս «Ընդարձակ կենսագրություն...», էջ 139): Այս լուրը հաստատում է նաև «Փունջ» լրագիրը հունվարի 29-ի համարում. «Գոհությանմ կը լսեմք, թե Սկյուտարի Ս. Խաչ թաղի Ընթերցասիրաց պատվարժան ընկերությունը մտադիր է այս վաղամեռիկ բանաստեղծին Լրկասիրությունները փունջ կապել և տպագրությամբ ի լույս ածել» (տե՛ս Վահան Զարդարյան, «Հիշատակարան տարեգիրք 1942 տարվո», Գահիրե, 1941, էջ 52): Իսկ Տիգրան Բաբազյանը «Պ. Դուրյան» խորագրով իր սրտառուչ հոգվածում գրում է. «Սիրելի է մեզ հուսալ, որ հիշյալ ընկերության (ընթերցասիրաց— Ա. Շ.) սույն առթիվ ըրած որոշումն (Նրկերի հրատարակման— Ա. Շ.) հաջողությամբ զլուխ կելնե ու հետևապես հանձարեղ գրագետի մը ցանքն ու քրտունքն իզուր թափված չեն ըլլար: Այո՛, պետք չէ թողուլ բանաստեղծին քնարն, որ երթա անհետանա դարերու փոշիներուն ներքև» («Մասիս» լրագիր, Կ. Պոլիս, 1872, 3 փետրվար, թիվ 1197):

Շուտով մամուլում տպագրվում է ընթերցասիրաց ընկերության եռանդուն գործիչներից մեկի՝ Դեորգ Չոպանյանի (Չոպան) «Ազգ»-ը, որտեղ մասնավորապես կարդում ենք. «Պ. Դուրյան յուր հոգվույն վսեմ ձիրքերեն քաղած երկասիրության ընտիր հատվածներ ժառանգ թողած է մեզ այսօր, որք

գրական հազվագյուտ գանձեր ըլլալով իրավամբ արժանի են ի լույս ընծայվելու: Զայս տեսնելով Սկյուտարի Հնթերցասիրաց ընկերությունը կը փութա այսօր բարեհիշատակ հեղինակին դորժքերը հրատարակելու և հրատարակության արդյամբը նորա դամբանին վրա շիրիմ մը կանգնելու կրկնակի նպատակով մասնաժողով մը կազմել՝ 14 անդամն բաղկացյալ, որոց մեջ գանձասպահ ընտրված է Բեթրաք Լֆենտի էսմերյան:

Ամբողջ գործերը, որ տասնեն ավելի արձակ և ոտանավոր, թատերական և քնարերգական հեղինակություններն կը բաղկանան, առնվազն 500 երես ութածալ հատորո մը մեջ սլիտի ամփոփին, որո հրատարակությունը լրանալեն հետո պիտի վաճառվի 11/4 արծաթ մեճիտի:

Մասնաժողովն սկսած է արդեն ձեռագիրներն հավաքել և հրատարակության գործին ձեռնարկել, զոր փութացնելու համար բաժանորդագրության տոմսակներ հանած է ի գին մեկ մեճիտ» («Մասիս», 1872, 12 փետրվար, թիվ 1201):

Գ. Զոպանյանն ընտրվում է հրատարակիչ մասնաժողովի ատենապետ, իսկ անդամների թվում վերը հիշված Բ. էսմերյանից բացի եղել են նաև Ավետիս Գոռանյանը, Թովմաս Ավետիսյանը, Սիմոն Ֆելեկյանը, Հովհաննես Ծանֆեսճյանը («Ընդարձակ կենսագրություն...», էջ 141):

Գրույի ձեռագրերը հանձնվում են Գ. Զոպանյանին: Սակայն մասնաժողովը որոշում է, թի Դուրյանի երկերը խմբագրելու կարիք են զգում, ուստի ժաղերի խմբագրումը վստահվում է զբաղարի ուսուցիչ, բանաստեղծ ու խմբագիր Սիմոն Ֆելեկյանին (1835—1894), իսկ թատերերգություններինը՝ մեծանուն Լրդիծաբան Հակոբ Պարոնյանին («Արևելք» լրագիր, Կ. Պոլիս, 9 դեկտեմբեր, 1892, թիվ 2667, տե՛ս նաև «Դուրյանի կյանքը...», էջ 83):

Դուրյանի առաջին ժողովածուն «Տաղք և թատերերգությունք» խորագրով լույս է տեսնում 1872-ի կեսերին («Մասիս», 1872, 6 հուլիս, թիվ 1258, «Մամուլ» հանդես, Կ. Պոլիս, 1872, 5 հուլիս, թիվ 212, էջ 48) և, համաձայն Տիգրան Արփիարյանի վկայության, արագորեն սպառվում («Մասիս» հանդես, Կ. Պոլիս, 1892, թիվ 3966, էջ 176):

Գրեթե Երկու տասնամյակ անց միայն լայնորեն հայտնի դարձավ, որ Պ. Դուրյանի անդրանիկ ժողովածուի մեջ տեղ գտած բանաստեղծություններն աղավաղված են: Առաջինն այդ մասին հայտնեց Հրազդանը (Արփ. Արփիարյան): Նա «Բարոյական խրատներ» քրոնիկում խոսելով բարոյակա-

նության անվամբ գործվող «գրական ոճիրների» մասին, գրում էր. «Մեր հայկաբաններն մին՝ պ. Սիմոն Ֆելեկյան անցյալ օր մեկ բարեկամիս կը պատմեն հետեւյալը.

— Դուրյանին ոտանավորները երբ պիտի տպագրեին, կըսես, ինծի բերին, որ մեյ մը աչքես անցընեմ: Էֆենտիմ տեսա, թե մեջը շատ մը փոխելութաներ կան, անբարոյական տողեր կ'սես, ամենքը վերցուցի, շինեցի, շտկեցի, կտկեցի, շնորհքով բան մը ըրի, որ Էրես կը ձերմկցեն, թե՛ հանգուցյալին պատիվ կը բերես, թե՛ գրականության:

...Հանուն բարոյականի Դուրյան Ֆելեկյանեն սրբագրվեր է, այսինքն սրբապղծվեր է», — եղրակացնում էր քրոնիկագիրը («Հայրենիք», լրագիր, Կ. Պոլիս, 28 սեպտեմբեր, 1891, թիվ 45):

Ավելի ուշ, նախ Բ. Էքսերճյանը 1892-ին («Արեւելք», թիվ 2667) ապա և գրողի կրտսեր եղբայր Ագրիպպաս Դուրյանը 1930-ին հրատարակության հանձնեցին Պ. Դուրյանի ավագ եղբոր՝ Հարություն Դուրյանի նամակը, որով նա ժամանակին բողոքել է աղավաղումների դեմ: Նկատի ունենալով այդ նամակի կարեորությունը, այն մեջ ենք բերում ամբողջությամբ՝ արտատպելով Սրուսաղեմի «Սիոն» հանդեսից (1930, թիվ 4—5, էջ 150—151):

Բողոք մը

Մեկ քանի շաբաթից ՚ի վեր լուր կա, թե Պ. Դուրյանի երկասիրությանց մեջ, հրատարակիչ Մասնաժողովո կողմանե, հեղինակին ոգվուն և ճաշակին հակառակ սրբագրությունք և փոփոխությունք ներմուծած են: Առաջին անգամ սույն տարածայնությունք ինձ անհավատալի թվեցան, և սաշափ միայն կը համարձակեի հավատալ, թե թերեւ այն երկասիրությանց մեջ տառասխալներ սպրդած ըլլային, որ հեղինակ մը յուր կենդանությանը, եթե տպագրել ուզի, հարկավ ուշադիր կ'ըլլար: Սկյուտարի Ընթերցասիրաց Ընկերությունը հեղինակին երկասիրությունքը հրատարակելու փափազը ցույց տվավ, եւ ալ հավանություն տվի, և հավաքված գրությունքը պ. Գ. Զոպանյանի անձնական ստորագրությամբը նորա հանձնեցի: Հանգուցելուն թաղմանեն ութ օր ետքը Ընկերությունս յուր ընթերցարանը գումարում մ' ըրավ, որ ներկա չգտնվեցա բանավոր պատճառով մը. սույն ժողովն 14 անդամներն բաղկացալ Մասնաժողով մ' էր ընտրեր երկասիրությանց հրատարակմանը

ձևոնարկելու նպատակով: Հետո Մասնաժողովո առաջին նիստերուն մեջ, իբր թե հեղինակին թերութիւնքը նկատվելով, անդամներն մեկուն կողմանէ՝ նույն գործոց սրբագրությամբ և կամ առանց սրբագրության հրատարակմանը առաջարկութիւն մ' է եղեր, և սորա անդամներն ոմանք սրբագրության կետին ընդդիմացեր և ոմանք ևս հավանութիւն են տվեր: Մասնաժողովո սույն անհամաձայնութիւնը ՚ի նկատի չունենալով, կը հարցնեմ Մասնաժողովո, թե քանի որ ես միայն պ. Գ. Չոպանյանի՝ Պ. Դուրյանի գրութիւնքը կը հանձնեմ, ի՞նչ իրավամբ Մասնաժողովը սույն գրութիւնքը սրբագրելու կը ձևոնարկե՝ առանց նախապէս իմ կամքը հարցնելու, կամք մը, որ նույն իսկ հեղինակին կամքն է, որ եթե հեղինակին սույն կամքն անտարբերությամբ ոտնակոխ ընեմ, մինչև գերեզման խիղճս զիս պիտի տանջե, և լավ է, ըստ իս, գործերն չհրատարակվիլ, քան թե սույնպիսի անվանարկությամբ ի լույս գալ, որ մինչև հիմա օրինակն և ոչ իսկ տեսնված է. արդոք Գաղղիո հռչակավոր բանաստեղծ Վիթթոր Հյուկոի առաջին գործոց խակութիւնը վերջին հռչակավոր երկասիրությանց արա՞տ կը բերե: Ինչով երբեք, միայն սա հայտնի է, թե հեղինակին մեռնելէն վերջը ուրիշ գրապետ մը նորա գործերն հրատարակելու ձևոնարկե՝ լոկ մութ և կամ անհասկնալի բառերու ծանոթությամբ մը: Ինչպես որ օրինակ կը տեսնեմք, որ շատ հեղինակներ իրենց մութ և անիմաստ գրվածոցը համար կը քննադատվին: Եթե Պ. Դուրյանի գրվածքն ալ քննադատության արժանի կետեր կը պարունակե, թո՛ղ քննադատվին, արդեն քննադատության ասպարեզն բաց է, թո՛ղ որ ժողկահասակ հեղինակն յուր գրվածոց պարգոյթյամբը յերևան գա: Ինչպե՞ս լռենք, Պ. Դուրյանի գրվածոց մեջ Մասնաժողովո մի քանի սնվածոց կողմէն անիմաստ և մութ նկատված տողերն ուրիշ գրագետներու պարզ և հասկնալի կերևան: Ընկերությանս անհունս երախտապարտ կը գտնվի (ինչպես հուլարկավորության հանդիսին նկատմամբ եմ), եթե Պ. Դուրյանի երկասիրութիւնքը յուր բնագրին պես ամբողջապես հրատարակվեր, իսկ գալով սույն անիրավ ձևոնարկության՝ կը բողոքեմ, վասնզի զինքն մինչև հիմա Պ. Դուրյանի երկասիրությանց հրատարակիչ կը ճանչնայի և ոչ թե սրբագրիչ. բաց աստի, Մասնաժողովո ատենապետ պ. Գ. Չոպան հակասության մեջ կը գտնվի Փետրվար 11 թվականով լրագրաց մեջ հրատարակած մեկ ծանուցագրովը, ուր ինքն Պ. Դուրյան Պեշկիթաշլյանի արժանավոր հաջորդ կանվանե, և հետո կելլե հեղինակը անվանարկելու խոր-

հուրդ մը կը հղանա: Վերջին խոսքս սա է, որ մինչև հիմա տպւած թերթերն, որոց մեջ հեղինակին ռզմուլն և ճաշակին հակառակ սրբագրութիւնք մտած են, նորէն տպագրվին, և ասկե վերջն ալ Մասնաժողովո անհասկընալի տեսած կետերը, ծանոթությամբ միայն բավականանալով, շարունակվի, ապա, թե ոչ բնագիրք ևս տրվին:

Հաւություն Ա. Դուրյան
1872, Ապրիլ 2

Հ. Դուրյանն իր վրդովված նամակը գրել է ժողովածուի առաջին մամուլներում տեղ գտած աղավաղումների առիթով: Ինչպես հաստատում է Բ. էքսերճյանը, այդ բողոքը իր դերը խաղացել է. «Հետ այնորիկ սրբագրութիւններ կընդհատին և հաջորդ ֆորմաներն ըստ բնագրին կը շարունակվին տպագրվիլ» («Արեւիք», 1892, թիվ 2667):

Մամուլում շատ է գրվել Ֆելեկյանի «ավերածութիւնների» մասին: Մուրադը (Տիգրան Կամսարական) բողոքելով նրա «պղծիչ սրբագրությանց դեմ», հրապարակային բացատրութիւն է պահանջել և հարց է հարուցել Ֆելեկյանին «բարոյական պատասխանատւության մը» ենթարկել («Մասիս», 1892, 31 դեկտեմբեր, թիվ 3972, էջ 291): Այդ պահանջը պաշտպանել է արեւիահայ մամուլը («Տարազ» հանդես, Թիֆլիս, 1893, № 6, էջ 95. «Մանր լուրեր»): Ֆելեկյանի մահն անգամ չկարողացավ մեղմել նրա դեմ եղած վայրույթը. «...Կրկին անմոռաց պիտի մնա՝ իբր խաթարիչը Դուրյանի թողած քերթվածներում»,— նրա մասին գրեց Մուրադը («Մաղիկ» հանդես, Կ. Պոլիս, 1904, թիվ 8, էջ 414):

Պ. Դուրյանի գործերի երկրորդ ժողովածուի հրատարակութիւնն իրագործեց ուսուցիչ Բարսեղ էքսերճյանը (1863—1944):

Տակավի՛ն 1876-ին, հրե Միհրան (հետագայում՝ Եղիշե) Դուրյանը ուսուցիչ էր Սկյուտարի ճեմարանում, աշակերտներից ոմանց, որոնց մեջ էր նաև Բ. էքսերճյանը, ծանոթացնում է իր եղբոր մի քանի անտիպ նամակներին: Այդ ժամանակվանից էլ, ինչպես վկայում է Բ. էքսերճյանը, ճեմարանի աշակերտները միտք են հղանում հրատարակելու Դուրյանի անտիպ գործերը: 1880-ին ճեմարանի նախկին սաներ Բարսեղ էքսերճյանը, Սիմոն Գաբումահյանը, Արմենակ Աստվածատրյանը և Հարություն Գազազյանը կազմում են մի մասնախումբ՝ որոշելով ձևք բերել ու տպագրել Դուրյանի

նամականքը և թատերախաղերը («Արևելք», 1893, թիվ 2789): Նյութական միջոցների հայթայիելու նպատակով նրանք նախապես ֆրանսերենից գրարարի են թարգմանում և լույս ընծայում Շատոբրիանի «Աղալա»-ն, որի առաջաբանում հայտնում են իրենց մտադրութեան մասին. «Եթէ ըստ ակնկալեաց մերոց յաջողեցնէ մեզ գտանել խրախոյս, ի մտի ունիմք ածել ՚ի լոյս զանտիպ գործս վաղամեծիկ քերթողին Պետրոս Դուրեանի՝ ցանկալոյն այժմեան մերազնեայ բանասիրաց» (Շատոպրիանու Աղալա, Կ. Պոլիս, 1880, էջ 9):

Սակայն 1885-ին սույն մասնախմբի անդամները ցրվում են, և ձեռնարկը պոլս չի գալիս:

1890-ին Նիկոմեդիայից վերադառնալով Կ. Պոլիս, Բ. Էքսերճյանը որոշում է, այս անգամ միայնակ, տպագրել Դուրյանի երկերը: Նա մամուլում զետեղում է բաժանորդագրութեան մասին հայտարարութիւն՝ տեղեկացնելով, որ իր ձեռքի տակ ունի գրողի «անտիպ գործոց մի հավաքածոյն», մտադիր է հավաքել «ցիր ու ցան եղած» երկերն էլ ու «տպլալ գործերու մեկ մասին հետ միացնել և հրատարակել»: Էքսերճյանը միաժամանակ խոստանում է ժողովածուի «կզբում տպագրել Դուրյանի նկարը, ինչպես նաև որպես առաջաբան, զետեղել կենսագրութիւնը («Արևելք», 1892, 27 մարտ, թիվ 2453): Այս հայտարարութիւնը մամուլում հավանութեան է արժանանում, մի ընթերցող (Բ. Տ. Վ. Հ.) «Առ հրատարակիչս Պ. Դուրյանի գործոց» նամակում առաջարկում է ծրագրվող հրատարակութեանը կցել Դուրյանի «Հուշարկավորութեան հանդիսին նկարագիրը, գերեզմանին վրա խոսված դամբանականներն և յուր հիշատակին ձոնյալ ոտանավորները, որչափ որ կարելի է» («Արևելք», 1892, 17 սեպտեմբեր, թիվ 2594): Էքսերճյանը ստանալով Նդիշե Դուրյանի համաձայնութիւնը, («Արևելք», 1892, 24 հոկտեմբեր, թիվ 2626) ծավալում է հոանդուն գործունեութիւն: «...Ես,— պատմում է նա,— ծանոթութիւններ հավաքելու կամ ձեռագիր մը գտնելու համար գրած էի ի Մանչեսթըր, ի Վենետիկ, ի Սելանիկ, ի Տարտանել, ի Տրամա, ի Չմյուռնիա, անձամբ պացած էի ի Մոտա (ուր կը բնակի Դուրյանի մայրը), Սկյուտարու չորս կողմը, Պոլսո շատ մը թաղեր, ի Բերա, Պելիկթաշ, Օրթագյուղ, Ռ. Հիսար, Պեոյլութերե, Սամաթիա և ոչ թե մեկ՝ այլ 2—3 անգամներ» («Արևելք», 1892, 28 սեպտեմբեր, թիվ 2603): Նդիշե և Ագրիպպաս Դուրյանները նրան են տրամադրում իրենց եղբոր ձեռագրերը կամ դրանց ընդօրինակու-

թյունները, օգնում են նաև գրողի ծանոթները, մտերիմները: Էքսերճյանը մտադիր էր ժողովածուում տաղերից, թատերախաղերից, նամակներից ու վարդան Լուսինյանի հիշատակին արտասանված դամբանականից բացի տպագրել նաև Դուրյանի հոգվածները, Բարզմանությունները և այլ նյութեր ու այդ նպատակով մամուլի միջոցով դիմում է անում («Արևելք», 1892, 5 մարտ, թիվ 2434, 23 հունիս, թիվ 2523):

Այս լայն նախապատրաստական աշխատանքը ավարտվում է նրանով, որ Բ. էքսերճյանը 1892-ին հրատարակում է Դուրյանի «Տաղք և թատերգությունք, նամականի, դամբանական, տապանագիր» ժողովածուն, ուր տեղ են գտնում 35 տաղ (այդ թվում հինգն անտիպ), երկու տպված թատերախաղ, 13 նամակ և վ. Լուսինյանի դամբանականը:

Ինչ-ինչ պատճառներով էքսերճյանը չի կարողացել օգտագործել իր ժողոված բոլոր նյութերը: Այդ պատճառներից կարևորագույնը դաժան գրաքննությունն էր: Հր. Աճառյանը վկայում է, որ 90-ական թվականներին Դուրյանի 1872-ի ժողովածուն «սաստիկ արգելված» էր (Հր. Աճառյան, Կյանքիս հուշերից, Երևան, 1967, էջ 107): Ահա թե ինչու նոր ժողովածուից դուրս մնացին քաղաքական, հայրենասիրական ու սոցիալական բովանդակությամբ տաղերը, պատմական ողբերգությունները: Այս հանգամանքը ժամանակին նկատել է ժողովածուի պետերթուրդյան գրախոս «Առյուծը». «Վաղամեակի բանաստեղծին շատ մի սիրուն ոտանավորները և թատերգությանց շատերը դուրս ձգվեցան այս գործին իբր վնասակար» («Արաքս» հանդես, 1893, դիրք Բ, էջ 117):

Դուրյանի Երկերի երկրորդ ժողովածուի մասին չափազանց խիստ արտահայտվեց երիտասարդ Արշակ Չուպանյանը: Ժողովածուի առաջին երեք մամուլներում հրատարակված տաղերի կապակցությամբ նա հանդես եկավ «Դուրյանի նոր տպագրության առթիվ» գրախոսականով: Անելով մի շարք ճիշտ գիտողություններ (ժամանակագրական սկզբունքի անտեսում, կետադրական «անթիվ» անճշտություններ, վանկուբառային սխալներ և այլն), Չուպանյանն ըստ էության սույն հրատարակությունը համարում էր արատավոր («Հայրենիք», 1892, 19 սեպտեմբեր, թիվ 246): Իր բոլոր թերություններով հանդերձ էքսերճյանի հրատարակությունը նախորդից անհամեմատ բարձր էր, քանի որ առաջին անգամ Դուրյանի տաղերը հիմնականում հրա-

տարակվեցին ըստ հեղինակային բնազդերի (տողատակում մեծ մասամբ ցույց էին տրված Ֆելեկյանի աղավաղումները):

Էքսերճյանին հայտնի են եղել Դուրյանի շատ հեղինակություններ: Այլևայլ առիթներով նա հաստատում է, որ գրողի 1869—1871 թվականների ըստեղծագործությունները «երեք հատորներ կը գրավեն, որոց առաջին հատորն հրատարակված է (խոսքը 1893-ի ժողովածուի մասին է— Ա. Շ.), ի բաց սույալ յուր կենսագրականն», որ մնացած գործերն «կրնան երկու հատոր կազմել քաճական ֆորմայի բաղկացյալ» («Ընդարձակ կենսագրություն...», էջ 13 և 94, «Արևելք», 1894, 30 ապրիլ, թիվ 3069):

Արդյոք այս նյութերի մեջ նա մտցնում էր նաև ֆրանսերենից կատարած 'Դուրյանի այն ութ թատերախաղերի և «La jeune fille» («Ջահել աղջիկ») բանաստեղծության թարգմանությունները, Տաճատ Լուսֆյանի և Սիմոն Ֆելեկյանի մոտ եղած «գրվածքները», Որդիկ էֆենտիի ընտանիքում ուսուցիչ եղած ժամանակ գրած հարսանյաց ճառը և այլ երկեր, որոնց մասին հրապարակային հարցում է արել մամուլում («Արևելք», 1892, թիվ 2523): Առավել հավանական է, որ էքսերճյանը խոսել է իր ձեռքի տակ եղած գործերի մասին, որոնք նա չի կարողացել (կամ չի ցանկացել) շարունակել: Ավելորդ չէ նկատել, որ դարասկզբի մամուլում երևացած մի տեղեկության համաձայն «Տ. Հմայակ քահանա էքսերճյան (նա քահանա էր ձեռնադրվել 1893-ի հուլիսին— Ա. Շ.) ...ձեռնարկած է նոր հատորի մը պատրաստության, Մառցված էջեր, որուն մեջ պիտի ամփոփվին Դուրյանի կարգ մը անտիպ ձեռագիրներ...» («Մասիս», 1900, թիվ 14, էջ 216): Այդ հրատարակությունը գլուխ չի եկել: Փաստ է սակայն, որ էքսերճյանն իր տրամադրության տակ է ունեցել Դուրյանի գործերից: Սփյուռքահայ լրագրող և հասարակական գործիչ Խաչիկ Ամիրյանի (այժմ Երևանի համալսարանի արևելագիտական ֆակուլտետի դասախոս) Պետրոս Դուրյանին նվիրված հոդվածում կա հետևյալ կարևոր տեղեկությունը. «Ի ձեռին ունիմ իսթանպուլահայ գրագետ Վ. Ս. Մովակի կողմն ինծի տրամադրված և Բարսեղ էքսերճյանի կողմն ընդօրինակված տետրակ մը...» («Լուսաղբյուր» հանդես, Փարիզ, 1953, հոկտեմբեր, թիվ 14, էջ 51—52): Հնարավոր է, որ այս տետրակը ընդգրկում է հենց այն նյութերը, որոնք պատրաստել և հրատարակել է Բ. էքսերճյանը: Առայժմ այդ տետրակի ճակատագիրը նույնպես անհայտ է:

Հատ Բաբկեն Կյուլեսերյանի, Ն. Դուրյանը, երբ Երուսաղեմի պատրիարք էր, մտադրվել է «իր հսկողության ներքև» հրատարակել եղբոր գործերը. բայց վերահաս մահը խանգարել է («Սիոն», 1930, թիվ 4—5, էջ 150)։

Յաբբ լույս աեսած Դուրյանի բոլոր ժողովածուների հիմքում, բացառությամբ Ա. Գալալճյանի հրատարակության, ընկած է էքսերճյանի քննական հրատարակությունը (միայն 1908-ին Կ. Պոլսում տպագրված «Երգեր և տաղեր»-ը հիմնականում ընդգրկել են 1893-ի հրատարակությունից դուրս թողնված քերթվածները, որոնք նույնությամբ քաղված էին 1872-ի ժողովածուից։ 1926-ին Բեյրութում լույս ընծայված «Քերթվածներ»-ում տեղ են գտել 1872 և 1893 թվականների ժողովածուների բոլոր տաղերը, բայց հիմք է ծառայել 1872-ի աղավաղված հրատարակությունը)։ Ժամանակագրական սկզբունքը հիմնականում պահպանված է «Տաղեր»-ի երևանյան հրատարակություններում, որոնք օժտված են նաև հակիրճ ժանոթագրություններով։ Այդպիսի ծանոթություններ ունեն վենետիկյան ժողովածուները, իսկ 1947-ի «Երկեր»-ում տրված են տեքստային բացատրություններ։

Մինչև օրս Պ. Դուրյանի հայտնի ժողովածուների թիվը հասնում է 22-ի։ Սակայն տպագրվել է մի ժողովածու ևս, որի մասին տեղեկություն է տալիս միայն Հրաչյա Աճառյանը։ Շուշիում պաշտոնավարած ժամանակ (1902—1903), նա ուսուցիչ Ավետիս Տեր-Հարությունյանի հետ կազմել է Դուրյանի տաղերի ժողովածուն։ «Առաջաբանը գրեց նա, — պատմում է Հր. Աճառյանը, — կենսագրությունը գրեցի ես, տաղերի վերջը դրինք բառարան, որտեղ ևս հավաքեցի և մեկնեցի դժվար հասկանալի բառերը։ Գրքույկը տպվեց բողոքական Մահտեսի Բաբայանի տպարանում։ Պայմանավորված էինք, որ յուրաքանչյուրս ստանայինք իրեն վարձատրություն 100 օրինակ։ Շաբաթ երեկո էր։ Ավետիսը ստացավ իր 100 օրինակը։ Հաջորդ գիշերը տպարանում հրգե՞ն եղավ և ամբողջ գիրքը այրվեց։ Ես ոչինչ չստացա։ Ավետիսը ավելի ուշ գնաց Նոր-Նախիջևանի թեմական դպրանոցը։ Այդտեղ էլ վաճառեց իր 100 օրինակը։ Ես մի օրինակ գնեցի մեկից 10 կոպեկով և ուղարկեցի Վիեննայի Մխիթարյանց գրադարանը։ Այսպիսով ամբողջ գիրքն անհետացավ և, մնաց միայն մի օրինակ Վիեննայում։ Ես էլ չունեմ» (Հր. Աճառյան, Կյանքիս հուշերից, էջ 265)։

Մինչև այժմ լույս տեսած ժողովածուներն են.

1. Տաղք և թատերգությունք Պետրոսի Դուրյան, հրատարակյալ ջան-յուք Ընթերցասիրաց ընկերության Սկյուտարու, Կ. Պոլիս, 1872:
2. Տաղք և թատերգությունք, նամականի, դամբանական, տապանա-գիր, հավաքեց Բարսեղ Ծ. Էքսերճյան, Կ. Պոլիս, 1893:
3. Բանաստեղծություններ, ժողովածու, Բագու, 1900:
4. [Տաղեր, կազմեցին Ավետիս Տեր Հարությունյան և Հրաչյա Աճառ-յան: Առաջաբան Ա. Տեր-Հարությունյանի, կենսագրությունը և բառարանը՝ Հր. Աճառյանի, Շուշի, 1902—03]:
5. Բանաստեղծություններ, ժողովածու, երկրորդ տպագրություն, Վա-ղարշապատ, 1904:
6. Երգեր և տաղեր, եղիշե Սրբազան Դուրյանի բարեհաճ արտոնու-թյամբ, Կ. Պոլիս, 1908:
7. Տաղք և նամականի, Նյու-Յորք, 1918:
8. Ընտիր քերթվածներ, Վիեննա, 1922:
9. Քերթվածներ, Դ տպագրություն, Բեյրութ, [1926]:
10. Տաղեր. կազմեցին և խմբագրեցին Ալադան և Վ. Նորենց, Երևան, 1932:
11. Տաղեր. կազմեցին և խմբագրեցին Ալադան և Նորենց, երկրորդ հրատարակություն, Երևան 1936:
12. Տաղեր, նամականի, դամբանական, Պեյրութ, 1940:
13. Տաղեր, նամակներ, հատվածներ, Վենետիկ, 1945:
14. Ընտիր քերթվածներ, Հալեպ, 1945:
15. Երկեր. կազմեց և տեքստը խմբագրեց ՀՍՍՀ գիտ. ակադ. իսկական անդամ Հր. Աճառյան, Երևան, 1947:
16. Քերթվածներ՝ և նամակներ (Ժնեդյան հարյուրամյակի առթիվ), Պեյրութ, 1952:
17. Տաղեր, կազմեց և խմբագրեց Սողոմոն Տարոնցի, Երևան, 1954:
18. Քերթվածներ և նամակներ (Բ տպագրություն), Պեյրութ, 1956:
19. Տաղեր, նամակներ, հատվածներ (Բ տպագրություն), Վենետիկ, 1959:
20. Տաղեր, առաջաբանը, բառարանը և ծանոթագրությունները՝ Վ. Նո-րենցի, Երևան, 1963:

21. Տաղեր. կազմեց, առաջարանը, բառարանը և ծանոթագրությունները դրեց Վաղարշակ Նորենցը, Երևան, 1967:

22. Տաղք, փորձ մը բնագրային վերականգնումի, հրատարակեց Շրա Գալայճյան, [Երուսաղեմ], 1967:

23. Նամականի Պետրոս Դուրյանի, հրատարակեց Արա Գալայճյան, Երուսաղեմ, 1968:

Ինֆեազրեհի խնդիրը: Պետրոս Դուրյանի ինքնագրերի հավաքմամբ զբաղվել են նրա հարազատները և ամենից առաջ Ե. Դուրյանը: Վերջինս եղբոր գործերը միշտ էլ պահել է իր մոտ՝ Կ. Պոլսում, Արմաշում և այլուր, իսկ 1921-ից, երբ ընտրվել է Երուսաղեմի պատրիարք, տարել է այնտեղ: Մի շարք հավաստի տեղեկություններ ցույց են տալիս, որ Դուրյանի ինքնագրերը գտնվում են Երուսաղեմի ս. Հակոբյանց վանքում: Այսպես, Ա. Զոպանյանը այլևայլ առիթներով հուզելով Պ. Դուրյանի գործերի «քննական խնամյալ հրատարակության» խնդիրը «Անահիտ» հանդեսի (Փարիզ) քրոնիկներից մեկում (1932—1933, թիվ 5—6, էջ 213) գրել է. «Ե՛րբ լույս պիտի տեսնեն Պետրոս Դուրյանի «Ամբողջական գործը», գոր կրնա միայն հրատարակել Երուսաղեմի Միաբանությունը, որուն մոտ կը գտնվին Պետրոսի բոլոր ձեռագրերը»: Նույնն է պնդել նա հետագա տարիներին (տե՛ս «Անահիտ», 1939, թիվ 1—2, էջ 60—61, 1947, թիվ 2, էջ 58—59), ինչպես և «Պետրոս Դուրյանի կյանքը և գործը» վերամշակված աշխատության առաջաբանում (էջ 12): Հակոբ Օշականը վկայում է. «Տեսա իր (Պ. Դուրյանի—Ա. Շ.) ձեռագիրներու տետրակը Դուրյան սրբազանեն Մեսրոպ սրբազանի (խոսքը պատրիարք Մ. Նշանյանի մասին է— Ա. Շ.) անցած» («Համապատկեր արևմտահայ գրականության», երկրորդ հ., Երուսաղեմ, 1953, էջ 313): Իսկ սփյուռքահայ մտավորական Սիմոն Սիմոնյանը «Ճանապարհ և ճամբարություն» ուղեգրություններում հայտնում է, որ ինքը Երուսաղեմի հիշյալ վանքում տեսել է Պ. Դուրյանի «գրական խառնակյալ արխիվը» և տալիս է դրա նկարագրությունը («Սփյուռք», շաբաթաթերթ, Բեյրութ, 1959, սեպտեմբեր 19, թիվ 32, էջ 3): Վերջապես Արա Գալայճյանի հրատարակությունը ևս հաստատում է, որ Պ. Դուրյանի ինքնագրերը այժմ էլ պահվում են Երուսաղեմի պատրիարքարանում (Տ, էջ է)

Պետրոս Դուրյանը երազում էր իր երկերը, հատկապես բանաստեղծությունները, հրատարակված տեսնել: Փաստերը ցույց են տալիս, որ նա տպագրության է պատրաստել իր քերթվածների գրքույկը և նույնիսկ ձևավորել այն: Այդ ձևավորման վերաբերողությունը առաջինը հրատարակեց Թեոդիկը «Ամենուն տարեցույց»-ի 1914-ի հատորում՝ հետևյալ վկայությամբ. «Պետրոս Դուրյան ինք իր ձեռքով գծած է սույն զարդանկարն իր ձեռագիր տետրակին ետևը» (էջ 19: Տե՛ս նաև Վ. Թեոդիկյան, Պետրոս Դուրյան, Երևան, 1959, էջ 187 և Երուսաղեմի հրատարակությունը): Դատելով այդ զարդանկարից, Դուրյանը մտադիր է եղել իր գրքույկը լույս ընծայել «Տաղք» խորագրով: Այս իմաստով 1872 և 1893-ի ժողովածուների կազմողները հարազատ են մնացել հեղինակին՝ պահպանելով նրա ընտրած վերնագիրը:

Դուրյանը բանաստեղծություններ գրել է դպրոցական նստարանից: Հայտնի է, որ նախապես նրա ազգանունը եղել է Զրմպայան և միայն հետագայում է, որ փոխել է Դուրյանի: Ա. Զոպանյանին դրած 1892-ի դեկտեմբերի 25-ի նամակում Ե. Դուրյանը հաստատում է. «Դուրյանն ունի տղայական գրվածքներ, որոնց վրա դեռ Զրմպայան կը ստորագրե 1867-են առաջ» (ԲԵՀ, 1967, № 1, էջ 171): Սրանից կարելի է հետևեցնել, թե Ե. Դուրյանին ծանոթ է եղել եղբոր «տղայական գրվածքները»: Էքսերճյանը հայտնում է, որ Պետրոսի ազգական և ընկեր Հովհաննես Ծանֆեսճյանն ունեցել է Դուրյանի «թուղթերն ու անտիպ գործերն մաս մը», որոնցից ինքը չի կարողացել օգտվել, քանի որ հանձնված են եղել Ա. Զոպանյանին («Արևիկ», 1892, 28 սեպտեմբեր, թիվ 2603): Իսկ Ծանֆեսճյանի մոտ, ինչպես երևում է Զոպանյանի ուսումնասիրությունից, գրողին վերագրվող «տղայական սիրավեպի մը» առաջին մասից և անխորապիր բանաստեղծությունից («Գարնանային կենացս մեջ»), բացի եղել են նաև երգիծական ոտանավորներ, որոնք կորել են («Դուրյանի կյանքը...», էջ 42, 158):

Ծանֆեսճյանն ունեցել է Դուրյանի ուրիշ ձեռագրեր ևս: Ա. Զոպանյանի արխիվում մեր ուշադրությունը գրավեց Լևոն Թյուֆեճյանի 1926-ի հուլիսի 9-ին Լոզանից գրած նամակը: Այստեղ նա Զոպանյանին է ներկայացնում պոլսեցի իր մի ծանոթի՝ Մկրտիչ Փափազյանի խնդրանքը՝ Դուրյանի «յոթ

կտոր ձեռագիրները, ոտանավոր և նամակ, անտիպ և ցարդ անծանոթ» որևէ բարերարի վաճառելու մասին (ԳԱԹ, ԱԶՖ, № 2353): Պարզվում է, որ Հովհ. Ճանֆեսճյանի մահից հետո Դուրյանի ձեռագիրներն անցել են նրա քրոջ դստեր՝ Մ. Փափազյանի կնոջ ձեռքը: Վերջինս տնտեսական դժվարություններից դուրս գալու նպատակով, որոշել է վաճառել դրանք: Այդ ձեռագրերի մասին Մ. Փափազյանը նախապես հայտնել է Ե. Դուրյանին, սակայն վերջինս համաձայնել է ընդունել միայն որպես նվեր: Նույն ֆոնդում պահպանվող 1926-ի օգոստոսի 27-ի նամակում (№ 6630) Մ. Փափազյանը Ա. Զուպանյանին հավաստում է ինքնագրերի վավերականությունը և խնդրում նրան օգնել վաճառելու: Ինչպե՞ս է վարվել Զուպանյանը, հայտնի չէ, միայն Մ. Փափազյանը 1929-ի դեկտեմբերի 11-ի նամակով շնորհակալություն է հայտնում վերջինիս՝ իր խնդիրքին «ընթացք տված» լինելու համար և ավելացնում է, թե լեռն Թյուրունճյանն իրեն տեղյակ է պահել (ԳԱԹ, ԱԶՖ, № 6631): Բարեբախտաբար մեզ հաջողվեց նախնազորություն հաստատել պր-ն լեռն Թյուրունճյանի հետ, որ բնակվում էր Լոդանում: Ի պատասխան մեր հարցման, պր-ն Թյուրունճյանը հայտնեց, որ ինքը «մոռացած է Մ. Փափազյանի» խնդիրը և հավանական է համարում, որ այդ ձեռագրերը «գնված լինին Նուպարյան մատենադարանի կողմն»: Սակայն, ինչպես մեզ հայտնեց Փարիզի Նուպարյան մատենադարանի նախկին տնօրեն պր-ն Ա. Սալմասյանը, Դուրյանից ինքնագրեր երբևէ ձեռք չեն բերվել:

Բայց իսկապե՞ս Հ. Ճանֆեսճյանից Մ. Փափազյանին անցած ձեռագրերը անտիպ գործեր են: Այս հարցի պատասխանը որոշակիորեն բացահայտվում է Հայտնի է, որ ԳԱԹ-ում Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա-ի միջոցով ստացվել է Պետրոս Դուրյանի երեք բանաստեղծության ինքնագիրը և մի նամակի պատճենը, որոնք նվիրել էր Նյու-Յորքում հրատարակվող «Նոր աշխարհ» թերթի խմբագիր Սամվել Թումանյանը (տե՛ս «Գրական թյուրք», 1968, 27 սեպտեմբեր, № 39): Հիշյալ լրագրի խմբագիրը, որ Երևանը 2750-ամյակի տոնակատարության առիթով հյուր էր Սովետական Հայաստանում, մեզ հայտնեց, որ այդ նյութերը, ինչպես և իր մոտ՝ Նյու-Յորքում եղած 2—3 կտոր գործ, ինքը յոթ-ութ տարի առաջ նվեր էր ստացել իր թերթի ընթերցողներից մեկից՝ Փափազյան ազգանվամբ մի ծերունուց: Ուրեմն՝ այդ ինքնագրերը նախ չեն վաճառվել, ապա դատելով ԳԱԹ-ում պահվող

նմուշն հրից, սպասգրված գործեր են, որոնք Դուրյանը, ըստ երևույթին, հարկ է համարել նվիրել Հ. Զանֆեսճյանին:

1867-ին, էրբ Պ. Դուրյանը ծառայում էր սեղանավոր Մարտիկ աղայի մոտ, նույնպես գրել է բանաստեղծություններ: Այս առթիվ Չոպանյանը պատմում է. «Նամակի կապույտ բարակ թուղթ մը ձեռքս անցավ, ծայրերը փեթոված, որուն վրա Պետրոսի մեկ ոտանավորին երկուքուկես տունը մնացած էր, գրված «Ի Մեծ Նոր հան», ինչպես նշանակված էր տակը» («Դուրյանի կյանքը...», էջ 32): «Վարդ և Շուշան» թատերախաղի բեմադրության 1869-ի փետրվարի 22-ի ազդի վրա հիշված է եղել «Հիշատակ» խորագրով մի բանաստեղծություն, որի արտասանությամբ հանդես է եկել Վերգինե Գարագաշյանը («Ուսմուլ», 1869, 22 փետրվար, թիվ 3, էջ 24):

Դուրյանը վաղ շրջանի բանաստեղծություններին կարևորություն չի տվել և չի մտցրել իր կազմած ձեռագիր տետրում: Այդ մասին ուղղակի հիշատակում է Հակոբ Օշականը. «Տեսա իր ձեռագիրներու տետրակը... Անկնիք, մռայլ գիր մը: Թուղթին հասարակությունն իսկ սրտաճմլիկ էր այդ տետրակին վրա: Փետրեցի իր սկսնակի էջերը, որոնք կը պակսին: Թվակա՛նով մը մասնավորված բանաստեղծություններեն ամենեն կանուխը կը կրիր 1867-ը. ան որ «Իցի՛վ թե» վերնագիրը կը կրե» («Համապատկեր արևմտահայ գրականության», երկրորդ հ., էջ 313):

Ա. Չոպանյանի արխիվի նյութերից երևում է, որ Դուրյանը երկու անգամ առանձին տետրերում արտագրել է իր բանաստեղծությունները: Արխիվում կա թղթի մի ուղղանկյուն պատառիկ, որի մի երեսին սև թանաքով գրված է.

Տ Ա Ղ Գ

Պ. ԴՈՒՐՅԱՆ

1 8 7 1

Իսկ մյուս երեսին կարդում ենք. «Երկրորդ տետրակին մեջ կողքը րա՛ցածիդ պես առաջին թուղթին վրա գրված է միայն ինչ-որ տեսար այս թուղթին կոնակը միևնույն գրերով, միևնույն մեծությամբ:

Պ. Դուրյան գրած է իր բոլոր տաղերը մեկ տեսակ մեղանով, որուն գույնը սև է, նվազ սև մը»։ Ուրեմն, 1871-ին Դուրյանը կազմել է բանաստեղծությունների երկրորդ տետրը, որին անշուշտ պետք է նախորդած լիներ առաջինը։ Որ իսկապես եղել են և կան երկու տետր, հաստատում են նաև Սիմոն Սիմոնյանն («Սփյուռք», 1959, թիվ 32, էջ 3) և Ա. Գալայճյանը (Տ, էջ է)։

Ձեռագիր տետրերում տեղ են գտել թանաքով արտագրված տաղերը։ Նախքան տետրերում մաքրագրելը, Դուրյանն իր տաղերը գրել է մատիտով, առանձին թերթերի վրա։ Այդ եզրակացության էն բերում Ա. Չոպանյանի հետևյալ տողերը. «Իր տաղերուն սևագրություններն մեկ քանին տեսած եմ, գրեթե ամենքը մատիտով գրված են, թերեւս դաշտը, բլուրի մը վրա, կամ զբոսավայր մը, եկող անցնող տպավորությունը կամ սիրտը տրոփեցնող հիշատակ մը իր թռիչին մեջ բռնելով ու թուղթին վրա սեղեղելով։ Սըրբագրությունները հաղվագյուտ են այդ ձեռագիրներուն մեջ։ Կան, որ անարատ են, օրինակվածի պես, իրենց վերջնական ձևով խորհված ու գրված։

Կան իր տաղերուն մեջ այնպիսիներ, որոնց մեջ ինքն իսկ փոփոխություններ մտցուցած է, բայց ատեն անցնել ետքը քննական աչքով վերընթերցումն մը հետո, ինչպես կտեսնենք իր տաղերուն երկրորդ օրինակության մեջ, զոր ինքն իսկ կատարած է» («Դուրյանի կյանքը...», էջ 182—183)։

Մատիտով գրված տաղերը օրինակելով առաջին տետրում, Դուրյանը չի գոհացել և շարունակել է վերամշակել դրանք՝ մաքրագրելով երկրորդ անգամ։ Այս ձևով էլ ստեղծվել են երկու տետրերը։

Այժմ այդ տետրերի մասին։

Ձեռնամուխ լինելով Պ. Դուրյանի մասին կենսագրական և քննադատական ուսումնասիրություն գրելուն, Ա. Չոպանյանը 1891-ին դիմում է Ե. Դուրյանի օգնությանը։ Վերջինս Արմաշից Չոպանյանին է ուղարկել սովորական տետրի հինգ էջի վրա հետաքրքիր նշումներ (որ դրանք գրված են նրա ձեռքով, ցույց է տալիս Եղիշե վ.[արդապետ] Դ.[ուրյան] ստորագրությունը)։ Այդ փաստաթուղթում ուշագրավ է Պ. Դուրյանի տաղերի երկրորդ տետրի հետևյալ ցանկը՝ գրություն թվականներով և Ե. Դուրյանի թուղթիկ գիտողություններով։

(Յուր վերջին ձեռագրին կարգավ)

1. Իդձք Առ Հայաստան (1869):
2. Սիրեցե՛ք Զ՛միմյանս (1869):
3. Պետք է Մեռնի՛ր (1869):
4. Ի Պատր.[իարքական] Ընտր.[ություն] Ամենա.՛պատիվ Հայրիկին (1869):
5. Ի Դիմավորության (1869):
6. Հայրիկն Հայոց (1869):
7. Երգ Մարտին Վարդանանց (1869):
8. Նե (1871):
9. Առ Կույսն (1871):
10. Վիշտք Հայուն (1868):
11. Կույսն Լքյալ (1870):
12. Նայվածք Մը (1871):
13. Նվազ Ժ-րդ Տարեդարձի Ազգ.[ային] Սահմանադրության (չհրատարակ-ված) (1870):
14. Հժժյունք (1871):
15. Չոնիկք (1871):
16. Մանուկն Առ Խաչ (1871):
17. Իցի՛վ Քե (1867):
18. Սիրեցի Քեզ (1869):
19. Սիրել (1871):
20. Դրժել (1871):
21. Լճակ (1871):
22. Քրքուհին (1871):
23. Ներա Հետ (1871):
24. Տրտունք (1871) Առաջին Կասկածք (ըստ վերջընթեր ձեռագրին), «Մերձ ի մահ գրված» վերնագրին մասը քերթողինը չէ:
25. Զղջում (Օր Մը Վերջը) (1871):
26. Զ՛նե Պաշտեմ (1871):
27. Կոկոն-Մադիկը Կույսին (1871):

28. Սև, Սև (1871):
29. Առ Մայիս (1871):
30. Մանիշակ (1871):
31. Իմ Հանգիստը (1871):
32. Նոր Սև Օրեր (1871):
33. Իմ Տավը (1871):
34. Նվեր Հիշատակի Առ Պ. Հ. Ժ. [անֆեսյան], Հոֆ (1871):
35. Ի Գերեզմանն [ամենասիրելի] Վ. Լուսինյանի. Հեծեծմունք (1871):
36. Իմ Մահը (1871):
37. Խնչ Կըսեն (1871):

Այս ցանկից հետո Ե. Դուրյանը նկատում է. «Հայտնի կերևի, թե քերթողն 1871 տարվոյն մեջ յուր բոլոր քերթվածներն աչքի անցուցած, սրբագրած և ըստ այնմ օրինակված է» (ԳԱՔ, ԱԶՖ, ՀՀամարակալված նյութեր):

Պատրաստելով իր ուսումնասիրության երկրորդ հրատարակությունը, Ա. Չոպանյանը մեջ է բերել սույն ցանկը, կատարելով այսպիսի մի հավելում. «38 Անտիտոգոս քերթվածի մը և մասը (Երեկոյան բալն կը սողաւ բարդիլ խալ)». ներքեր բանաստեղծին ձեռքով գրված՝ Հիվանդությանս պատճառով ընդհատված, անթվական, անշուշտ 1871-ի վերջերը» («Դուրյանի կյանքը...», էջ 183):

Այս լրացումը, ինչպես կտեսնենք, արված է՝ հիմք ընդունելով իր ձեռքի տակ եղած մեկ այլ ցանկ:

Ե. Դուրյանն այս փաստաթղթում անհրաժեշտ է համարել խոսել միայն «գլխավոր սրբագրությունք» կրած երկու քերթվածի («Սիրեցի քեզ» և «Ներսէս հետ») մասին միայն, իսկ մյուսների առթիվ նշել է. «Մնացյալ սրբագրությունքն բավական անշան փոփոխություններ են, ավելորդ համարեցի նշանակել զայն» (ԴԱՔ, ԱԶՖ, ՀՀամարակալված նյութեր): Սա, ինչպես երևում է, չի գոհացրել Չոպանյանին և նա դիմել է Ղալաթիայի կեդրոնական վարժարանի իր երբեմնի դասընկեր Մաքուստ Միհրդատյանցին, որ մաթեմատիկայի ուսուցիչ էր Արմաշի դպրեանքում: Չոպանյանը նրանից խնդրել է ոչ միայն Ս. Դուրյանից կենսագրական անհրաժեշտ տեղեկություններ իմանալ, այլև «մատնանիշ ըներ Պետրոսի բանաստեղծությանց մեջ Սիմոն Ֆելեկյանի մտցուցած ձախավեր «սրբագրություն»-ները»: Մ. Միհրդատյանցը նաև «նշանակած է այն սրբագրությունները, զոր ինքն իսկ Պետրոս կատարած է

իր տաղերուն վրա, երբ զանոնք առաջին տետրն մը ընդօրինակած է երկրորդ տետրի մը մեջ, ուր իր տաղերուն տված է վերջնական ձև մը» («Դուրյանի կյանքը...», էջ 45)։ Սրանք հիմնական նշումներն (հն) են։ Բայց կան և առանձին նշումներ (ան), որոնց մասին Մ. Միհրդատյանցը 1892-ի նոյեմբերի 20-ի նամակում Ա. Չոպանյանին գրել է. «Ապահով եղիր, դուրսը բնավ սրբազրույթյուն չը մնար, միայն թե բան մը խորհեցա, երբեմն ձեռքովդ օրինակած և ինձ նվիրած Դուրյանի տաղերը բաղդատեցի բուն ձեռագրին հետ և սրբագրեցի բնականաբար, իմ նշանակած սխալներն զատ, ուրիշ անհամաձայնություններ ալ գտա, արդյունք գրաշարներու տգիտության կամ անզետ կերպով կատարված հոռի սրբագրություններու։ Այդ խարդախյալ, Լրբեմն ալ անիմաստ տողերն են, խաբվելի և նեղվելի ազատելու համար քեզ, պետք տեսա կտոր մը թուղթի վրա նշանակել զանոնք» (ԲՆՀ, 1968, № 1, էջ 152)։

Միհրդատյանցի հիմնական նշումները կատարված են քառածալ մի թղթի վրա, որի մի էջին գրված է. «Բ տետրակին մեջի ոտանավորներն իրենց կարգավ» և տրված է տաղերի ցանկը։ Մյուս էջերում կարմիր թանաքով գրված են Դուրյանի բանաստեղծությունների առանձին տողերը, կապույտով ցույց են տրված հեղինակային սրբագրումները, իսկ սևով՝ Ֆելիկյանի աղավաղումները («Սև մեկնաով սաորագծյալ բառերը կամ գրերը Ֆելիկյանի կողմի ավերված են ըսել է»)։ Այդտեղ ևս հաստատվում է. «Այս գրածներես դուրս սրբագրություն չը կա ոչ առաջին տետրակին մեջ, ոչ առաջինն երկրորդին անցած ժամանակ և ոչ ալ երկրորդին մեջ» (ԱԶՖ, ՄՄՀՆ)։ Առանձին նշումներն արված են տետրի սովորական թղթի երկու էջերին, կարմիր, կապույտ և սև թանաքով՝ նույն սկզբունքով, ինչ հիմնական նշումները։ Դուրյանին նվիրված իր ուսումնասիրությունը վերամշակելիս Չոպանյանը լայնորեն ներկայացրել է Միհրդատյանցի դիտողությունները։

Այդեն տեսանք, որ Ն. Դուրյանն իր բերած ցանկը կազմել էր բանաստեղծի «վերջին ձեռագրին» հիման վրա։ Բայց Մ. Միհրդատյանցը ևս նշում է, որ իր բերած ցանկը երկրորդ տետրակինն է։ Ուրեմն դրանք պետք է լինեն միևնույն (երկրորդ) տետրակի ցանկը։ Սակայն համեմատությունը պարզում է, որ Միհրդատյանցի ցանկում մտել է 34 տաղ. չեն հիշվում «Իմ հանգիստը», «Իմ մահը» և «Ինչ կըսեն» գործերը։

Ցանկի վերջում Միհրդատյանցն ավելացրել է. «Ասոնցմե վերջը կուգան

բրցված այն երկու թուղթերը, որոնք քու քովդ են եղեր, և Հայր Սուրբը (Ե. Դուրյանը—Ա. Շ.) կը հիշեցնեք քեզ, որ զանոնք ալ չը կորսընցնես»։ Եվ ապա. «Զատ թուղթին վրա գրված է հիվանդությանը պատճառով ընդհատված քերթվածը (Ա.) անթվական»։

Նախ. ի՞նչ «երկու թուղթերի» մասին է խոսքը։ Անկասկած, ցանկում չիվարկված Երեք տաղերից երկուսի («Իմ մահը» և «Ի՞նչ կըսեն»)։ Դա հաստատվում է Ե. Դուրյանի 1894-ի մարտի 23-ի Արմաշից Ա. Զոպանյանին ուղղած նամակով։ Այս նամակը տպագրված է «Հայրենիք» լրագրի 1895-ի հունվարի 15-ի համարում, ինչպես նաև Ա. Զոպանյանի գրքի առաջին հրատարակությունում։ Նամակի բնագրում կա մի հետգրություն («Հ. գ.»), որը չի հրատարակվել, բայց հենց այդ հատվածն է լույս սփռում հետաքրքրող խնդրի վրա։ Այդտեղ կարդում ենք. «Դուրյանի «Ի՞նչ կըսեն» քերթվածին ձեռագիրն խնդրած էիք. «Իմ մահ» ալ անոր հետ ղրկեցի Ձեզ։ Պ. Մաքսուտ Միհրդատյանցի ձեռամբ զանոնք ետ դարձնելն հետո անցյալ ամառ Դավիթ Խաչիկյանի հանձնեցի բնագիր թուղթերն Ձեզի տալու համար։ Եթե Ձեզի չէ տված, ուրեմն յուր քով կմնան։ Իրմե ուղղակի պահանջեցեք զանոնք» (ԿԱԹ, ԱԶՑ, № 1740)։ Այսպիսով, ցանկից դուրս մնացած «երկու թուղթերն» են «Իմ մահը» և «Ի՞նչ կըսեն»-ը։ Գալով «Իմ հանգիստը» բանաստեղծությանը, ապա դա, հավանաբար, մեխանիկորեն է դուրս մնացել։ Այս երկու բանաստեղծությունը, ինչպես նաև «Ա.» («Երեկոյան բալն կը սողար...») անավարտ տաղը գրվել են ավելի ուշ՝ երկրորդ տետրը կազմելուց հետո, այդ պատճառով էլ Դուրյանը չի հասցրել դրանք օրինակել և մնացել են առանձին թղթերի վրա։

Մեր ատածը հաստատվում է նաև Ա. Գալաթյանի բերած Բ տետրակի ցանկով։ Այստեղ ևս նույն հաջորդականությամբ հիշված են Ե. Դուրյանի իվարկած բոլոր տաղերը, որտեղ վերջին, 36-րդ տաղն է «Ա.»-ն հրատարակչի ծանոթությամբ. «(Տետրակեն անջատ՝ առանձին թուղթի վրա)» (Տ, Լժ ԺԱ)։ Իսկ «Ի՞նչ կըսեն» և «Իմ մահ» քերթվածները, որոնք Ե. Դուրյանի ցանկում գրավում են 36—37 տեղերը, Ա. Գալաթյանի ցանկում տեղ չեն գրտել այն պարզ պատճառով, որ (ինչպես արդեն տեսանք ժամանակին) դրանք հանձնվել են Ա. Զոպանյանին և, հավանաբար, կորել են։ Երուսաղեմում պահվող Բ տետրակի ցանկում պակասում են նաև 19 և 20 էջերը, որոնք պարունակում են «Նայվածք մը» տաղի վերջին տունը, «Նվագ է տարեղար-

ձի Ազգային Սահմանադրության» բանաստեղծությունն ամբողջությամբ և «Հծծյունք»-ի առաջին և երկրորդ տները (Տ, էջ ԺԱ)։

Դուրյանի տաղերի Ա տետրակի մասին հանգամանալի տեղեկություններ ենք գտնում հրուսաղեմյան հրատարակության առաջաբանում։ Ըստ Ա. Գալաճյանի՝ այդ տետրակում առանց «Սիրեցի քեզ» ու «Ձոնիկք» բանաստեղծությունների տարբերակների, զետեղված է 29 տաղ և խորագրված է «Պ. Դուրյան. Տետր առաջին. 1871»։ Վերջին երեսի վրա էլ կա այն զարդանկարը, որի մասին խոսք եղավ վերևում։ Հրատարակիչը բերում է այդ տետրակի տաղերի ցանկը՝ փակագծերում տալով որոշ ծանոթություններ (Տ, էջ է և ԺԱ)։

1. Իզնֆ Հայրենասիրի
2. Սիրեցե՛մ Զմիմյանս
- 2բ. Սիրեցի քեզ (Ջնջված հեղինակին կողմե. տարբերակ թիվ 16 ի)
3. Պետօ է Մեռնի՛լ
4. Յընսուրումն Պատրիարքական Ամեն. Հայրիկին
5. Ի Դիմավորություն Ամեն. Հայրիկին
6. Հայրիկն Հայոց
7. Երգ Պատերազմի Վարդանանց
8. Առ Կույսն
9. Վիշոֆ Հայուն
10. Կույսն Լֆյալ
11. Նայվածֆ Մի
12. Նվազ է Տարեպարծի Ազգային Սահմանադրության
13. Հծծյունք
- 13բ. Ձոնիկ (Ջնջված հեղինակին կողմե. տարբերակ թիվ 22-ի)
14. Մանուկն Առ Խաչ
15. Իցի՛վ Թե
16. Սիրեցի՛ Քեզ
17. Սիրել
18. Դոժել
19. Լընակ
20. Թրֆուհին

21. Գիշեր Մի
22. Զոհիկ
23. Նե
24. Առ Մայիս
25. Առաջին Կասկած
26. Վերոգրյալ Տաղեն Օր Մը Վերջը
27. Չ'են Պաշտեմ
28. Կոկոն-Մաղկունք Կույսին
29. Սև, Սև

Գալով Բ տետրակին՝ Ա. Գալայճյանը ևս հաստատում է, որ այն խորագրված է «Տաղք. Պ. Դուրյան. 1871»:

Հենց այս տետրակի վրա է, որ Ս. Ֆելեկյանը մտցրել է իր ուղղումները. որոնք արված են «տարբեր գույն մեկանով և երբեմն մատիտով: Իր մեթոտրեղած է «սրբագրելի» բառին վրային բարակ գիծ մը քաշել և տողերուն միջև գտնվող ազատ միջոցին վրան ավելցնել «սրբագրությունը» (Տ. էջ է):

Սկսած անցյալ դարի 90-ական թվականներից Պ. Դուրյանի տաղերը բարգմանվել են այլ լեզուների (ֆրանսերեն, անգլերեն, ռուսերեն, գերմաներեն, բուլղարերեն, հունարեն, հունգարերեն, իսպաներեն, ադրբեջաներեն, թուրքերեն, պարսկերեն, ռումիներեն):

1. («ԳԱՐՆԱՆԱՅԻՆ ԿԵՆԱՅՇՍ ՄԵՋ»)

(էջ 11)

Ինքնագիրը գտնվել է Հ. Ժանֆեսճյանի մոտ, հայտնի չէ՝ պահպանվե՞լ է, ինչու: Բանաստեղծության ընդօրինակումը Ա. Զոպանյանի ձեռքով տե՛ս ԳԱԹ, ԱԶՖ, չհամարակալված նյութեր:

Առաջին անգամ տպագրվել է 1894-ին, Ս. Զոպանյանի «Պետրոս Դուրյան» ուսումնասիրությունում (Թիֆլիս, էջ 23—24), ապա զետեղվել է 1918, 1926, 1940, 1945 (Վենետիկ), 1952 և 1959-ի ժողովածուներում:

Ըստ Հ. Ժանֆեսճյանի՝ Դուրյանի «առաջին ոտանավորն է կամ գեթ առաջիններեն մին» («Դուրյանի կյանքը...», էջ 23): Նրա իսկ կարծիքով

գրված է 13 տարեկան հասակում, 1864-ին (Չոպանյանը իրավացիորեն գրողի ծննդյան թիվն ընդունում էր 1851-ը): Բանաստեղծությունը տեղ չի գտել հեղինակի օրինակած տետրերում:

Չոպանյանն այս բանաստեղծության մասին գրում է. «Կպատմվի, թե Ստեփան Փափաղյան..., որուն ձեռքն անցեր է այս տաղը, սաստկորեն հանդիմաներ է փոքրիկ Դուրյանը այդպիսի ամբարշտ բան մը գրած ըլլալուն համար և խստիվ պատվիրեր է այդ մեղքն անգամ մըն ալ չգործել» («Դուրյանի կյանքը...», էջ 24):

Տպագրվում է ըստ «Դուրյանի կյանքը...» ուսումնասիրության:

ՏԵՔՍՏԱՑԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

«ՊԵՏՐՈՍ ԴՈՒՐՅԱՆ» (1894)

8 Ծըլած փքթսն սրտիս մեջ նոր:

13 Ինչո՞ւ արդյոք խորշակահատ

16. Սըրտիրն զեղու արտասուք միշտ:

2. ԻՑԻՎ ԹԵ

(էջ 13)

Օրինակված է ինքնագիր երկու տետրերում:

Առաջին անգամ լույս է տեսել հեղինակի կենդանության օրոք՝ Կ. Պոլսի «Մեղու» պարբերականում (1871, 19 հունիս, թիվ 43), առանց գրությունի վավականի նշման: Զետեղվել է բոլոր ժողովածուներում, բացի 1908 և 1922-ի հրատարակություններից:

ԱՂԱՎԱՂՈՒՄՆԵՐ

2 Զ'ունի երկին աչացդ կայծերն ու կապույտ, (ՏԹՆԴ)

5 Դիշերն երկնի կայծից՝ լուսնույն սիրաղեմ, (ՏԹ, ՏԹՆԴ)

12 Նոճերու մեջ սրգա լըռիկ լուսինյակ: (ՏԹ, ՏԹՆԴ)

16 Լոկ սրբելով՝ թե շողար աչքդ արտասուք: (ՏԹ)

19—20 Գույնով ներկել այտերդ, թափել գոգդ իմ ցող, (ՏԹՆԴ)

Վերջին շնչիկս ի գիրկդ առնեմ Ելեէջ (ՏԹ, ՏԹՆԴ)

Բոլոր աղավաղումները մատնանշել է Ա. Գալայճյանը, իսկ 20-րդ տո-
ղինը՝ նաև Մ. Միհրդատյանցը։ Վերջինս որոշակի ասում է. «Իցի՛վ թե»-ին
մեջ փոխառնել գրելու

Թոռմեի գիրգ ձեռքդ տալի կյանքիս վերջ
քու տետրակիդ մեջ գրված է.

Վերջին շնչիկս ի գիրկդ առնեմ ելե՛լ

Քնայետե անանկ սրբագրություն մը չըկա տետրակներուն մեջ» (ան)։

«Մեղվի» տեքստի 2, 5, 12, 16, 20 և 22-րդ տողերը նույնպես համա-
պատասխանում են Դուրյանի տաղերի երկրորդ տետրի տեքստին։

ՏԵՔՍՏԱՅԻՆ ԱՅԼ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

«Մեղու»

- 1 Ո՛հ ով ես դու, սե՛ր, երկնի հո՛ւր կամ ժպիտ,
- 4 Չունի լուսին վարդերն շիկնոտ այտերուդ։
- 8 Դու չ'ես շնորհեր նայված մ' ինձ հուր աչերեդ։
- 11 Ձայնիցդ ապշած լըսելով քաղցր ու թրթրուն։
18. Եվ երբ գալիր այգուն շավղին ժպտով պերճ.
- 23 Պատկերանաւ հայելվույս մեջ քու ժպիտդ
- 25 Ո՛հ, իցի՛վ թե լինեի ես ճառագայթ,

ՇԵՂԻՆԱԿԱՅԻՆ ՍՐԲԱԳՐՈՒՄՆԵՐ (ՄՄՀՆ)

- 1 Ո՛հ, [ո՛վ] ի՞նչ ես դու, սե՛ր, երկնի հուր կամ ժըպիտ...
- 16 Նոկ սրբելով՝ [թե] եթե շողա աչքդ [արտասուք] ահտսու՛մ։
- 23 [Պատկերանար հայելվույս] Ցալանաւ իմ հայելվույն մեջ քու ժըպիտ՝
Բանաստեղծության տարբերակն է «Սիրեցի քեզ»-ը։

3. ՎԻՇՏՔ ՀԱՅՈՒՆ

(էջ 15)

Օրինակված է ինքնագիր երկու տետրերում։

Տպագրվել է 1872, 1908, 1918, 1926, 1940, 1947, 1956, 1963 և 1967-ի
ժողովածուներում։

- 3 Համբուրին հետ շիթ մ'ըզգացի արտասովաց
 19 Ալ բոեւ եւ ծոցեղ հուսո քաղցր հրեշտակք
 26 Ի գլուխ կրեա՝ դու պըսակ
 36 Սիրազեղ լանջք կուսից տեսավ երբ 'ի խոց...
 40 Խույլ քույլ՝ բյուր բյուր ոգիք թըռան տրտմալիք:
 42. Թողին պսակ և քնար

Բոլոր աղավաղումները, բացի 3-րդ տողինից, մատնանշել է Մ. Միհրը-դասյանցը (հն, ան): Նա հիմնական նշումներում ցույց է տվել նաև մի աղավաղում.

28 Ալ չըկա թագդ նախնի
 սակաւն ՏԹ-ում ճիշտ ձևն է՝ առջի: Ըստ Միհրդասյանցի (հն)՝ 36-րդ տո-վում Դուրյանը նախապես գրել է «սիրատրոփ», իսկ Ֆելեկյանը դարձրել է սիրաբուրբ, մինչդեռ ՏԹ-ում սիրազեղ է: Առանձին նշումներում արդեն հիշյալ տողը ճշտված է. բնագրայինը սիրատրոփն է, իսկ Ֆելեկյանինը՝ սիրազեղը: Մ. Չերազը 9-րդ տողի՝ «Արարատյան հսկայից» ընդգծված բառի փո-խարեն առաջարկել է «Արարատա» ձևը (ՔԱ, էջ 14), բայց դա աղավաղում դիտելու սրկէ հիմք չունենք:

1893-ի հրատարակությունում «Մնաս բարյա՛վ» բանաստեղծու-թյունից հետո աստղանիշով զետեղված է հետևյալ անվերնագիր հատվածը՝ նշելով գրության տարին ու ամսաթիվը («1868, Հունիս 28»).

Փոխանակ քաղցր օրորներու...

Օրրոցիս քով մայրիկս զբեղ միշտ ողբաց
 Երբ համբուրեց զիս՝ յուր այտերն էին թաց,

Թշվառ մ' էի, աչերս արցունք նախ տեսան.

Սիրուն գրկեդ հեռու աչերս ես բացի

Այլ բնագղմամբ ես քեզ համար նախ լացի, իմ անուշ
 Նոճեազարդ տխուր դամբան այդ անհուշ՝

.

Մի շարք ժողովածուներում (1900, 1904, 1947 և այլն) այս հատվածը տպվել է նույն հաջորդականությամբ, կարծես իրոք «Մնաս բարյա՛վ»-ի մի մասն է։ Գրականագետ Վ. Թերզիբաշյանը ուշադրություն դարձնելով այդ հատվածին, հանգեց այն եզրակացության, թե դա «Վիշտք Հայուն» բանաստեղծության 1—7 տողերի մի տարբերակն է և ըստ 1872-ի ժողովածուի վերականգնեց «ավարտված և վերամշակված տեքստը» (Վ. Թերզիբաշյան, Պետրոս Դուրյան, Երևան, 1959, էջ 140)։ Թվում է, թե դժվար է համաձայնել այս ենթադրությանը, քանի որ գրականագետը չի հիշատակում սույն հատվածի առթիվ տողատակին բերված Բ. էքսերճյանի կարևոր ծանոթագրությունը։ Մի քանի տաղերի տարբերակների կապակցությամբ էքսերճյանն ամեն անգամ ընդգծել է, թե դրանց հեղինակը Պ. Դուրյանն է։ Այսպես. «Սույն տաղն նույն իսկ Պետրոս Դուրյան սրբագրած է...», «Սույն ոտանավորն ևս սրբագրած է քերթողն հետո, և փոխած է վերնագիրն ...», «Սույն ոտանավորն սրբագրած է նույն ինք Պետրոս Դուրյան...» (ՏԹՆԴ, էջ 58. 60 և 64)։ Բայց ահա քննարկվող հատվածի կապակցությամբ է միայն, որ նշում է. «Առաջնույն մեջ (1872-ի ժողովածուի— Ա. Շ.) հրատարակված է սույն տաղն՝ սրբադրված» (էջ 62)։ Պարզ է, որ ականարկը վերաբերում է Ս. Ֆելեկյանին։ Վ. Թերզիբաշյանը ևս տարակույսներ է ունեցել հիշյալ հատվածի առթիվ՝ գրելով. «Սակայն, մեր կարծիքով, անավարտ վարիանտի հատվածը ավելի բնորոշ է Դուրյանի պոեզիայի անմիջականության և անկեղծության համար» («Պետրոս Դուրյան», էջ 140)։ Ուրեմն, բնական կլինե՞ր ենթադրել, որ բանաստեղծության հանրահայտ տեքստի 1—7 տողերի բուն հեղինակը Ս. Ֆելեկյանն է, իսկ էքսերճյանը գրաքննական նկատառումներով չի մատնանշել աղավաղումները, ինչպես չի անվանել բանաստեղծության վերնագիրը, առաջին տողից բաց է թողել «հայրենիք» բառը և վերջին երկու տողը փոխարինել բազմակետերով։

Սակայն այսպիսի ենթադրությունը մերժվում է Մ. Միհրդատյանցի բերած փաստերով և Երուսաղեմի հրատարակության տեքստով։ Բանաստեղծությունն իրոք աղավաղվել է, բայց, ինչպես արդեն տեսանք, 1—7 տողերում որևէ աղավաղում չկա։ Ուստի Վ. Թերզիբաշյանի ենթադրությունն ընդունելի է։ Պետք է կարծել, որ էքսերճյանն ունեցել է «Վիշտք Հայուն» բանաստեղծության նախնական տարբերակը՝ վերոբերյալ հատվածով, որն անծանոթ էր Միհրդատյանցին։

ՀԵՂԻՆԱԿԱՅԻՆ ՍՐԲԱԳՐՈՒՄՆԵՐ (ՄՄՀՆ)

Վիշաք [նժդեհին] Հայուն

- 4 [Աղոտ] աչերս [արտասվալից լույս տեսան] տեսան արցունքներու
լուկ երկինգ:
- 7 Փառաց դարեր ծընող՝ [իյնող] ընկնող հայրենի՛ք,
16—17 Ի՛արյունարուխ [սիրտ] կռզ ու լանջ:
[Մ'ոխրով պատած արյունաներկ] Մոխիր հագած,
արյուն ծըծած սև հողե՛ր,
- 19 Ալ ծոցեդ թոեր են հուսո քաղցր [հրեշտակք] հրեշտակք
30—31 [Աղի աղի արտասվաց] Դառնաքախիծ մրտածմանց
[կաթիլներ ցուրտ ու սառած] Քրտունքներ սառ՝ քառ կտրած՝
34 Վարդատարփիկ [պլպուլն] բուլբուլն դողով թռչեցա՛վ,
36 [Սիրարուխ] Սիրատրոփ լանջք կուսից տեսավ երբ սրախոց...

4. ԻՂՁՔ ԱՌ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

(էջ 18)

- Օրինակված է ինքնագիր երկու տետրերում:
Տպագրվել է 1872, 1908, 1918, 1926, 1940, 1945 (Վենետիկ), 1947,
1952, 1956, 1959, 1963 և 1967-ի ժողովածուներում:
Ե. Դուրյանը Զոպանյանին ուղղած 1891-ի օգոստոսի 30-ի նամակում
նշում է, որ Ս. Ֆելեկյանի ձեռքը դիպել է նաև այս բանաստեղծությանը.
«Սրբագրիչն ամբողջ քերթվածին ազնվական ներշնչումն ու desiderata:
(ցանկությունները, իղձերը— Ա. Շ.) վրեժխնդրության ցասկոտ նզովքի մը
հեղաշրջած է» (ԲԵՀ, 1967, № 1, էջ 167):

ԱՂԱՎԱՂՈՒՄՆԵՐ (ՏԹ)

- 1—4 Երբոր ցողին փառփուն շիթեր գրչերվան
հոտի՛ թերթի՛ ծաղկի վրա կը տեղան,
նվ երբ երկինգ աստղեր շողան մթավար,
Ցայտեն արցունք՝ կայծ իմ աչերս խավար.
12—13 Երբե՛ք, այլ ուղի մ'արցունք ըլլալ, ձեզ ցո՛ղ տալ:

- Երկաթ՝ շղթա՝ բանտ և անդունդք ու վըհեր,
 24 Երբե՛ք, այլ ձեզ պատուով մ'ըլլալ, ու լո՛ւյս տալ
 27—28 Բնության դաշնակք, ո՛հ, չ'են կրնար նվագեմ
 Ձձեզ հառաչի, յոր մորենչեն նոճիներ.
 31—34 Թերևս ժպտին Հայոց մըթին սարերը,
 Կամ շունչ ծխեն Սիպիրիո սառերը,
 Բայց սև հոգիք ու սև ճանկեր անողոք
 Խեղդել կուգան ազատ հոգվույս իմ բոզոք,
 39—42 Բնավ ինձ հետ իրավունք ոչ թոթովեց,
 «Հայր շես» ծաղրեց, և ձայնը գիս չը թովեց.
 Հա՛յ ու շղթա, ձեզ մոռնա՛լ,
 Երբե՛ք, այլ շունչ մ'ըլլալ, ու ձեզ ոգի տալ:
 45 Թե հայություն երկնե «Ազատ զավակներ»,
 47—48 Քնա՛րդ իմ, զքեզ մոռանա՛լ,
 Ո՛չ, յետ շիրմիս քեզ ձայն ըլլալ, ու հայ լալ:
 31—34 և 40-րդ տողերի աղավաղումները ցույց է տվել Ծ. Դուրյանը, վկա-
 յելով նաև, որ յոթերորդ տան վերջին տողերը (41—42) «յուր կողմանե»
 ավելացրել է Ս. Ֆելեկյանը (ԲՅՀ, 1967, № 1, էջ 167): Իսկ Ա. Չոպանյանը
 («Դուրյանի կյանքը...», էջ 175) հենվելով մեզ անծանոթ մի աղբյուրի վրա՝
 մատնանչել է (Ծ. Դուրյանի նշածներից բացի) նաև 27, 39, 41—42, 45 և
 47—48 տողերի աղավաղումները: Մյուսները ցույց են տալիս՝ օգտվելով
 Երուսաղեմի հրատարակությունից:

ՇԵՂԻՆԱԿՍՅԻՆ ՍՐԲԱԳՐՈՒՄՆԵՐ («Դուրյանի կյանքը...», էջ 186)

Իդձք [հայրենասիրի] առ Հայաստան

- 33 Բայց սև [ձեռքեր, մատնիչ շուրթեր] հոգիք ու սև ճանկեր չ'են կրնար
 47 [Ձեզ չեմ մոռնար դեռ հայեր] Թեև ըլլամ ես մեռել,

5. ՍԻՐԵՅԵՔ ԶՄԻՄՅԱՆՍ

(էջ 21)

Օրինակված է ինքնագիր երկու տեսրերում:

Առաջին անգամ տպագրվել է 1872-ի ժողովածուում: 1893-ի հրատա-

րակությունում զրաքննական նկատառումներով բաց են թողնվել երկրորդ և երրորդ տները՝ «Հետագա երկու տներն պակաս են» ծանոթությամբ: 1908, 1922, 1926, 1940, 1947, 1954, 1956, 1963, և 1967-ի ժողովածուներում տպագրվել է լրիվ, իսկ 1900, 1904, 1918, 1945 (Վենետիկ), 1959-ի հրատարակություններում՝ հապավված:

Ե. Դուրյանը Ա. Զոպանյանին ուղղած 1891-ի օգոստոսի 30-ի նամակում (ԲՅՀ, 1967, № 1, էջ 168) որպես վրիպակ մատնանշում է միայն հարցական նշանի պակասը 5-րդ տողում (սա ուղղել է Բ. էքսերճյանը): Իսկ Մ. Զերազը մատնանշել է 4-րդ տողի մի վրիպակը. Վիհ-ի փոխարեն՝ վեհ (ՓԱ, էջ 27): Իրականում, դաստիարակվելով Դալայճյանի հրատարակած տեքստից, կան էական սղավաղումներ.

10 Նոր կրրոնին հետ արյան ուղխւ ատին քայլ... (ՏԹ)

12 Զւաղցր հագագ Թե «ըզմիմյանս սիրեցեք»: (ՏԹ)

28 Ըոխն ու տընանկ պատանհին մեջ կ'ըլլան մի (ՏԹ, ՏԹՆԴ),

ՏԹ-ում 28-րդ տողի հարաբերական շաղկապն է և:

ՇԵՂԻՆԱՎԱՅԻՆ ՍՐԲԱԳՐՈՒՄ («Դուրյանի կյանքը...», էջ 185)

29 [Ահեղասաստ] Կայծակնարև Թե մըռնընչն մըրրիկներ

Սիրեցե՛հ գ'միմյանս — Քրիստոսի պատվիրանը (Հովհ., ԺԳ, 35):

6. ՊԵՏՔ Է ՄԵՌՆԻՆԻ

(էջ 23)

Օրինակված է ինքնագիր երկու տեսրակում:

Առաջին անգամ տպագրվել է 1872-ի ժողովածուում, ապա ղետեղվել մյուսներում, բացի 1908, 1945 (Հալեպ) և 1952-ի հրատարակություններից:

Բ. էքսերճյանը կարծում է, որ այս բանաստեղծությունը գրված է Դուրյանի սիրած աղջկա («Զ'նե պաշտիմ» տաղում հիշված «Պ...»-ի) «ազդեցության տակ» («Ընդարձակ կինսաղորություն...», էջ 55):

Ա. Գալայճյանը ցույց է տալիս հետևյալ աղավաղումները.

2—3 Երկինքն աստղեր զերթ «սիրո վերհ» ցուլային, (ՏԹՆԴ)

Դեղնած ու չոր Թերթից՝ լուսինն յուր բեկբեկ (ՏԹՆԴ)

9 Նա յուր շնչովն իս գոհ բնել կր կարծեր, (ՏԹՆԴ)

17 Կը սիրե նե, նայվածքին մեջ կը բռնմի. (ՏԹ, ՏԹՆԴ)

24 'Իողգոշ ու գիրկ' պաղ ձեռք մ'ըզգաց ձեռքը սոսկ (ՏԹ)
37 Շիրմիդ վարդը չը թողնած՝ քեզ գրրկեմ ես... (ՏԹ, ՏԹՆԴ)։

ՀԵՂԻՆԱԿԱՅԻՆ ՍՐԲԱԳՐՈՒՄՆԵՐ

Յ Կը շոյեր գլուխս՝ ալրած ճակատս [շղարշե] վառե թե,
18 Ո՛հ, Խ՛նչ է նե-ձյունով [շինված] շաղված մի անդրի,
Առաջին սրբագրությունը մատնանշում է Ա. Գալայճյանը (Տ, էջ 25),
երկրորդը՝ Ա. Չոպանյանը («Դուրյանի կյանքը...», էջ 185)։ Ի դեպ՝ 18-րդ
տողի առթիվ Կյուրեղ Քիպարյանը գրել է. «Ձյունով շաղված մի անդրի»,
բառ առ բառ Հյուկոյեն է» («Բազմավեպ», հանդես, Վենետիկ, 1922, թիվ
11, էջ 338)։

7. Ի ՊԱՏՐԻԱՐՔԱԿԱՆ ԸՆՏՐՈՒԹՅՈՒՆ ԱՄԵՆ. ՀԱՅՐԻԿԻՆ

(էջ 25)

Օրինակված է ինքնագիր երկու տետրերում։

Առաջին անգամ «Պ. Տուրյան» ստորագրությամբ տպագրվել է 1869-ին
«Օրագիր ծիլն Ավարայրվո» թերթում (հոկտեմբեր 2, թիվ 21)։ Զետեղվել
է 1872, 1908, 1926, 1940, 1947, 1956-ի և Երուսաղեմի ժողովածուներում։

«Օրագիր...»-ում ունի «Ձոն Առ Հայրիկն Խրիմյան Ազգասեր Նորընտիր
Պատ.[րիաբքն] Կ. Պոլսո» խորագիրը, իսկ տները համարակալված են հայ-
կական թվանշաններով (Ա—է)։

Հեղինակի կենսանություն օրոք տպագրված տեքստում տեղ են գտել մի
շարք վրիպակներ, որոնք մատնանշել է Պ. Դուրյանը հետևյալ նամակում
(«Օրագիր...», 1869, հոկտեմբեր 6, թիվ 24, մ.)։

«Պ. խմրագիր.

Հինգշաբթի օրվան 21 թիվ օրաթերթով գրասիրաբար հյուրընկալած
Ձոնեհնուս մեջ տպագրական տառասխալներ և վրիպակներ վրիպած և որով
իմաստ և նշանակություն ալլափոխած ըլլալուն՝ ստիպվեցա հաջորդ թերթով-
նիդ սույն սխալները ուղղելու բարեհաճելնիդ խնդրել, որոնք հետևյալներն են.
Ա. Հաստվածին Դ տողին մեջ փոխանակ «սառուտ սարերուն» ըսվելու՝ «սա-
ռուտ սառերուն»։— Բ հատվածին Դ տողին մեջ «ավերք» ըսվելու՝ «ավերոք»—
Գ հատվածին է տողին մեջ «Այս» ըսվելու՝ «զայս» և Թ տողին մեջ «գրը-

գըլյակ» ըսվիլու՝ «գգլյակ»։— Ե հատվածին Ը և Թ տողերուն մեջ «փալ-
փըլեն» ըսվելու՝ «փոշեղեն» և «երկնքին» ըսվելու տեղ՝ «երկնքեն»։— Զ
հատվածին Զ տողին մեջ «նախնի» ըսվելու՝ «նովանի» և Ը տողին մեջ
«գիտության» ըսվելու՝ «գերության», է հատվածին Ա տողին մեջ «բոցագես»
ըսվելու «բոցակեզ» ըսված է։

Սույն երկտող գրությունը ձեր պատվական լրագրին մեկ անկյունը զե-
տեղելով՝ մեր անկեղծ հրախտագիտությունն ավելի Ձեր վրա հրավիրած
կլլաք։

1869 Հոկտ. 2 Սկյուտար

Պ. Դուրյան»։

Այս վրիպակները կանխված են 1872-ի և հետագա հրատարակություն-
ներում։

Բանաստեղծությունը Դուրյանն ընդօրինակել է իր տետրերում և հավա-
նաբար արտագրության ընթացքում էլ փոխել վերնագիրը, վերացրել տների
համարակալումն ու կատարել որոշ խմբագրումներ։ Ա տետրում խորագրին
է. «Յընտրումն Պատրիարքական Ամեն. Հայրիկին» (Տ. էջ ԺԱ)։

ԱՂԱՎԱՂՈՒՄՆԵՐ (ՏԹ)

25 Բացաթըռիչ Հայե առ Հայ նա թըռավ,

29 Կը հագնեք սեվ ու գրգլյակ,

«Օրագիր...»-ի տեքստը ևս հաստատում է, որ սրանք բնագրային
չեն։

ՏԵՔՍՍՍՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

«Օրագիր...» (մ.)

3 Փախավ խավարն, փողփողե լույս արևուն

8—9 Հուր ներշնչոզն չեն ասողեր,

Եղբայրության հուրն է ձայն,

12 Եվ արևուն բոցերուն հետ հուր դարձավ.

15—16 Ազատության Հայաստանի սիրահար՝

«Հայ» կոչելով շուրթերն հղան թալկահար։

24 Ուր Հայն ճեղքն՝ հառաչ ու հուր դրկեց հոն,

28 Այլ կուրծքն ուներ Հայ, սեր, հուր,

- 34—35 Զը կրցան ձայնն մարել՝ խեղդել իր հույսեր,
 Միշտ «Հայ» գոչեց, բարձն էր գլխուն Մասայց սար,
 41 Բաց են սրտեր, բաց են քներ, բաց ճակատ.
 44 Ազատասեր Հայու մը իղձն քեզ հրեշտակ.
 47—49 Արտոսար ու քիրտդ թող փալփլեն
 Զերթ աստեղի Հայ երկնքին,
 Եվ սուրվեցու Հայուն դու
 54—55 Հայն ու դամբան, տանաւ, հյուղակ Հայաստան,
 Թող փլատակաց մեջեն զարթնուն հիշատակք,
 58 Դիտության լույսն Հայ աստղ
 64—65 Վեհ իրավանց, սիրո, լուսո ենք կարոտ,
 Ազատության Հայն կը հենու, ոչ թագի,
 67—68 Եվ ալ մոռնա խնդն Հայր
 Իր հին խոր վեհն ու վայր,

Այս ձևը արժանացել է հորեն նարպիի ուշադրությանը, որ, ինչպես Բ. էքսերճյանն է գրում, «մեծ կարողություն մը կը նշմարե այդ երիտասարդ բանաստեղծին վրա, առ ինքն կը կոչե զինքը՝ տեսնելու և անոր հետ խոսակցելու համար» («Ընդարձակ կենսագրություն...», էջ 65)։ Ի դեպ, Ե. Դուրյանի վկայությամբ, Մ. Խրիմյանը նույնպես շատ է հավանել այս բանաստեղծությունը և խոստովանել. «Իմ Պատրիարք եղած ատենս շատեր գրեցին ինծի համար, բայց անոր (Պ. Դուրյանի— Ա. Շ.) գրածին պես չի կար» (ԲՅԶ, 1968, № 1, էջ 149)։

Բանաստեղծության գրության ամսաթիվը վերականգնել ենք ըստ «Օրագիր...» թերթի տեքստի։

Մկրտիչ Խրիմյանը Կ. Պոլսի պատրիարք է ընտրվել 1869-ի սեպտեմբերի 3-ին։

8. Ի ԴԻՄԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ ԱՄԵՆ. ՀԱՅՐԻԿՆՆ,

(էջ 28)

Օրինակված է ինքնագիր երկու տետրերում։

Տպագրվել է 1872, 1908, 1918, 1940, 1947, 1956 և Երուսաղեմի ժողովածուներում։

Բանաստեղծության գրության մասին էքսերճյանը հայտնում է. «1869-ին նորընտիր Պատրիարքն Սկյուտարու Ս. Կարապետ եկեղեցին կուղարկեց Վարդավառի տոնին՝ Ս. Պատարագ մատուցանելու համար: Պետրոս Ղիմավորության առթիվ ոտանավոր մը կը գրե... և ձեռք կը մատուցանե նա: Սրբազան Պատրիարքը կը հավնի և այն ատենն մեծ համակրություն ցույց կուտա անոր...» («Ընդարձակ կենսագրություն...», էջ 67):

Հարկ է նկատել սակայն, որ «Վարդավառի տոնը» նշվել է հին տոմարով հուլիսի 20-ին (տե՛ս «Օրացույց և դուշակությունք Օդոց 1869 թվին Քրիստոսի և Հայոց ՌՅԺԸ=1318 հորինյալ ի տեր Երեմիա քահանայի», Կ. Պոլիս): Իսկ Մ. Խրիմյանը Սկյուտար կարող էր այցելել միայն 1869-ի խոր աշնանը կամ ձմեռնամուտին, քանի որ նա Կ. Պոլիս է հասել նույն տարվա նոյեմբերի 6-ին («Մասիս» շաբաթաթերթ, 1869, թիվ 926): Բանաստեղծության թվականը տարակույս չի առաջացնում, որովհետև թե՛ երկու ցանկերում և թե՛ բոլոր հրատարակություններում նշված է՝ 1869:

Երուսաղեմի հրատարակության տեքստը ի հայտ է բերում հետևյալ ազավաղումները.

ՏԹ

2 Ճակատն գոհարք՝ աստեղք կը փայլին.

15—14 Նա կուղարկեց Հայոց մարգերեն կարմիր,

Ազատեց Քրդեն Հայը վշտակիր,

17 Տեսեր, քուրձ հագեր, կարծես եմք դրակ,

33 Բայց դեմքին վրա կանուխ են փթթած

17-րդ տողի «կարծես եմք դրակ» բառերի անիմաստ լինելը («դրակ» ըստ Հր. Աճառյանի արմատական և Ստ. Մալխասյանցի բացատրական բարանների նշանակում է «հասակ», «բոյ») զգացել է նաև Մինաս Զեբաղը և բանաստեղծության ֆրանսերեն տողացի թարգմանության ծանոթագրությունում նկատել. «Եմք դրակ բառերը հավանաբար պետք է կարդացվեն ինք դիակ» (ՓԱ, էջ 25):

Մովսեսի բնար— ըստ Աստվածաշնչի Մովսես մարգարեն իր երգով կարողացավ օգնել իսրայելցիներին փրկվելու եգիպտացիներից:

(էջ 30)

Օրինակված է ինքնագիր երկու տետրերում:

Առաջին անգամ տպագրվել է 1869-ին «Օրագիր ծիլն Ավարայրվո» թերթում (հոկտեմբեր 27, թիվ 42): Զետեղվել է 1872, 1908, 1918, 1926, 1940, 1947, 1956-ի և Երուսաղեմի ժողովածուներում: Բանաստեղծության աղավաղման մասին որևէ հիշատակություն չունենք: Մ. Զերազը կարծում է, որ 18-րդ տողը պետք է լինի ոչ թե «Յա՛յ. քուն Հայն», այլ «Հայ, քուն Հայն», (Ի՛Ա, էջ 18), բայց դա մերժվում է Դուրյանի կենդանության օրոք լույս տեսած և Երուսաղեմի հրատարակության տեքստերով:

«Օրագիր...»-ի տեքստը ժողովածուներից հայտնի տեքստի համեմատությամբ ունի 4 ավելի տող և էական այլ տարբերություններ, ուստի ստորև ներկայացնում ենք հեղինակի կենդանության օրոք հրատարակված ամբողջ տեքստը (մ.).

Սլացիւ սաբերեն Հայ փութով. հովիվ.

Թով հովիվ,

Փարատի սև ամպ, փայլի արդ արև

Արդարեւ,

5 Լույս տեսնան դաշտեր ազատ առնինք քայլ

Առ նենգ գայլ,

Զլցուր ցուպդ. Հայերն կանչև մի յարուտ

Մի հաւ հոտ.

Ծանկեր արյունոտ կուրծ մեր թափ առինք,

10 Թափառո՛նք...

Եկո՛ւ, հովվե մեզ սիրածդ, ազգասեր

Ազգ ա՛ս էր:

Դու գըթոտ նման երկնի Հայրիկին՝

Յ՛ այր ՚ի կին,

15 Յանմեղ և յալի տիւրե լույս և սեր

Լույս եվս է՞ր

- Յա՛վի՛ չը զարթնու հըրնվան յայգուն յայն
 Յա՞յ, քուն Հայն:
- 20 Մերք փըլատակաց եղար դու լուսին
 Դու լուսին
 Սոխակ ծնար նոնյաց խորերն ու հրգեհրըդ
 Վերքերըդ
 Առած բյուրավոր դեռ դու կանչեցիր,
 Կան՝ չէ ցիր
- 25 Երդերդ միշտ մեր սիրտ, սիրո, հոգվո ձայն
 Հոգվոց Հայն
 Հանեց, վստեցավ ձայնեդ, իմացավ
 Հիմա ցավ.
- 30 Ըզեկ կը խնդրե Հայն արդ ամբօխ չի,
 Ամբողջ է.
 Արդ ըսե Հայուն, ջըրե ազդ անոր,
 Աստանոր.
- 35 Ես կարոտ եմ վառ սրտից՝ ձեռքերի,
 Ձեր գերի,
 Եղբայրքն ազատել, լույս տալ, ի Մասիս,
 Ի մաս յիս,
 Առնել իմ նախնյաց արյուն փրտերեն,
 Քյուրտերեն
- 40 Ինչպես առի վրեժ, Հայեր փրկեցան
 Փրկեց ան
 Ցանկամ, որ օրհնենք ինձ տան Հայկառան՝
 Հայկ՝ Արամ.
- Ասեն ինձ Հայեր՝ բշվաոֆ, ան յամայր
 «Անա մայր»
- 45 Մեռնիմ ֆեկ համար, Հայաստան անուշ,
 Տան անուշ:
- 1869 Հոկտ. 24 Սկյութար

(էջ 32)

Օրինակված է ինքնագիր երկու տետրերում:

Տպագրվել է 1872, 1908, 1918, 1926, 1940, 1947, 1956, 1963 և 1967-ի ժողովածուներում:

Նրուսաղեմի հրատարակությունը պարզում է հետևյալ աղավաղումները.
ՏԹ

8 Հավերժ կանգնեն հաղթանակ.

14 Ուստի ծագի մեղ առավոտ:

Մ. Զերազը 8-րդ տողի «կանգնեն» բայը համարել է քերականորեն սխալ և առաջարկել է «կանգնենք հաղթանակ» ձևը (ՔԱ, էջ 17): Դա, ինչպես տեսնում ենք, պատճառաբանված դիտողություն է:

1908-ի տխրահամբավ «Սահմանադրության» օրերին այս բանաստեղծությունը առանց գրության թվականի նշման, լույս տեսավ նաև «Հայրենիքի քնար» հանդեսում (Կ. Պոլիս, 3 սեպտեմբեր, թիվ 4, էջ 90): Խմբագրությանն անձանոթ է եղել բանաստեղծության տպագրված լինելու փաստը, այդ պատճառով էլ ներկայացվել է որպես անտիպ գործ: Բայց հենց այդ «սխալը» ցույց է տալիս, որ խմբագրությունն իր տրամադրության տակ ունեցել է բանաստեղծության որևէ ձեռագիր:

ՏԵՔՍՏԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

«Հայրենիքի բնար»

5 Փշրի պարսկին անտաշ կացին:

8 Հավերժ կանգնին հաղթանակ

12 Մաւից անվեհեր:

15 Մեր սուտերաց փայլին,

17 Մեր ամեն քայլին

Ա տետրում բանաստեղծության խորագիրն է «Երգ Պատերազմի Վարդանանց» (Տ, էջ ԺԱ):

Սասանե (Սասանյաններ) — Թագավորական հարստություն, որ իշխել է Պարսկաստանում 226—651 թթ.:

(էջ 33)

Սիրինակված է ինքնագիր երկու տետրերում:

Առաջին անգամ լույս է տեսել Դուրյանի կենդանության օրոք («Մեղու», 1871, 1 հուլիս, թիվ 46): Զետեղվել է բոլոր ժողովածուներում, բացի 1908, 1922, 1932, 1936, 1963 և 1967-ի (Երևան) հրատարակություններից:

Այս բանաստեղծության տարբերակն է «Մնառ բարյավ»-ը, որը «Տաղեր»-ի Երևանյան հրատարակչների կողմից գիտվել է առավել հաջող, այդ պատճառով էլ... դուրս է թողնվել «Սիրեցի քեզ»-ը:

ԱՂԱՎԱՂՈՒՄՆԵՐ

2 Վարդից հրդեհ՝ կար յերկինն՝ (ՏԹՆԴ)

15—16 Եվ թափթըփել ի քո գիրկ (ՏԹ, ՏԹՆԴ)

Զարեհն մատունևրդ գիրգ (ՏԹ, ՏԹՆԴ)

27 Քեզ՝ ուրո կուրծն վարդի թերթ՝ (ՏԹ, ՏԹՆԴ)

44 Քե բնավ գիս սիրած չես (ՏԹ, ՏԹՆԴ):

15-րդ տողի աղավաղումը նշել է նաև Մ. Միհրդատյանցը (հն), իսկ բոլորը՝ Ա. Գալաճյանը: «Մեղվի» տեքստը ևս պարզում է, որ 16, 27 և 44-րդ տողերն աղավաղված են:

ՏԵՔՍՏԱՑԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

«Մեղու»

5 Թավուտքի մը տակ ծաղկոտ,

14—15 Փետել քեւքեւն վարդին վես

Եվ թափթըփել քու հեշտ գիրկ

30 Եվ սրտերու վերք փորել:

43 Հովին մեջեն կը հնչես

45 Գրկեմ սրտովս այդ ցուրտ հող,

Հինգերորդ տնից հետո լրացուցիչ կա հետևյալ տունը.

Ո՛հ, խոցեցիր իմ սիրտս ալ

Եվ ժրպիտրդ զըլացար,

Նըշողումն այն կենսատու

Այրեց ցավեր սրտերու:

Հիշյալ քսոատողի մասին էքսերճյանը գրել է. «Այս մեկ տունն Ա տպագրության մեջ չկա: 1871 տարվո Օրագրին մեջ հրատարակված է սակայն, զոր Պետրոս հետո ջնջած է» («Ընդարձակ կենսագրություն...», էջ 54, Մ.): Եթե կենսագիրը չի շփոթում, ուրեմն այս բանաստեղծությունը Դուրյանը երկու անգամ է տպագրության հանձնել:

Ի դեպ այս քսոատունը բերում է նաև Ա. Գալայճյանը, միայն վերջին երկու տողերը («Մեղվի» տեքստից տարբեր են.

S (էջ 77)

Նըշուլումն այն կենսատու

Այրեաց ավեր սրտերու:

Դուրյանն այս բանաստեղծությունը վերամշակել է: Էքսերճյանից բացի այդ մասին ակնարկում է նաև Հ. Օշականը («Համապատկեր արևմտահայ գրականության», հրկրորդ հ., էջ 344), բայց ավելի հանգամանորեն խոսում է Ա. Զոպանյանը: Նա իր մենագրության մեջ ապացուցելու համար, որ Դուրյանի միևնույն բանաստեղծության տարբերակները հաճախ երկու տարբեր բանաստեղծություններ են՝ վկայակոչում է նախնական («Մնաս բարյավ») և ավարտուն («Սիրեցի քեզ») օրինակները: Զոպանյանի արխիվի նյութերը ցույց են տալիս սակայն, որ բանաստեղծությունն ունեցել է երեք տարբերակ:

Ե. Դուրյանը որպես «նույն իսկ հեղինակին ձեռամբ... գլխավոր սեր-բագրությունք կրած» քերթվածի օրինակ բերում է «Սիրեցի քեզ»-ը, նշելով գրության թվականը՝ 1869 (ԳԱՔ, ԱԶՖ, շահմարակալված նյութեր):

Սիրեցի քեզ

Առտու մը դեռ մըթընշաղ՝

Կը ծավալեր շող ու շաղ,

Մաղկանց մեջ քեզ տեսա ես,

Կը ժրպտեիր լուսնո պես:

5 Աշերդ սիրո Ատրուշան,
Մատեներդ էին գիրդ շուշան,
Այտերդ վարդի նոր թերթեր,
Նայվածքեդ ծներ նոր եթեր:

Սիրտըս թռուվ ոտքիդ տակ,
10 Կոխեցիր հոն քաղցր հրեշտակ
Սիրով եղան ձյուն մազեր,
Հսին՝ կյանքը երազ էր:

Մինչդեռ դու շես սիրեր զիս,
Մ'իշխեր գոնե տկար արտիս.
15 Ուր որ երթամ դեմքդ ինձ հետ՝
Նայվածք չէ այդ՝ մահու նետ:

Թավաւաճներու տակ նըսեմ,
Երբոր մենիկ կարաւասվեմ
Հոն ես դու, կը գըտնես զիս
20 Տերեւներեն կը խոսիս:

Նրբ անվակին մեջ փաղփուն՝
Կուզեմ քաղել դեմքդ, դուն
Դարձյալ հոն կը գըտնես զիս,
Ալյաց մեջեն կը ժլպտիս:

25 Երբ կը փախչիմ ժայռ ու սար,
Երբալ հանգչիլ շիրմաց սնար,
Հովին մեջեն կը մընչես
Թե դու բնավ զիս սիրած չես:

Իսկ երբ գրկեմ ցըրտին հոգն
30 Քեզ շեմ գըտնեմ այլևս հոն,
Կույս է մ'է հաւ գերեզման,
Կա՞ խորին սիրտ մ'անոր նման:

Ե. Դուրյանը հարկ է համարում նաև նկատել. «Քերթողին առաջին անգամ գրածն այս է, երկու տարի վերջ, (այսինքն 1871-ին— Ա. Շ.) ըրած է երկրորդ սրբագրություն մը, իսկ երրորդ վերջին անգամ մաքուր գրելու ժամանակ վերջնական փոփոխություն մը ըրած է միայն (հրատարակչալին վրայեն համեմատելով կրսեմ) ինքնի՛ հապավելով սա տունն» (ընկերվում է «Մեղվում» տպված քառատողը)։

Ա. Զոպասյանի արխիվում կան «Բերդի քեզ» բանաստեղծության երկու արտագրություններ ևս։ Դրանցից մեկը կատարված է իր իսկ ձեռքով և ավարտունի համեմատությամբ տեքստային որևէ տարբերություն չունի։ Մյուս արտագրությունն ըստ երևույթին պատկանում է Մ. Միհրդատյանցին։ Դա օրինակված է կարմիր թանաքով, ապա վրան խաչ է քաշված։ Առանձին արտագրված և նորից ջնջված է «Մեղվից» ծանոթ տունը, որի կապակցությամբ նշված է. «Երկրորդ անգամ գրածին վեցերորդ տունը, դոր ջնջած է», իսկ ամբողջ տեքստի մասին ասված է. «Առաջին տետրակին մեջ այսպես գրած ու ավրած է. հետո ուրիշ մը գրած է նույն տետրակին մեջ, որ գրեթե նույնությամբ երկրորդ տետրակին մեջ անցված է, տուն մը միայն ամբողջապես հապաված է» (խոսքը վեցերորդ տան մասին է— Ա. Շ.)։

Տարբերակի քննությունը ցույց է տալիս, որ նրա առաջին 4 տունը տեքստային ընդգծված տարբերություններով համապատասխանում է «Մնաս բարյա՛վ» բանաստեղծության 1—4 տներին, իսկ 5—8 տները մատնանշված տարբերություններով՝ «Սիրեցի քեզ»-ի ավարտուն տեքստի 9—12 տներին։ Սա բանաստեղծության առաջին տարբերակն է, որին հաջորդել են մյուսները։ Ինչպե՞ս են ստեղծվել 5—8 տները, ինչպես նաև «Մնաս բարյա՛վ» լրիվ տարբերակը, ցավոք, հնարավոր չէ պարզել։

ՇԵՂԻՆԱԿԱՑԻՆ ՍՐԲԱԳՐՈՒՄՆԵՐ (ՄՄՀՆ)

5 Թավուտքի մը [տակ] խաբ ծաղկոտ

11 Կը [փետեհի] փետտեի՛ր ծաղիկ մի,

14—15 [Փետեի] Փետտեի թերթի՛ր վարդին վես՝

Եվ թափթըփեի թու [հեշտ] գիւղ գիրկ

33 Թավուտքի [մի] մը շուք նըսեմ

43 Հովին մեջեն [կը] միշտ մընչես՝

Միհրդատյանցի ցույց տված երկու սրբագրություն (տող 5 և 15) համապատասխանում է «Մեղվում» տպագրվածին, իսկ 16-րդ տողը բերված է ինչպես «Մեղվում», բայց չի նշված նախնական խմբագրումը:

12. ԿՈՒՅՍՆ ԼՔՅԱԼ

(էջ 36)

Օրինակված է ինքնագիր երկու տետրերում:

Տպագրվել է բոլոր ժողովածուներում, բացի 1908, 1922, 1945 (Վենետիկի և Հալեպի), 1952 և 1959-ի հրատարակություններից:

ԱՂԱՎԱՂՈՒՄՆԵՐ

5 Ո՛հ ինչո՞ւ կուսի՞ն (ՏԹ, ՏԹՆԴ)

9 Կա՛յծ ու ծիծաղ, ծաղիկն համբուն, (ՏԹ, ՏԹՆԴ)

12 է կուսի՞ն ճակատ (ՏԹՆԴ)

14 Գեղգեղե՞ն գե՛լ աղե՞ռֆ սըրտին. (ՏԹՆԴ)

19 Ալիք սիրո ցույց տան ձայն՝ նետ, (ՏԹ, ՏԹՆԴ)

26 Ի՛նչե՛ր զեփյուտ ցողիկ հեշտին՝ (ՏԹ)

30 Հանե՛կ կուսի՞ն լանջ: (ՏԹՆԴ)

26-րդ տողի աղավաղումը նշել են Բ. էքսերճյանն ու Ե. Դուրյանը: Վերջինս նկատում է, որ Ֆելեկյանի խմբագրածն անիմաստ է, ուշադրություն չի դարձված, որ «նույն խոսքին բայն՝ սահի՛ն, հոգնակի մնացած է» (ԲԵՀ, 1967, № 1, էջ 167): Այս, ինչպես նաև 5 և 19-րդ տողերի աղավաղումները, ցույց է տվել Մ. Միհրդատյանը (հն, ան): Բոլորը մատնանշել է Ա. Գալստյանը: Թե ՏԹ-ում և թե Դուրյանի Բ տետրակում 4-րդ տողն է՝

Պարզեց աստեղց կարմարն կապույտ

և ընդգծված բառը անուշադրության սխալ է: Դա հաստատում է նաև Ա. Գալստյանը, որ գրում է, թե այդ բառը Ա տետրում եղել է կամար:

ՇԵՂԻՆԱԿԱՅԻՆ ՍՐԲԱԳՐՈՒՄՆԵՐ (ՄՄՀՆ)

1—4 Հալեց [սառերն] սառե՛ր գարնան արև,

Ոսկի [մատով] մատամբֆ ծաղիկ, տերև

Ցանեց, ցրվեց ամպ ու [թուխ] բալ փույթ,

Պարզեց [աստղեր, կամար] աստեղց կամարն կապույտ.

13—14 [Թառեր սոխակն ի խիտ սաղարթ՝] Բուլբուլն բառեր թավուտ թփին՝
[Կը] Գեղգեղն [դողդոջ ու] [սրտագին] [զվարթ] գեղ անդիմ սրտին
16 [Կը] Զայհակցին [սիրո է օր] [քաղցր] հեշտ սիրո ժրխմբ...

13. ՆՎԱԿ է ՏԱՐԵԴԱՐՁԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹՅԱՆ

(էջ 38)

Պ. Դուրյանն այս բանաստեղծությունը օրինակել է երկու տետրերում, Բ տետրակի ինքնագիրը կորել է (Տ, էջ ԺԱ և 61):

Առաջին անգամ տպագրվել է Թեոդիկի «Ամենուն տարեցույց»-ի 1914-ի գրքում (էջ 19—20)՝ վերջին տան ձեռագիր լուսատիպով (Ֆաքսիմիլե) և հետևյալ ծանոթագրությամբ. «Միակ անտիպ քերթվածը, զոր նդիշն արք. [Եպիսկոպոս] Դուրյան հաճեցավ մեզ տրամադրել»:

Ձեռնդվել է միայն Երուսաղեմի ժողովածուում:

«Ամենուն տարեցույց»-ի տեքստում տեղ է գտել մի աղավաղում՝ 20 Արյուն չը ծըծած հողդ, չը քափած գանկ.

Ե. Դուրյանի և Միհրդատյանցի ջանկերում մտել է այս բանաստեղծությունը, տարեթվի նշումով, ըստ որում Ե. Դուրյանը փակագծերում ավելացրել է. «չհրատարակված»: Ե. Դուրյանի մոտ վերնագրում նշված է «Ժ-րդ տարեդարձի», իսկ Միհրդատյանցի ցանկում և «Ամենուն տարեցույց»-ում՝ «է»:

Ազգային սահմանադրություն — Արևմտահայերի ներքին գործերին վերաբերող կանոնադրություն, որի հեղինակներն են Ն. Ռուսինյանը, Ն. Պալյանը, Գր. Օտյանը, Սերվիշներ և ուրիշներ: Պատրիարքարանն ընդունեց 1860-ի մայիսի 24-ին, իսկ Բ. Դուրը հաստատեց 1863-ի մարտի 17-ին: Դուրյանի բանաստեղծությունը գրված է այս վերջինի՝ յոթերորդ տարեկիցի առթիվ:

(էջ 40)

Օրինակված է ինքնագիր երկու տետրերում:

Տպագրվել է բոլոր ժողովածուներում, բացի 1908-ի հրատարակությունից:

ԱՂԱՎԱՂՈՒՄՆԵՐ

2 Թե կուսին տիպար (ՏԹՆԴ)

4 Ո՞վ հարգեւ զանի (ՏԹ, ՏԹՆԴ)

7—8 կուսին աշերաց (ՏԹՆԴ)

Երկինք ո՞վ նայեւ: (ՏԹ, ՏԹՆԴ)

11 Զ՛ Աստվածն այն երկնից (ՏԹ, ՏԹՆԴ)

2, 4 և 8-րդ տողերի աղավաղումները ցույց է տվել Մ. Միհրդատյանը (հն):

ՀԵՂԻՆԱԿԱՑԻՆ ՍՐԲԱԳՐՈՒՄՆԵՐ (ՄՄՀՆ)

2—4 Թե [կուսին] կուսին [չըլար] տիպար

Այտերուն [տիպար] չ՛ըլլար՝

Ո՞վ [հարգեւ] կ'հարգեւ զ'անի:

7—8 [կուսին] կուսին աշերաց՝

[Երկնից] երկինք ո՞վ [նայեւ] կ'նայեւ:

2-րդ և 7-րդ տողերի սրբագրումները նշել է նաև Ա. Գալայճյանը:

15. ԱՌ ԿՈՒՅՍՆ

(էջ 41)

Օրինակված է ինքնագիր երկու տետրերում:

Տպագրվել է բոլոր ժողովածուներում, բացի 1908, 1922, 1945 (Հալեպ) և 1952-ի հրատարակություններից: Միայն Երուսաղեմի ժողովածուում է նշված տարեթիվը, իսկ Մ. Զեբազը, ինչպես և «Տաղեր»-ի 1932-ի ժողովածուի

կազմողները համարել են անթվակիր (էջ 84): Ե. Դուրյանի և Միհրդատյան-
ցի ցանկերը ևս ապացուցում են, որ գրության տարեթիվը ստույգ է:

ԱՂԱՎԱՂՈՒՄՆԵՐ

- 1 Ո՛հ, մինչ ց՝ երբ, ըսե՛, ո՛ կույս, հոգիս ըլլա գեղույդ գերի, (ՏԹ, ՏԹՆԴ)
5 Զըլացար դու, անգո՛ւթ, վարդ մը տըծգույն ճակտիս, (ՏԹՆԴ)
12 Կուտին տեղ լաց, քա՛ր (ՏԹՆԴ)

Բանաստեղծության ֆրանսերեն թարգմանության ծանոթության մեջ (РА, էջ 11) Մ. Զերազը նկատել է, որ առաջին տողի «մինչ»-ը տաղա-
չափորեն սխալ է և չի ամբողջացնում 16 վանկանի տողը: Մ. Միհրդատյան-
ցը ցույց տալով հեղինակային սրբագրումները, հիշյալ տողի խնդրո առա-
կա բառը օրինակել է միեչև, բայց մոռացել է նշել նախնականը՝ մինչ-ը:
Բոլոր աղավաղումները ցույց է տվել Ա. Գալայճյանը:

ՇԵՂԻՆԱԿԱՅԻՆ ՍՐԲԱԳՐՈՒՄՆԵՐ (ՄՄՀՆ)

- 1 Ո՛հ, [մինչ] մինչև ց՝ ե՛րբ, ըսե՛ [ո՛վ] ո՛ կույս, հոգիս ըլլա գեղույդ գերի,
3 [Մեղմ] Լոկ [համբուրիկ մը] ճամբուրիկ մ՝ ուզեցի քաղել այտեդ մեկ թարմ
վարդ,
2 Ո՛չ, ես չ՛եմ [ապրիր պանդուխտ քու] կրնաք ապրիլ զուրկ գրկեդ,

16. ՆԱՅՎԱԾՔ ՄԸ

(էջ 42)

Օրինակված է ինքնագիր երկու տետրերում, Բ տետրակում վերջին տունը
պակաս է:

Առաջին անգամ «Հայնաց մի» խորագրով տպագրվել է Դուրյանի կեն-
դանության օրոք («Մեղու», 1871, 10 հուլիս, թիվ 49): Զետեղվել է բոլոր
ժողովածուներում, բացի 1908, 1922, 1945 (Հալեպի և Վենետիկի) և 1959-ի
հրատարակություններից:

ԱՂԱՎԱՂՈՒՄՆԵՐ

- 7 Արշալուսին կանուխկեկ՝ (ՏԹՆԴ)
14 Ո՛րչափ սիրեմ կրակներս մերկ (ՏԹ, ՏԹՆԴ)

16 Հոտոտակու կուսի նման՝ (ՏԹՆԴ)

Վ. Պերզիբաշյանն առաջինն է ցույց տվել, որ 14-րդ տողի մերկ բառը ըստ իմաստի անհարիր և տաղաչափորեն սխալ հանգ է՝ առաջարկելով ըստ «Մեղվի» օրինակի փոխարինել «Այն»-ով («Պետրոս Դուրյան», Երևան, 1959, էջ 146): Նման ուղղումը ճիշտ է և արտացոլվել է 1963-ի ու 1967-ի (Երևան) ժողովածուներում: Գրականագետը վստահ է, որ նախորդ տողի («Երբ միայնակ ես գամ ման»), ընդգծված բառը ևս պետք է լինի միայնիկ: Նշված ժողովածուների կազմողը անվերապահորեն ընդունել է այդ դիտողությունը ևս: Հավանաբար, Ա. Զոպանյանն զգացել է «Մեղվի» տեքստի «միայնիկ» բառի անհաջող լինելը և Միհրդատյանցին առաջարկել «մի անգամ» ձևը, սակայն վերջինս նկատել է, որ դա «աններդաշնակ և անիմաստ է միանգամայն» ու ցույց է տվել ճիշտը՝ «միայնակ» (ՄՄան): Բոլոր աղավաղումները նշել է Ա. Գալայճյանը:

ՏԵՔՍՏԱՑԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

«Մեղու»

13 Երբ միայնիկ ես գամ ման,

16 Հոտոտակու կուսի մը նման՝

21 Ո՛րչափ սիրեմ 'ի սաղարք.

25—26 Բայց ասոնք չեմ փոխեր բնավ

Մեկ հայեացին հետ անբավ՝

Ա տետրակում նախապես խորագրվել է «Նայվածք Մի» (Տ, էջ ԺԱ): Ա. Գալայճյանը մատնանշում է հեղինակային մի սրբագրում ևս (Տ, էջ 57), որ համապատասխանում է «Մեղվի» տեքստին:

21 Որչափ սիրեմ ի [սաղարթ] սաղարքս

Վերջին տունը, որ պակասում է Բ տետրակում, Երուսաղեմի հրատարակությունում տպված է ըստ Ա տետրակի տեքստի: 1872 և 1893-ի ժողովածուներում 25-րդ տողն է.

Բայց զասոնք չ'եմ փոխեր բնավ

Իսկ Ա տետրում ընդգծված բառն է ասոնք: Մենք ևս թողնում ենք ասոնք, բայց ժողովածուներից հայտնի զասոնք ձևը չենք դիտում աղավաղում՝ ուղղակի ապացույցների չունենալու պատճառով:

(էջ 44)

Օրինակված է ինքնագիր երկու տետրերում: Բ տետրակում առաջին երկու տունը պակասում է:

Առաջին անգամ «Հծծյուն» վերնագրով տպագրվել է հեղինակի կենդանության օրոք («Մեղու», 1871, 27 մայիս, թիվ 37): Զետեղվել է բոլոր հրատարակություններում, բացի 1908 և 1945 (Հալեպ) ժողովածուներից:

ԱՂԱՎԱՂՈՒՄՆԵՐ

11 Գիսաստղի պես բաց կ'նագիս՝ (ՏԹ)

14 Շրջագայիս ո'սիրելի, (ՏԹ)

16—17 Քո հմայոզ հայեցվածում: (ՏԹ)

Գա սյուրն զով քեզ այցելու, (ՏԹ)

23—24 Եվ թող մեկ մ'ե՛ս ալ դալկանա՛մ (ՏԹ, ՏԹՆԴ)

Մեջ նայվածքիդ կրակուրոց: (ՏԹ)

29 Շիրմաց մեջի ցուրտ ցուրտ ծառեր (ՏԹ)

31—32 Սրտիս քելերն իմ դառնաղետ (ՏԹ)

Տան արձագանք մահահրավեր: (ՏԹ)

34 Դադրած շրշյունք սրտերս մունջ (ՏԹ)

37—38 Քո լայլերուդ խշրտուքն հար (ՏԹ)

Կը մրմնջե գեռ ականջիս: (ՏԹ)

1891-ի օգոստոսի 30-ի նամակում Ե. Դուրյանը Ա. Զոպանյանին տեղյակ է պահել 14, 16 և 29-րդ տողերի աղավաղումների մասին, իսկ Բ. էքսերեյանն ու Մ. Միհրդատյանցը ցույց են տվել բոլորը (բացի 24-րդ տողից):

Հր. Աճառյանը 11-րդ տողի աղավաղման կապակցությամբ անհրաժեշտ է համարել բացատրել. «Պետք է կարդալ չորս վանկով՝ հեռուն-կնա-գիս, հրատարակիչները (1872-ի— Ա. Շ.) անհարմար գտնելով այն՝ հեռուն բառի տեղ դրել են գրարար բաց և կարդացել՝ բաց կը նագիս» (Երկեր, 1947, էջ 57), իսկ 29-րդ տողի աղավաղման մասին ասված է. «Այսպես են սրբագրել՝ խուսափելու համար գերեզմանեցին բառը կիսելու անպատեհություն»:

նից, բայց չեն մտածել, որ շիրիմը գերեզմանատուն չէ, այլ գերեզմանի քարը, որի մեջ ծառը չի բուսնում» (նույն տեղում, էջ 58):

ՏԵՔՍՏԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

«Մեղու»

- 5 Թերթեր հուզող հովիկի պես՝
9 Արև կը փախչիս ինձմե սյուքի
11 Գիսաստղի պես հեռու կ'նազիս,
18 Նային աստղերն քեզի ազատ,
20 Ես կը վախում քեզ մոտենու:
27 Այլ կ'անհետին, չե՛ս շրջիր հոն,

ՇԵՂԻՆԱԿԱՅԻՆ ՍՐԲԱԳՐՈՒՄՆԵՐ (ՄՄՀՆ)

- 5 Թերթեր հուզող [գեփյուռի] սյուֆի մը պես՝
20 Ես կը [վախնամ] քեզ մոտենու:
40 [Արտասվալից] Արտասրալից անդունդ մ'ի վար...

Առաջին երկու տուները, որոնք պակասում են Բ տետրում, Երուսաղեմի հրատարակությունում ապված են ըստ Ա տետրի տեքստի և 1872 և 1893-ի ժողովածուների համեմատությամբ որևէ տարբերություն չունեն:

Ա. Զոպանյանի ձեռքով կատարված բանաստեղծության բնագրային օրինակումը պահվում է իր արխիվում:

18. ՁՈՆԻԿՔ

(էջ 46)

Օրինակված է ինքնագիր երկու տետրերում:

Տպագրվել է բոլոր հրատարակություններում, բացի 1908, 1922, 1945 (Վենետիկի ու Հալեպի), 1952 և 1959-ի ժողովածուներից:

Դուրյանն այս բանաստեղծությունը հիմնովին վերամշակել է: Միհրդատյանը բերում է նրա սկզբնական տարբերակը, որ կրում է «Ձոնիկ» խորագիրը (հն):

Մինակ էր
Մեկ վարդ մի
Ներս ձոն:
Մատուցի:

5 Թարմ այտերն
Շիկնեցան
Նրբ առավ
Իմ վարդն այն:

[Հոն տեսի] ճեռա քով
10 [Թե] վարդն ո՛րչափ
էր անշուք [էր]
[Մաղկանց պապ] Գունաթափ

նվ նվեր:
Ալ ո՛րքան
15 ներա քով
Աննշան:

Այս տարբերակը բանաստեղծը շնչել է («ինք ավրած է»):
Առաջին տան հեղինակային փոփոխություններն են. այստեղ արդեն վեր-
նագրված է «Ձոնիկք» (ՄՄՀն).

2—4 [Թարմ վարդ մի] Վարդ մ' ըզգոն
[Ներա ձոն] Մատուցի
[Մատուցի] Նեռա ձոն:

19. ՄԱՆՈՒԿՆ ԱՌ ԽԱՉ

(էջ 47)

Օրինակված է ինքնագիր երկու տետրերում:

Տպագրվել է 1872, 1893, 1900, 1904, 1918, 1926, 1940, 1945 (Վենե-
տիկ), 1947, 1956, 1959-ի և Երուսաղեմի ժողովածուներում:

Հստ Բ. էքսերճյանի գրված է մանուկների համար («Ընդարձակ կեն-
սագրություն...», էջ 82):

ԱՂԱՎԱՂՈՒՄՆԵՐ (ՄՄԿՆ, ՄՄաՆ, Տ)

ՏԹ, ՏԹՆԴ.

9 Ընդունե՛ իմ հոգիս հեզիկ փառաճաճանչ
14 Դառնալ Բեզի՝

ՀԵՂԻՆԱԿԱՑԻՆ ՍՐԲԱԳՐՈՒՄՆԵՐ (ՄՄԿՆ)

9 [Ընկալ և] ընդունե՛ ա՛ իմ հոգիս հեզիկ փառաճաճանչ
15 Երբ [ընդ խութ] խուրթից ոտք

Առանձին նշումներում Միհրդատյանցը մերժում է 2-րդ տողի Ա. Չոպանյանի ուղղումը («Իվ մութ, ի վիշտ») ասելով, որ ճիշտն է «Ի մութ, ի վիշտ»:

Ա. Չոպանյանը 1893-ի ժողովածուի մասին գրած հոդվածում կարծում էր, որ այս բանաստեղծությունը «տղայական խաղ մըն է, պետք էր իր տաղերեն դուրս ձգել, կամ գոնե հատորին հտևը, ծանոթագրությանց մեջ դնել իբր հետաքրքրություն» («Հայրենիք», 19 սեպտեմբեր, 1892, թիվ 246): Վերամշակված ուսումնասիրությունում նույնը նա ասում է նաև «Հայրիկն Հայոց» բանաստեղծության մասին: Այս դիտողությունն անընդունելի է, քանի որ Դուրյանը հիշյալ բանաստեղծություններին ինչ-որ արժեք տվել է և օրինակել տաղերի երկու տեսակներում էլ:

20. ՍԻՐԵԼ

(էջ 48)

Օրինակված է ինքնագիր երկու տեսակներում:

Առաջին անգամ տպագրվել է Դուրյանի կենդանության օրոք («Մեղու», 1871, 19 հուլիս, թիվ 50): Զետեղվել է բոլոր հրատարակություններում, բացի 1908-ի ժողովածուից:

ԱՂԱՎԱՂՈՒՄՆԵՐ (Տ)

ՏԹ, ՏԹՆԴ.

14 Սիրտ մ' ուրո մինչ սուգիմ հատակ,
22 Հոգի մ' ուրո գաղտնիքն է բույր,

«Մեղվում» այս տողերը համապատասխանում են Բ տետրի տեքստին։ ՏԹ-ում 10-րդ տողն է «Շրջազգեստ մը շրջեց իմ շուրջ»։ Այդ կապակցությամբ Մ. Միհրդատյանցը ասում է, որ ներդաշնակ է «շրջեց», իսկ «շրջեց»-ն «անիմաստ է» (ան)։ ՏԹՆԴ-ի վրիպակների լրացում (էջ 258) 3-րդ տողի մեծանալ բայը ուղղված է մեծենալ-ի, որն, անշուշտ, նոր վրիպակ է։ Անընդունելի է նաև Մ. Չերազի առաջարկած ուղղումը 8-րդ տողի՝ «Խոկալ, սուզիլ, ըզմայիլ սուտ» ընդգծված բառը զուտ-ով փոխարինելու մասին (ԲԱ, էջ 55)։

ՏԵՔՍՏԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

«Մեղու»

- 3 Ես ուզեցի լուռ մինանալ,
5 Սիրել կայծեր երկնի կապուտ
10 Շրջազգեստ մը շրջեց իմ շուրջ։
16 Կաղտնիք մ'ունի— իր անթիվ վեստ։
33 Նե մոտեցավ հուշից, ըսավ,

ՇԵՂԻՆԱԿԱՅԻՆ ՍՐԲԱԳՐՈՒՄՆԵՐ (ՄՄՀՆ)

- 1 Բույլ մը [հայեաց] նայվածք, փունջ մը ժրպիտ,
5 Սիրել [կայծեր] կայծերն երկնի կապուտ,
16 Գաղտնիք մ'ունի— [իր] այն՝ անթիվ վեստ։

21. ԴՐԺԵԼ

(էջ 50)

Օրինակված է ինքնագիր երկու տետրերում։

Առաջին անգամ լույս է տեսել գրողի կենդանության օրոք («Մեղու», 1871, 19 հուլիս, թիվ 50)։ Տպագրվել է բոլոր ժողովածուներում, բացի

1908-ի հրատարակութիւնից: Այս բանաստեղծութեան իմաստային ու տաղաչափական կապը նախորդի հետ ակներախ է: Այդ պատճառով էլ Դուրյանն իր տետրերում օրինակել է հերթականութեամբ և այդպես էլ հրատարակել «Մեղվում» (նույն համարում): Ուստի ճիշտ չէ դրանք բաժանելը, ինչպես վարչիլ են նախորդ ժողովածուների կազմողները:

Բանաստեղծութիւնը «խմբագրել» է Ս. Ֆելեկյանը, իսկ Բ. էքսերճյանը հրատարակել է ըստ հեղինակային ինքնագրի:

ԱՂԱՎԱՀՈՒՄՆԵՐ

1 և 41 Խումբ մը կնճիռ՝ բռտ մը կայծակ՝ (ՏԹ)

7 Պայծառ ճեղատն՝ այն ամպն է (ՏԹՆԴ)

16 Թափող վարսից ալյակին ժըփին (ՏԹՆԴ)

30 Կուրծըս գոգած՝ մառն իմ աչքին, (ՏԹՆԴ)

33 Նե հեռացավ ինձնե, ըսավ, (ՏԹ, ՏԹՆԴ)

39 Խորշ մը կար որ զ'իս կը ծաղրեր, (ՏԹ)

1 և 41-րդ տողերի աղավաղման մասին Ա. Զոպանյանին հայտնել է Ե. Դուրյանը 1891-ի օգոստոսի 30-ի նսմակում, իսկ 39-րդ տողի աղավաղումը համարել է տպագրական վրիպակ՝ տալով բնագրային ճիշտ ձևը (չը ծաղրեր) և փակագծում ավելացրել. variante շէր ծաղրեր» (ԲԵԸ, 1967, № 1, էջ 167, 168): Բ. էքսերճյանը 39-րդ տողը տպագրել է «Խորշ մը կար, որ զիս չը ծաղրեր», սակայն վրիպակների ցանկում ընդգծված բայաձևն ուղղել է «չէր ծաղրեր»-ի (ՏԹՆԴ, էջ 258), որ նախնականն է: Մ. Միհրդատյանցը որպես աղավաղումներ ցույց է տվել նաև հետևյալ տողերը.

4 Սիրիլ ժպիտքն՝ փրփրփ անհուն,

24 Կ'վառն երազ մ'որոն մեկ շող,

30 Կուրծս գոգած՝ մարն իմ աչքին:

Ընդգծված բառերը, ըստ նրա, համապատասխանաբար պետք է լինեն՝ փրփրփ, Վառն և Գոգացած կուրծս: Պետք է ասել, որ «Մեղվում» նույնպես այս բառերը տպված են Մ. Միհրդատյանցի ուղղած տեքստով: Այնուամենայնիվ, մենք այս ուղղումները չենք անցկացնում, քանի որ ոչ Բ. էքսերճյանը, ոչ էլ Ա. Գալայճյանը որևէ նշում չեն անում:

«Մեղու»

- 4—7 Սիրել ժպիտֆ՝ փըթթի՛ֆ անհուն,
 Սիրել աստղեր սև աշերուն,
 Եվ իր խոկումն, որ մըթագնե
 Պայծառ նակատն, ո՛հ այն ամպն է
- 14 Եվ շոշափել լոկ ոսկեփայլ
 24 Վառն երազ մ'որուն մեկ շող
 26 Գռռաց.— «Սիրել շե՛ս կրնար զիս»:
- 29—30 Յուցի նակատս իրեն գունատ՝
 Դոգացան կուրծս՝ մարն իմ աչքին,

Միջրդատյանցի մատնանշած հեղինակային փոփոխությունները պարզում են, որ բանաստեղծությունը նախապես ավարտվել է վերջնական տեքստի 35—40 տողերով: Վերամշակելով, Դուրյանը նախնական տեքստի 25—26 տողերը դարձրել է 33—34՝ դրանց փոխարեն գրելով 25—26 տողերը, ավելացրել 27—32 տողերը և կրկնվող երկտողը: Այս տեսքով էլ բանաստեղծությունը տպագրվել է «Մեղվում»: Բանաստեղծությունը վերջնական մշակման է ենթարկվել, հավանաբար «Մեղվում» տպագրվելուց հետո:

ՀԵՂԻՆԱԿԱՅԻՆ ՍՐԲԱԳՐՈՒՄՆԵՐ (ՄՍՀՆ)

- 4—9 Սիրել [ժպիտք] ժպիտֆն փըթի՛թք անհուն,
 Սիրել [աստղեր] աստղերն սև աշերուն
 Եվ [իր] այն խոկումն, որ մըթագնե
 Պայծառ [ճակատն] նակատը՝ [ո՛հ] այն ամպն է
 Որ [կը] կ'ըշպարե դեմքը լուսնույն:
 [Բույլ մը արցունք՝ փունջ մը] Գիշեր մը սուզ, անդունդ մ'նառաջ՝
- 14 Եվ շոշափել լոկ [ոսկեփայլ] ձյունափայլ
- 19—23 Ես ուզեցի [ըլլալ] քոնար մ'ըլլալ
 Ներա [ոտքին տակը] [նիրհող] [դողացող] ձեռքին տակ նկացող,
 Ներա հոգվույն [խորը լըռող] խորն ճիացող

- Թեթև պատկեր մըլլալ, [մոռնալ] շարժյալ,
[Զիս միմիայն] Մոռնալ զիս, լոկ ըզնն՝ խոկալ:
25—26 [Նե հեռացալ ինձմե, ըսալ] Ամպրոպ մը սասա [Թնդաց անձին]
ցնցեց հոգիս,
[Բալ սիրեցի քեզ, մնաս բարյալ»] [գոռաց] [ըսալ] Գռչեց— սիրելի
չ'ես կրնար գ'իս»:
30 Գոգացած կուրծս՝ [մաշն] մարն իմ [կյանքին] աչքին,
39 [Մեկ] ետրշ մը կար, որ գ'իս [չ'ծաղրեր] [չէր ծաղրեր] չը ծաղրեր,

22. ԼՃԱԿ

(էջ 52)

Օրինակված է ինքնագիր երկու տետրերում:

Տպագրվել է բոլոր հրատարակություններում, բացի 1908-ի ժողովածուից:

Բանաստեղծության գրության մասին պահպանված են երկու վկայություն: Ա. Զոպանյանը, հիմնվելով ժամանակակիցների հիշողությունների վրա, հայտնում է. «Անգամ մը, արդեն ծանրապես հիվանդ, Զամընա կերթա վերջին պտույտ մը ընելու, ետ դարձած ատեն, կհանդիպի գինովի մը, որ անոր դժգույն դեմքը և դանդաղկոտ քալվածքը տեսնելով, կըսե. «Ասալ երթալոց է»: Դուրյան այս խոսքին տպավորության տակ տուն դառնալուն պես կնստե ու կգրե իր զմայելի լճակը («Դուրյանի կյանքը...», էջ 201):

Իսկ դերասանուհի Ազնիվ Հրաշյան իր հուշերում պատմում է, որ 1870-ի ամռանը, Սկյուտարի Ազիդիե թատրոնում «Ալպյաց հովվուհի» ներկայացման փորձից առաջ «ներս մտալ պատանի մը, երկար հասակով ու երկար վզով. ուներ երկայն քիթ, գունատ էր: Մոխրագույն ու շատ մաշած դգեստ էր հագած: Թեև տակ կար տետրակ մը: Երբ երեցավ, դերասանուհիները սկսան ծիծաղիլ, ըսելով. «Քա՛ Թերեզա, քուկինդ եկալ»: Իսկ Թերեզան պատասխանեց. «Այնքան գունատ է, որ ինձի պետք չէ, շուտով կը մեռնի»: Ես լսեցի այդ խոսքերը, բայց չէի կարծեր, որ պատանին ալ լսած էր:

Այդ ցնցոտիներ հագած ու գերեզմանին մոտեցած պատանին Դուրյանն էր, մեր բոլորիս սիրելի բանաստեղծը: Իսկ իր թևի տակի տետրակն էր

«Թատրոն» խաղը, զօր կուզեր կարգալ Վարդովյանին և ընդունել տալ խաղացուցակին մեջ:

Երբ իր մահեն հետո կարդացի անոր բանաստեղծությունները, այն ատեն իմացա, թե ան ալ լսած էր Թերեզա Չուհաճյանի խոսքերը, քանի որ գրեր էր.

Շատերը զ'իս մերժեցին,

«Քնար մ'ունի սոսկ— ըսին.

Մին՝ «գողգոջ է գույն չունի»—

Մյուսն ալ ըսավ— կը մեռնի՜» («Անահիտ», 1909, ապրիլ-մայիս, թիվ 1.—2, էջ 20):

ԱՂԱՎԱՂՈՒՄՆԵՐ

6 Ալյակդ երկնի կապույտին, (ՏԹ)

8—9 Ուրք նըմանին փրփուրիդ: (ՏԹ, ՏԹՆԴ)

Մեկամաղձոտ լճակ իմ (ՏԹ, ՏԹՆԴ)

12 Գրավիլ, լըռել ու խոկալ (ՏԹ, ՏԹՆԴ)

42 Ալյակքդ հուզե՜ն թող, լըճակ (ՏԹ)

Մ. Միհրդատյանցը հիմնական նշումներում ցույց է տվել 12-րդ տողի աղավաղումը, իսկ առանձին նշումներում 8-րդ և 10-րդ տողերի մասին կարդում էինք.

«Լճակին մեջ ալ սա երկու պզտիկ տարբերությունները կան.

Ինք (Դուրյանը— Ա. Շ.) գրած է.

Ուրք նըմանին փրփուրիդ:

Մինչդեռ մեր գիտցածն է առանց (ք) ի

Ուրք նմանին փրփուրիդ:

ձ.[հոագրում] Ուր բոց է անհուն

<ժողովածուններում> Ու է բոց անհուն»:

Ինչպես տեսնում ենք, Մ. Միհրդատյանցը 20-րդ տողում ևս աղավաղում է նկատել: Դժվար է ասել՝ Մ. Միհրդատյանցն է ճիշտ, թե՞ մյուս հրատարակիչները, քանի որ ձեռքի տակ չունենք ինքնագիրը: Թողնում ենք ըստ նախորդ հրատարակությունների: Մ. Չերապը կարծում է, թե 23-րդ տողի

(Ամպերը չ'են թրջեր հող) քրջեր բայը եղած պետք է լինի քոշիւր (ՔԱ, էջ 69): Սակայն նման «ուղղման» օգտին ոչ մի փաստ չկա:

ՇԵՂԻՆԱԿԱՑԻՆ ՍՐԲԱԳՐՈՒՄՆԵՐ (ՄՄԿՆ)

[Լըճակ] Լճակ

3 [Արդյոք] Միթե հայլվույդ մեջ անձկամ

5 եվ կամ [թե արդյոք] միթե կըզմայլի՞ն

12—18 [Գրավիլ] Գրավիլի, լըռել ու խոկալ:

[Որչափ] Որքան ունիս դու ալի՝

Ճակատս [այնչափ] այնքան խոկ ունի,

[Որչափ] Որքան ունիս դու փրփուր՝

Սիրտս [այնչափ] այնքան խոց ունի բյուր:

[Միայն] [այլ] [թե գոգդ] [գոգըդ] Այլ եթե գոգդ ալ թափին

[Թե] բույլթն [աստեղց] աստեղաց երկնթին,

Բանաստեղծության վեցերորդ տունը (տող 21—24) նախապես եղել է.

21—24 Հոգ ամպերը չեն քրջիւր

Հոգ աստղերը չեն մեռնի՛ր...

Լըճակ, դու ես թագունիս՝

Զի քու ներսըդ գտնեմ զիս:

Դուրյանը ջնջել է այս տունը՝ գրելով տեքստից հայտնի տողերը, միայն նրա 4-րդ (բանաստեղծության 24-րդ) տողում կատարելով հետևյալ սրբագրությունը:

24 Երբ [հանդարտ] խաղաղ եք դու և օդ:

Այս բանաստեղծը գրել է 7-րդ տունը (տող 25—28)՝ պահելով նախորդ (նախնական) տան 3-րդ տողը միայն:

33 [Սեկը չ'ըսավ] Ոչ ոք ըսավ— հե՛գ տղա,

43 Զի [անդունդիդ] քու խորքիդ մեջ անձկամ

(էջ 55)

Օրինակված է ինքնագիր երկու տետրերում:

Տպագրվել է բոլոր ժողովածուներում: Գրաքննական նկատառումներով 1893-ի հրատարակությունում վերնագիրը փոխարինվել է աստղանիշներով (քրիստոնյան իրավունք շուներ գողներգեղ մուսուլմանուհուն): Դա մեխանիկորեն անցել է 1900 և 1904-ի ժողովածուներին, իսկ 1940-ի հրատարակությունում գետեղվել է «Գեղունին» խորագրով:

Ա. Զոպանյանը ձեռքի տակ ունենալով «Թրքունին» խորագրով Դուրյանի աշակերտական տարիներին գրած մի բանաստեղծությունը, հավանաբար կարծել է, թե նախնական տարբերակն է համանուն խորագրով հանրահայտ բանաստեղծության և հարցում է արել Մ. Մխիթարյանցին, թե իրոք «տուն մը պակասած է»: Վերջինս, 1891-ի սեպտեմբերի 18-ի նամակում ի պատասխան բերել է Ե. Դուրյանի խոսքերը. «Ո՛չ, այդ տեսակ բան (պակաս տուն — Ա. Ը.) չը կա... Թրքունին բնավ փոփոխություն կրած չէ, ձեռագիրը քովս է» (ԲՅՀ, 1968, № 1, էջ 144): Իրականում «Թրքունին» աշակերտական փորձը «Հայունին» բանաստեղծության տարբերակն է (տե՛ս այդ քերթվածի ծանոթագրությունը):

Ավելի ուշ, 1892-ի նոյեմբերի 8/20-ի նամակում, Մ. Մխիթարյանցը բանաստեղծության գրության մասին ընկերոջը հայտնում է. «Քեզի պզտիկ պատմություն մը ընեմ: Հոս տաճկաբան մը կար, զոր հրաժարեցուցին: Ատիկա օր մը խոսքի մեջ պատմեր է մեկուն (սա ալ ինձ պատմեց), թե ինք, Դուրյանը և ուրիշ մը, դասընկերներ կարծեմ, կերթան Զամլըճա, ծառի մը տակ կը նստին:

Քիչ մը վերջը, պայատական կառք մը, կրելով իր մեջ թրքունի մը խիստ գեղեցիկ կուգա կերթա ճիշտ անոնց դիմացը: Թրքունին, ընկողմանած կառքին մեջ, պահ մը լաջակը մեկ կողմ կը նետե և նրբաթել հովհարովը դեմքը կը հովհարի: Նույն միջոցին Դուրյան հափշտակյալ անոր գեղեցկությունն մատիտն ու թուղթը կը հանե գրպանն և կարտադրե վարկենական ներշնչմամբ ինչ որ կը կարգամք Թրքունի վերնագրույն տակ» (ԲՅՀ, 1968, № 1,

էջ 152—153): Այս տեղեկութիւնն օգտագործել է իր գրքում Ա. Զոպանյանը («Դուրյանի կյանքը...», էջ 201):

Ա. Զոպանյանին գրած 1891-ի օգոստոսի 30-ի նամակում Ե. Դուրյանը նկատում է միայն, որ 1872-ի ժողովածուում տեղ է գտել վրիպակ (8-րդ տողում տպված է հաշաղը, պետք է լինի՝ հաշաղը): Ասենք նաև, որ 9-րդ տողում վառդիցը բառի փոխարեն տպվել է վառդիկը: Այս վրիպակները վերացրել է Բ. Էքսերճյանը, սակայն իր հերթին թույլ է տվել հետևյալ աղավաղումները.

ՏԹՆԴ

9 Պատան մ'է նուրբ ներա վարդիցը տըծգույն.

13 Նայիլ կ'ուզե, բայց ավելի կը նվաղի,

26—27 Որուն ծըծած ծաղիկըն՝ սիրտ, մեղրն է սեր,

Ես կը կոչեմ զնե կոյս՝ որուն սիրտն է երկին

34 Իսկ քե մեռնի՛,

27-րդ տողի աղավաղումը ցույց է տվել նաև Մ. Միհրդատյանցը: Դատելով նրա մատնանշած հեղինակային սրբագրումներից՝ հիշյալ տողում «երկին»-ը նախնական է, իսկ ավարտունն է «յերկին»: 1872-ի ժողովածուում 35-րդ տողն է. «Թե իսկ մեռնի», իսկ ՏԹՆԴ-ում՝ «Իսկ քե մեռնի»: Սրանցից առաջինը, ինչպես ցույց է տալիս, նախնական է, իսկ երկրորդը՝ վերջնականը: Ինքնադրի բացակայությունը հնարավորություն չի տալիս պարզել այդ դիտողության ստուգությունը, ուստի հիշյալ բառերը թողնում ենք ըստ 1872-ի և Երուսաղեմի հրատարակությունների:

ՆԵՂԻՆԱՎԱՅԻՆ ՍՐԲԱԳՐՈՒՄՆԵՐ (ՄՍՀՆ)

8—9 Ի՛նչ [թալկահար...] դալկաճառ... կարծես հաշաղը վառե

[Պատանք մի է] Պատան մ'է նուրբ ներա վարդիցը դծգույն.

12 Կ'ըսես.— Ո՛ճ հի՛մա [սա] կ'անցնի»:

22 Քամել սիրո [հըրո] կրակե բաժկին հուսկ կաթիլ.

26—27 Որուն [խնդրած] ծըծած ծաղիկը՝ սիրտ, մեղրն է սեր,

Ես [զնե] կոչեմ զնե կոյս [մ'], որուն սիրտն է [երկին] յերկին

- 32.—33 [Զրքավոր] Տընանկ կընոջ տաճարն վառած հրագին պիս,
Աստղերու [պես] նման գիշեր սիրեն՝ [բայց ոչ նիրհ] փողփողիլ.
35—36 [Թե իսկ] Իսկ թե մեռնի՛,
[Կը խարվիս թե] Կ'ըսես— ճի՛մա կը ծնի»:

24. ՆԵՐԱ ՀԵՏ

(էջ 57)

Օրինակված է ինքնագիր երկու տետրերում:

Առաջին անգամ «Գիշեր մը» խորագրով տպագրվել է Կ. Պոլսի «Նվիրատ» թերթի 1871-ի դեկտեմբերի 11-ի թիվ 45-ում (թերթի այդ համարի լուսանկարը տե՛ս ԳԱԹ): Ավարտուն տեսքով զետեղվել է բոլոր հրատարակություններում, բացի 1908, 1945 և 1959-ի (Վենետիկ) ժողովածուներից:

ԱՂԱՎԱՂՈՒՄՆԵՐ

11 Հուսկ ճաճանչ մը պլպլաւ (ՏԹ, ՏԹՆԴ)

24 Հանուն աստեղց գիշերվան (ՏԹ)

«Կը պլպլար» ձևը իմաստով ու քերականորեն ճիշտ է և հաստատվում է թե Մ. Միհրդատյանցի նշումներով և թե «Նվիրատ»-ի ու Երուսաղեմի ժողովածուի տեքստերով:

Երկրորդ աղավաղումը, ինչպես ցույց է տալիս Մ. Միհրդատյանցը, Ս. Ֆելեկյանինն է: Այն վերացրել է Բ. Էքսերճյանը, բայց տողատակին չի նշել: Այս առթիվ Վ. Թերզիբաշյանը գրում է. «Դուրյանի երկերի առաջին հրատարակության մեջ ցիւր ու ցան էպիտետը (պետք է լինի ցիրեցան— Ա. Շ.) փոխարինվել է գիշերվան բառով: Դուրյանի ձեռագրի համաձայն 1893 թ. տպագրված տեքստում ցիւր ու ցան է (իմա՝ ցիրեցան— Ա. Շ.), չգիտես ինչու 1947 թ. Պետհրատի հրատարակության մեջ պահպանվել է աղավաղված ձևը...» («Պետրոս Դուրյան», Երևան, 1959, էջ 150, ծ.): Ավելացնենք նաև, որ «գիշերվան» է 1954-ի «Տաղեր»-ում, իսկ 1963 և 1967-ի հրատարակություններում արդեն հաշվի է առնվել Թերզիբաշյանի դիտողությունը:

«Եփրատ»

10 Բազմոցի վրա դադարյաց

15 «Խոսի՛նք», ըսավ— ո՛հ խոսի՛լն

21—22 Հուր հորիզոնը սկսավ,
Երկինքն աստղեր փրքտեցան,

24 Հանուն աստեղ ցիր և ցան:

29--30 Ո՛հ, այս ժամը ոսկեղօծ

Անշուշտ «աճով թրուած է

Մ. Միհրդատյանցը վկայում է նաև (ան), որ 28-րդ տողը պետք է լինի
Ճակատըս զով բույրերով:

Բայց ոչ

Ճակատս սև բույրերով:

Ա. Զոպանյանին տրամադրած նյութերում Ե. Դուրյանը նշում է, որ բանաստեղծությունը «հառաջ քան զվերջին տպագրությունն» կրել է հեղինակային սրբագրություններ և բերում է միայն երկրորդ տան 3—4 (բանաստեղծության 7—8) տողերը, մյուսները համարելով «բավական աննշան փոփոխություններ», որոնք ավելորդ է գտել ցույց տալ (ԳԱԹ, ԱԶՖ, չհամարակալված նյութեր):

Հեղինակային բոլոր սրբագրումները ցույց է տվել Մ. Միհրդատյանցը (հն).

[Գիշեր մի] Ներա ճետ

6—8 Սիրո [մ'] երկին [կորոտար] մ' ուռտար.

[Գրկացը մեջ թռչնեցա] Թռչնեցա գիրկն ես իբրև

[Կարտասովի անդադար] Համբույր մ' անհուն, դալկանար:

10—11 [Բազմոցի վրա] Գոգի վրա դալարյա.

Հուսկ ճաճանշ մը [նըշույներ] կ'պլպլար

13 [Դողդոջեցի ու լացի] Թռթռեցի... դողացի,

17 Աչերու [կայծն] բոցն երբ մարի,

21 Հուր [հորիզոնը սկսավ] հոբիզոնն մարեցավ,

26 Սյուքը դնպ (ինձ) յ'իս բերելով

35 Եվ շողերու [շուք] տըվին շուք

Անկասկած, բանաստեղծությունը «Եփրատ»-ի խմբագրությունն է հանձնելվել ավելի վաղ, իսկ փոփոխությունները կատարվել են հեղինակի ունեցած օրինակի վրա, քանի որ Դուրյանը, հղբոր վկայությամբ, 1871-ի հոկտեմբերի վերջերից արդեն անկողին էր ընկել և, բնականաբար, ի վիճակի չէր տպագրված տեքստը վերանայել:

25. ՏՐՏՈՒՆՋՔ

(էջ 60)

Օրինակված է ինքնագիր երկու տետրերում:

Տպագրվել է բոլոր հրատարակություններում, բացի 1908-ի ժողովածուից:

ԱՂԱՎԱՂՈՒՄՆԵՐ

1 Է՛, մընաք բարով, Աստված և արև՝ (ՏԹՆԴ)

5 Եվ թըշվառ ոգվոց անեծք ողորդին, (ՏԹՆԴ)

11—12 Որ ժպըրհի ձգտել՝ սուղիլ խորն երկնի, (ՏԹ, ՏԹՆԴ)

Ելնել աստղերու սանդուղքն անալի...: (ՏԹ, ՏԹՆԴ)

15 Դու որ ճակտիս վարդն ու բոցն աշերուս (ՏԹՆԴ)

19 Անշուշտ ինձ կյանք մը պահած ես ետքի, (ՏԹՆԴ)

25 Թո՛ղ անեծք մ'ըլլամ ու կողըդ խըրիմ. (ՏԹՆԴ)

27 Ո՛հ, կը դողդոջե՛մ, տժգույն եմ, տժգե՛ւյն, (ՏԹ, ՏԹՆԴ)

33 Այս եակատագիր ի՛նչ սև է Աստված, (ՏԹՆԴ)

44 Անոր համար նա դըրավ այդ լուսին. (ՏԹ)

Անոր համար է ուր նա դըրավ այդ լուսին. (ՏԹՆԴ)

48 Եվ ի զո՞ւր ուսույց բուրբուլն ինձ «սիրել», (ՏԹՆԴ)

58 Աստուծո ծաղրն է աշխարհ ալ արդեն... (ՏԹՆԴ)

Առաջին հրատարակությունում վերնագրից վեր փակագծերում նշված է հղել «Մերձ ի մահ գրված», տեղ են գտել նաև մի քանի սխալներ՝ քևֆ՝ ճևֆ-ի փոխարեն, վաճֆին-վաճկին և այլն, որոնք թերևս վրիպակներ են

(Համենայն դեպս ո՛չ Ե. Դուրյանը, ո՛չ Միհրդատյանցը մատնացույց անելով դրանք, չեն խոսում միտումնավոր աղավաղումների մասին):

Բանաստեղծի տաղերի Ե. Դուրյանի ընդօրինակած ցանկում ասված է. «Մերձ ի մահ զրված՝ վերնագրին մասը քերթողինը չէ՛» (ԱԶՖ, չհամարակալված նյութեր), իսկ Միհրդատյանցը 1872-ի նոյեմբերի 8/20-ի նամակում ուղղակի վկայում է. «Տրտունջֆին վրա Ֆեկեկյան իր գրով ավելացուցած է («մերձ ի մահ զրված»), մինչդեռ այնպես չկա ինչպես կը ցուցնե տետրակին մեջ ոտանավորներուն կարգը, մանավանդ որ երկու տետրակներու մեջ ալ կա» (ԲԵՂ, 1968, № 1, էջ 153):

Հակոբ Օշականը իր կազմած «Հայ գրականություն» քրեստոմատիայում (Երուսաղեմ, 1942) բանաստեղծության առաջին տողի Աստված բառի կապակցությամբ ծանոթագրել է.

«Տարօրինակ է քիչ մը այս բառը այդ տողին մեջ, հավանական է, որ գիշերվան մեջ զրված քերթվածը սկզբնական մեկնում ունի պատուհանեն տեսնված աստղակառույց երկինքը, այնպես որ աստված բառին կեսը՝ աստ, գրերի մարմինն է աստղ բառին, որոնց ինչպես նաև արևին (ամբողջ քերթվածը մտող, առողջ մարմինին պաղատանքն է դեպի կրակը, դեպի արևը) մնա՛ք բարձր մը հասկնալի է: Թերևս բանաստեղծը մտածած ըլլա աստղերուն, և գրած ըլլա Աստված բառը, որ նույնքան հզոր իրականություն մըն է այդ պահուն անոր մտքին վերև տիրական: Կը պատահի այս վիճակը, իր մտածումին ճիշտ հակառակը գրելու, ծանր տագնապներու մեջ տառապող մտքին համար: Եթե ներվի մեզ կարդալ այդ տողը «է՛», մնա՛ք բարձր աստղեւ ու արև», այս անբանականությունը ինքնին լուծված կ'ըլլա, քանի որ հաջորդ տողին տիրական բառը՝ պլպլալը, աստղերու լույսը հատկանշող բացատրություն մըն է: Եթե նկատի առնենք երրորդ տողին մեջ աստղ մ'ալ հավելումը, վերի ենթադրությունը կը թվի ավելի քան հավանական: Այսպեսով կը լուծվի հակասությունը, որ կա Աստծու ուղղված մնա՛ք բարձրին մեջ: Մարդ մնա՛ք բարձր չըսեր անո՛ր, որուն քովը պիտի երթա: Անշուշտ այս բացատրությունը մեզի համարձակություն չի տար սրբագրել բանաստեղծին բառը» (էջ 179—180): Մ. Ժանաշյանը տեղեկացնում է. «Բնագրին մեջ կա Աստված բառը, բայց ինչ ինչ հրատարակություններ փոխած են զայն աստղի» և ակնարկում է, որ դրա պատճառը Օշականի ենթադրությունն է

(«Մաղկաքաղ արդի հայ գրականություն», առաջին հ., Վենետիկ, 1957, էջ 242, ծ.)։ Վ. Նորենցին ևս տրամաբանորեն ճիշտ է թվացել «աստղեր»-ը, բայց սրբապղծություն է համարել «ընդունել այդ քմահաճ շտկումը («Տաղեր», 1963, էջ 80)։ Ավելի ուշ նա «բացարձակապես ավելորդ» է համարում «աստղեր»-ի օգտին եղած «բոլոր ենթադրություններն ու տրամաբանությունները» («Տաղեր», 1967, էջ 132)։

Մի կարևոր վերապահություն։ Հնարավոր է, որ սփյուռքահայ դասագրքերում կամ քրեստոմատիաներում սրբագրվել է տողը, բայց Դուրյանի ոչ մի ժողովածուում այդպիսի փոփոխություն չի կատարվել։

Վ. Պարտիզունին նույնպես խոստովանում է, որ Դուրյանի «բոլոր հրատարակություններում» հիշյալ տողը տպվել է առանց սրբագրման։ Ի դեպ, նա կարծում է, թե «Տրտունջ»-ը տպագրվել է նաև 1908-ի Պոլսի ժողովածուում, ինչպես նաև Վիեննայի 1959 թ. հրատարակության մեջ։ 1908-ի ժողովածուն, ինչպես նշել ենք, միակն է, ուր տեղ չի գտել «Տրտունջ»-ը, իսկ Վիեննայի 1959-ի հրատարակություն գոյություն չունի։

Պարտիզունին հիշում է Օշականի ենթադրությունը, սակայն գտնում է, որ «համարձակության պետք է դիմել» և առաջարկում է Աստվածը փոխարինել Աստղեր-ով, քանի որ, ինչպես հավատացնում է գիտնականը, «բնագրում «համառոտագրության մը ձևով կամ անկատար գրված «աստղ»-ը կարող է լինել և՛ աստված և՛ աստղեր» («Գրական թերթ», 1966, 5 մարտի, № 10)։ Այսպիսով այն, ինչ Օշականի մոտ միայն ենթադրություն էր, այստեղ դարձել է իրողություն։ Վերևում ամբողջությամբ բերված է Օշականի ասածը և դրանից ոչ մի կերպ չի կարելի հետևցնել, թե բնագրում իրոք գրված է «Աստղ»։

Բայց մի շարք այլ փաստեր ևս չեն խոսում այդպիսի ուղղման օգտին։

Նախ. Օշականը, երբ հետազայում հանգամանորեն անդրադարձավ Դուրյանի ստեղծագործությանը և իր «Համապատկեր արևմտահայ գրականություն» աշխատության 2-րդ հատորում (Նրուսաղեմ, 1953), ավելի քան 150 մեծադիր էջ նվիրեց բանաստեղծին, խոսելով «Տրտունջ»-ի մասին՝ հարկ չի համարում անդրադառնալ իր ենթադրությանը և դա այն դեպքում, երբ քանիցս խոստովանում է, թե ինքը տեսել կամ ծանոթ է Դուրյանի ձեռագրե-

րին (էջ 313, 396 և այլն): Սա չի՞ նշանակում արդյոք, որ Օշականը անաշուորեն հրաժարվել է իր ենթադրությունից:

Երկրորդ. Ա. Զուպանյանին գրած 1891-ի օգոստոսի 30-ի նամակում պատասխանելով այն հարցին, թե ինչ աղավաղումներ են թույլ տրվել բանաստեղծի տաղերում, Ե. Դուրյանը «Տրտունջք»-ի կապակցությամբ նշում է միայն 14-րդ տողի վրիպակը (վանֆին՝ վանկին-ի փոխարեն): Եթե Ե. Դուրյանը հարկ է համարել խոսել վրիպակի մասին, ապա մի՞թե կանտեսեր աղավաղումը:

Երրորդ. Միհրդատյանցը ոչ միայն ցույց չի տալիս որևէ աղավաղում, այլև պարզում է, որ առաջին տողը նույնիսկ չի սրբագրվել:

Որ վ. Պարտիզոնու առաջարկած «ուղղումը» ըստ էության մի աղավաղում է, հիմնավորապես ցույց սովեց գոող Արամ Արմանը՝ մեկ առ մեկ հերքելով գրականագետի բոլոր «փաստարկումները» («Գրական թերթ», 1966, 3 հունիսի, № 23): Ի լրումն ամենի հրապարակվեց նաև ինքնագրի լուսանկար-վերութադրությունը (նույն տեղում), որով վեճն ըստ էության ավարտված պետք է համարել: Սակայն «Գրական թերթ»-ում ծավալված մտքերի փոխանակությունից հետո էլ, ըստ երևույթին դրան անտեղյակ, սփյուռքահայ մամուլում արտահայտվեցին թեր ու դեմ կարծիքներ, որոնց հեղինակները աշխատում են տրամաբանորեն հիմնավորել իրենց տեսակետները (տե՛ս «Աշխարհ», Փարիզ, 1966, թիվ 316, «Երևան», Սոֆիա, 1966, թիվ 51, «Աշխարհ», 1970, թիվ 639 և այլն):

Վեճերի առիթ է տվել նաև բանաստեղծության 12-րդ տողը: Բացառությամբ «Տաղերի» 1954-ի և 1967-ի հրատարակությունների, բոլոր ժողովածուներում այդ տողը եղել է

Ելնել աստղերու սանդուղքն անալի...

Բ. էքսերճյանն այս առթիվ ոչ մի տարակույս չի ունեցել և բացատրել է. «Փոխանակ ըսելու առանց ալյաց, որ լալիք չունի» («Ընդարձակ կենսագրություն...», էջ 109, ծ.): «Ալիք» բառի փոխաբերական գործածության հետ է կապում նաև Մ. Ճանաշյանը՝ ենթադրելով, թե «Դուրյանն հորինված բառ մըն է անելանելի իմաստով» («Տաղեր, նամակներ, հատվածներ», Վե-

նետիկ, 1959, լջ 53): Պարույր Սևակը ևս կարծում է, թե խնդրո առարկա բառը նշանակում է «ալիքներից զուրկ, աստիճաններ չունեցող» և մեղադրում է Դուրյանի, ժամանակակիցներին, որոնք «նույնիսկ ընկալել չկարողացան այս պատկերը՝ կարծելով թե «անալին» վրիպակ է: Եվ շտկեցին էլ «այդ «վրիպակը»: Երկար տարիներ «անալին» դարձած էր «ահալի» («Գրական թերթ», 1962, № 5): Մենք չգիտենք, թե ժամանակակիցներից ովքեր են այդպիսի կասկած ունեցել, բայց ստույգ կարող ենք ասել, որ մինչև այժմ միայն նշված ժողովածուներում է «անալին» դարձել «ահալի»:

Տարակուսել են միայն հետնորդները:

Այսպես, Վ. Թերզիբաշյանը «անալին» համարում է «Դուրյանի մինչև այժմ մութ մնացած անհասկանալի բառերից մեկը» և կարծում է, թե «ձեռագրի սխալ ընթերցման արդյունք է դա, ըստ երևույթին տեքստի ու տառը շփոթվել է ն տառի հետ, քանի որ այդ երկու տառերը արագագիտ ձեռագրում կարող են հիշատկված շփոթվել: Ուրեմն պետք է կարդալ ոչ թե անալի (անխմաստ էպիտետ), այլ անալի, քանի որ երկնքի սանդուղքը իրոք որ ահալի է» («Պետրոս Դուրյան», Երևան, 1959, լջ 162, ծ.): Մ. Միհրդատյանցն ուղղակի ասում է, որ բնագրայինը, ճիշտը «ահալի» է և «ոչ թե անալի, ինչպես կը կարծե հայր սուրբն (Ս. Դուրյան— Ա. Շ.) ալ (հ) գիրը (ն)-ի հետ շփոթելով» (ԱԶՖ, ՄԾ՝ան):

«Տրտունջք»-ի 19-րդ տողի (Անշուշտ ինձ կյանք մը կազմած ես ետքի) կազմած ես բայը Բ. Էքսերճյանը դարձրել է «պահած ես»՝ առանց որևէ նշման: «Գրական թերթ»-ի խմբագրության ստացած բանաստեղծության լուսանկարչական վերարտադրությունը ևս ապացուցում է, որ երկու տետրերում էլ բնագրում եղել է «կազմած ես»:

Վահն Հայկը բերելով բանաստեղծության հետևյալ տողերը

Եվ մահամերձն ալ կ'ուզե երկու բան,
Նախ՝ կյանքը, վերջը՝ լացող մ'իր վրան:

տողստակին գրում է. «Այս երկու տողերեն ետքը տակավին կան ուրիշներ, սակայն կարգ մը գրագետներ կը պնդեն, որ այդ վերջինները հետո բերված հավելումներ են և թե անոնք Դուրյանինը ըլլալով հանդերձ «Տրտունջքի

վերջամասը չեն կազմեր» («Նավասարդ» հանդես, Նյու-Յորք, 1922, ապրիլ, էջ 225): Ցավոք, հոդվածագիրը չի անվանում գրագետներին, բայց այդպիսի ենթադրությունն անհիմն է:

ՇԵՂԻՆԱԿԱՅԻՆ ՍՐԲԱԳՐՈՒՄՆԵՐ (ՄՄՀՆ)

[Առաջին Կասկածք] Տրտունջ

28 [Սիրտս բորբոքի] Փռփրի ներսը դժոխքի մ'հանգույն...

34 [Միթե] Արդյո՞ք դամբանի մրուրո՞վ է գծված...:

39 [Ոչ պարուն] Գառունն ա՛յ մեկ վարդ ճակտիս դալկահար՝

46 Նախ՝ կյանքը, վերջը՝ լացող [մը] մ'ի՞ր վերան:

48 Եվ ի զուր ուսուց [սոխակն] բուբուլն ինձ [սիրել] «սիրել»,

53 Որ չը խրոսկին [երազնիրա] երազքս վրսեմ,

57 Ո՛հ, [անոնք] նոքա ամենքը զ'իս ծաղրեր են...

Բոլոր ժողովածուներում «Տրտունջք»-ի վերջին տողը («Աստուծո ծաղրն է Աշխար ավ արդեն...») տպագրված է շեղագիր, որ առիթ է տվել տարբեր ենթադրությունների:

«Տրտունջին այս տողը,— գրել է էդ. Գուանճյանը,— Դուրյանի գործերուն առաջին տպագրության մեջ նոտոր գրերով նշանակված է, ըսել ուղեւորվ անշուշտ, թե կամարթինեն փոխառնված է... Կրնամ միայն ընդունիլ, թե Տրտունջին այս տողը փոխ առնված ըլլա» («Լույս» հանդես, Կ. Պոլիս, 1908, թիվ 21, էջ 727): «Այս խոսքը,— ասում է Մ. Ծանաշյանը,— իրենը չէ, կը կրկնե հոռետես խորհողի մը բացատրությունը՝ մտքի անբնական ու վրդովված մեկ պահուն...» («Տաղեր, նամակներ, հատվածներ», 1959, էջ 55, ծ.): «Մի ժամանակ կարծվում էր, թե այդ մոայլ տողը բանաստեղծի սեփական խոսքերը չեն և թե նրանք ներմուծված են որևէ սրբագրողի կողմից» — գրել է Ս. Հակոբյանը և «նման արտահայտություններ» գտնելով Դուրյանի նամակների մեջ ևս մերժել այդ կարծիքը («Պետրոս Դուրյան», Վիեննա, էջ 90): Իսկ Վ. Թերզիբաշյանը խախուտ է համարում այլ հեղինակից մեջբերված լինելու ենթադրությունը. «Բանաստեղծը պարզապես ցանկացել է ընդգծել և շեշտել իր այդ տխուր եզրակացությունը, ժամանակա-

կից աշխարհը համարելով «աստուծո ծաղրը», ուստի և այդ դառն միտքը գրել է շեղատառ» («Պետրոս Դուրյան», 1959, էջ 167)։

Սրանք թեական կաշծիքներ են և կարոտ են ապացուցման, իրականում «Տրտունչք»-ի վերջին տողը հղացված է Համարթինի մի բանաստեղծության ներշնչանքով։ Այս տողը գրելու շարժառիթը եղել է Համարթինի «Վերջին բան կամ տրտում է անձն իմ մինչև ի մահ» („Novissima verba. ou mon ânie est triste jusquâ la mort“) բանաստեղծությունը, Հեղինակն այստեղ դիմում է կյանքին և ասում.

Դու ճանապարհ ես պատիր որ դարձ ի մահ անդ գործէ,
Գետ, որ յաւազն ուստի ել խորասուզեալ կորիցէ,
Դու հենգնութիւն մի ինձ՝ ի վնասել անդ ճարտար,
Որ ըզբօսնու ի ստեղծուլ վի եղծիցէ վայրապար.
Եւ որ իմեր անդ պատրանս խաղ իմն առնէ վայրապար.
Կամ թէ յաւէտ ո՛չ արդեօք սանդուխք իցնս դու հրաբուն,
Ոյր բոցակեզն աստիճանք յօտն անդ կըռուին վերելակ,
Եւ յոտ դիմել սակայն հա՛րկ է մահացուաց բովանդակ։

(«Դաշնակք Համարթինեայ, Թարգմանեաց ի չափս հայկականս Խորէն Վ. Գալֆայեան, Փարիզ, 1859, էջ 347. Ընդգծումը մերն է— Ա. Շ.)։ Ահա նաև մեջ բերված հատվածի բառացի թարգմանությունը, որ բնագրից կատարել է Լ. Մարտիրոսյանը.

Դու միայն մի կեղծ արահետ ես, որ տանում է դեպի մահ,
Մի գետ, որ կորչում է այն ավազում, որտեղից դուրս է գալիս,
Ծաղրն ես դու մի էի, որ ճարտար է վնասելու,
Որ աննպատակ հաճույք է զգում թե ստեղծելու և թե ստեղծածը
ոչնչացնելու

Եվ որի համար մեզ խաբելը մի աստվածային խաղ է։
Բայց արդյոք դու մի կրակե սանդուղք չե՞ս,
Որի այրող աստիճանը կապում է բարձրացող ոտքը,
Բայց որին ամեն մահկանացու պարտավոր է դիմել։

Կյանքին ուղղված լամարթինյան տառտամ կշտամբանքը «Տրտունչք»-ում վերածվել է Աստծուն հասցեագրված ցասկաւ բողոքի:

Տարբեր կարծիքներ են արտահայտվել «Տրտունչք»-ի գրության թվականի մասին: Ուսումնասիրողների մեծ մասը կարծում է, թե գրված է մահվան անկողնում, մերձիմահ: Բայց ահա էդ. Գոլանճյանը պնդում է. «Տրտունչք»-ը գոնե իր մահեն տարի մը առաջ գրված է, եթե ոչ ավելի առաջ... («Լույս» 1908, Կ. Պոլիս, թիվ 18, էջ 607, ծ.): Ս. Սարգսյանը թեև այդ բանաստեղծությունը համարում է «Զգայացունց մտքերի վայրկենական պոռթկում», սակայն ավելացնում է, որ դա «ամբողջությամբ վերջացրած վաղուց գրված, ավարտված է եղել հեղինակի հոգու «մատյանում» («Պետրոս Դուրյան», Երևան, 1959, էջ 114): Ավելի որոշակի է գրել Վ. Թերզիբաշյանը: Նա, ինչպես և Ս. Սարգսյանը, հենվելով Դուրյանի 1871-ի հուլիսին և հոկտեմբերին գրած նամակների լուսանձին արտահայտությունների վրա, հայտնում է այն կարծիքը, թե «Տրտունչք»-ը գրված է նույն թվականի (1871-ի— Ա. Շ.) գարնանը կամ ամառվա սկզբին» («Պետրոս Դուրյան», Երևան, 1959, էջ 168): Կա մի փաստ, որը ցույց է տալիս, թե «Տրտունչք»-ի գաղափարը բանաստեղծը հղացել է վաղուց, Վարդան Լուսինյանի մահվան օրերին: Բ. Էքսերճյանը ապացուցելու համար, թե Դուրյանը «չերմեռանդ» հավատացյալ էր և «Տրտունչք»-ը գրել է «հիվանդագին ու վերջին օրերուն մեջ», «զգայականությունը» խառնաբառով ժամանակ («Ընդարձակ կենսագրություն...», էջ 108—109), գրողի՝ Տ. Աղամյանին ուղղված 1871-ի հուլիսի 5-ի նամակից հապավել է հետևյալ չափազանց կարևոր հատվածը. «Դու ինձ հիշեցուցեր էիր, որ իր հողակույտին վրա փունջ մը ծաղիկ սփռեմ. ե՛ս դժոխք մը անեծք Աստուծո անվանը վրա թափեցի, ավելի աղեկ չըրի՞, ծաղիկը կը թոռմի, սակայն անեծքս Աստուծո կողը խրեցա՛վ, (այս մասին մանրամասն տե՛ս հիշյալ նամակի ծանոթագրությունը): Ընդգծված տողը գրեթե բառացիորեն տեղ է գտել «Տրտունչք»-ում.

Թող անեծք մ'ըլլամ քու կողդ խրիմ,

Թող հորչորչեմ քեզ «Աստված ոխերիմ»:

Դժվար է ստույգ ասել, թե ո՞ր ամսին է գրված «Տրտունչք»-ը, բայց մի բան անվերապահորեն պարզ է. բանաստեղծությունը չի ծնվել հոգեկան

խոռվքի պահին, մահվան անկողնում, այլ եղել է լիովին գիտակցված մի ընդվզում, գաղափարական որոշակի համոզմունքի արդյունք։ Դա հաստատվում է և այն փաստով, որ Դուրյանն իր քերթվածի վրա աշխատել է. օրինակել է երկու անգամ, փոխել վերնագիրն ու առանձին տողերը։

26. ԶՂՋՈՒՄ

(Օր Մը Վերջը)

(էջ 63)

Տպագրվել է բոլոր հրատարակություններում, բացի 1908-ի ժողովածուից։

Դուրյանը «Զղջում»-ը գրել է անհանգ, իսկ Ֆելեկյանը չպատկերացնելով, որ այդպիսի բանաստեղծություն կարող է լինել, հանգավորել է։ Բնագիրը վերականգնել է Բ. էքսերճյանը, սակայն չի նշել 6, 10, 13 և 16-րդ տողերի աղավաղումները։

ԱՂԱՎԱՂՈՒՄՆԵՐ

ՏԹ

2—8 Զուրտ մըրափ մը կ'առնեի,
Զույգ մը վարդից ելեչ
Այտերուս վրա այրեի,
Վերա ճակտիս իմ մահու
Դալկություն մը [կը] պըլպըլար,
Վերա հոգվույս սիրաբկու,
Անկալ շունչ մորս որ կուլար...

10—13 Գթույն արտոսը տեսի...
Համբույրն յերեսս հանգչած
Սուրբ հիշատակ մի վերջի...
Յոր մայրս անհո՞ւն ցավ մ'ունեի
16 Այս սև հեղեղն դուրս տըվի...

10 Մորս արտոսըն տեսի՛...

Ս. Ֆելեկյանի ավերածությունների մասին Ա. Չոպանյանին պատկերազում տալու համար Ե. Դուրյանը 1891-ի օգոստոսի 30-ի նամակում մեջ է բերել բնագիրը, որ լիովին համապատասխանում է էքսերճյանի հրատարակած տեքստին. «Ձեր գրական ճաշակին կ'թողում,— գրել է Ե. Դուրյանը,— կշռել սրբագրողին անհամ հավելածներն. ի՞նչ կը նշանակե «զույգ մը վարդերու ելևէջն այրել այտերու վրա»։ Ի՞նչ տափակ մտքի գործ է ուտել «մահու թոխ մ'ունեի» բացատրությունն և գրել «վերա հոգվույս սիրաբեր...» անիմաստ խոսքն. սիրաբեր՝, բառարանն դուրս բառ մը, որ նշանակություն չկրնար ընդունել» (ԲԾՀ, 1967, № 1, էջ 168)։

Միհրդատյանցը ևս մատնանշել է աղավաղումները (հն)։ Նրա նշումներում 12-րդ տողը բերված է Երուսաղեմի ժողովածուի տեքստով.

Մարգարիտներ սուտ ու կեղծ...

Սա տարբեր է թե՛ Ա. Չոպանյանի համար ընդօրինակած Ե. Դուրյանի տեքստից (տե՛ս ԲԾՀ, 1967, № 1, էջ 168) և թե՛ Բ. էքսերճյանի հրատարակածից, ուր ընդօրինակված բառն է լույծ։ Հնարավոր է, որ սրանցից մեկն ու մեկը լինի հեղինակային սրբագրություն։ Թողնում ենք Մ. Միհրդատյանցի և Ա. Գալաթյանի նշած բառը։ Ի դեպ, էդ. Դուրյանյանը տարակուսել է նույն տողի կեղծ բառի վրա։ «Հոս,— գրել է նա,— փոխած են բառը։ Կեղծ արցունք չկա հոս, հետևապես չկա կեղծ մարգարիտ։ Կը թվի թե մարգարիտը նյութապես իմացած են» («Լույս», հանդես, Կ. Պոլիս, 1908, թիվ 18, էջ 605)։ Ուսկայն սա պարզ ենթադրություն է և չի հաստատվում ո՛չ Ե. Դուրյանի, ո՛չ Մ. Միհրդատյանցի և ո՛չ էլ Երուսաղեմի ժողովածուի տվյալներով։

Մ. Միհրդատյանցի նշումներից և Ա. Գալաթյանի բերած Ա տետրի ցանկից (Տ, էջ ԺԱ) պարզվում է նաև, որ Դուրյանը բանաստեղծությունը նախապես վերնագրել է «Վերոգրյալ Տաղեն Օր Մը Վերջը», ապա ջնջել է առաջին մասը, գրել «Ղըշում» վերնագիրը, իսկ «Օր Մը Վերջը» թողել փակագծերում, որպես նրկրորդ վերնագիր։

«Վերոգրյալ տաղը» «Տրտունջքն» է, թե՞ մեկ այլ գործ: Այս հարցին պատասխանելուց առաջ, լսենք մի կարծիք: Հովհաննես Ավագյանը արտահայտելով այն ճիշտ տեսակետը, թե Դուրյանի «Տրտունջք»-ը պետք չունի զղշումի», ի միջի այլոց նկատում է. «Մեր փուլթը չէ, թե ե՞րբ գրեց Դուրյանը իր Աղշումը, իրոք Տրտունջքը գրել են օր մը վե՞րջ, ինչպես փակագծի մեջ կը գրվի առհասարակ, թե ոչ Տրտունջքն ամիսներ առաջ, ինչպես փաստեցին ուրիշներ» («Գրական դեմքեր», Նյու-Յորք, 1925, էջ 102): Մեզ հայտնի չէ, թե ինչ փաստեր են բերվել «Աղշում»-ը «Տրտունջք»-ից առաջ գրվելու օգտին, բայց թվում է, թե դրանք չեն կարող հիմնավոր լինել: Մեր կարծիքով «վերոգրյալ տաղը» «Տրտունջք»-ն է: Դուրյանն իր տաղերը տպագրության պատրաստելիս, տետրերում օրինակելիս, ինչպես արդեն նկատել ենք, հաշվի է առել դրանց ներքին, իմաստային առնչակցությունը: Նախ զետեղել է, ասենք, հրիմյանի պատրիարք ընտրվելու կապակցությամբ հեղինակած ոտանավորը, ապա Սկյուտար թագամասն այցելելու առիթով գրածը, «Սիրելի»-ին հաջորդել է «Դրժել»-ը և այլն: Երկու տետրերում, դատելով Ս. Դուրյանի և Միհրդատյանցի արտագրած ցանկերից, «Աղշում»-ը զետեղված է «Տրտունջք»-ից հետո, այնպես, որ «վերոգրյալ տաղը» «Տրտունջք»-ն է:

27. ԶՆՆ ՊԱՇՏԵՄ

(էջ 64)

Օրինակված է ինքնագիր երկու տետրերում: ԳԱԹ-ում պահվում է բանաստիպծության նախնական, մատիտով գրված հեղինակային օրինակը, որ Պ. Դուրյանը ժամանակին նվիրել է Հ. Զանֆեսճյանին:

Տպագրվել է բոլոր ժողովածոներում, բացի 1908-ի հրատարակված թյունից:

ԱՂԱՎԱՂՈՒՄՆԵՐ

5—6 հա չը սիրեմ՝ երբ կուտի (ՏԹՆԴ)

Մ'աշիրը զիս բուրվառեն՝ (ՏԹՆԴ)

14 Երբ կուտի մը հեզանագ, (ՏԹՆԴ)

16 Վառն երկիսք մը երազ (ՏԹ, ՏԹՆԴ)

25 Իս կը պաշտեմ գ'իմ Պիստոս, (ՏԹ, Տ)

32—33 Զ' որս ութ օրն է նա գրծեր (ՏԹ)

Լուսինը ո՛չ ներա վարեն՝ (ՏԹ)

Լուսինը՝ ո՛չ ներա վարսն (ՏԹՆԴ)

37 Ես կը գողտղամ իր վըրա, (Տ)

25 և 32-րդ տողերի աղավաղումները մատնանշել են Ե. Դուրյանն ու Բ. էքսերճյանը։ Վերջինի առնչությամբ գրողի եղբայրը 1891-ի օգոստոսի 30-ի նամակում հարկ է համարել նկատել. «Նա դերանունն գլխագիր պիտի լինի. Նա (Աստված)» (ԲեՆ, 1967, № 1, էջ 168)։ 5—6, 14, 16 և 33-րդ տողերի աղավաղումները ցույց է տվել Ա. Գալաճյանը և դրանք հաստատվում են ԳԱԹ-ում պահվող քերթվածի տեքստով։ Մ. Միհրդատյանցը 16-րդ տողի «Կ'վառն» բառի «Կ'» մասնիկը ընդգծել է սև թանաքով, որ նշանակում է թե Ֆելեկյանի աղավաղումն է (հն)։ Բայց ՏԹ-ում տպված է վառն, որ իսկապես աղավաղում է։ Այդ նշումը Միհրդատյանցի վրիպակն է։ Բ. էքսերճյանը բանաստեղծության ՏԹ-ի 33-րդ՝ «Լուսինը ո՛չ ներա վարեն» տողի ընդգծված բառը դարձել է վարսն, որ դարձյալ ճիշտ չէ։ Նրուսադեմի ժողովածուի հրատարակիչը այդ մասին իրավացիորեն գրել է. «Ծանոթության մը մեջ «կը սրբագրեն» (էքսերճյանը— Ա. Շ.) Ֆելեկյանի «վարքն»-ը։ Սակայն ինք ալ ընթերցման սխալի մեջ է. ապահովաբար արդյունք՝ քառյակին սքանչելի իմաստը ըմբռնած չըլլալու» (Տ, էջ 109)։

Բ. էքսերճյանը նշել է, որ բանաստեղծության ՏԹ-ի 25-րդ տողի «Պիստոս»-ը աղավաղում է և ուղղել է «Պ...»։ Ա. Գալաճյանը մերժում է «Պ...»-ն և դարձյալ վերականգնում «Պիստոս»-ը։ «...Ձեռագիրներու ուսումնասիրությանն հրեան կու գա,— գրում է նա,— որ Դուրյան ի՛նք անձնապես Պիստոս գրած է...։ Բնորոշվելով ձեռագիր երկու տետրակները, կը տեսնվի որ առաջին, սևագրության տետրակին մեջ միայն «Պ...» դրված է, մինչև երկրորդին մեջ (որ ավելի ուշ ընդօրինակված է և սրբագրությամբ՝ վերջնական ձև ստացած քերթվածները կը պարունակեն) «Պիստոս» լման ձևով կ'երևի. նույնինքն Դուրյանի ձեռագրով։ Հետևաբար ուրիշներու կողմն կատարված կամայական հավելում մը չ'է այդ անունը։ Մյուս կողմն, պէ՛տք է ուշադրություն դարձնել, որ «Պիստոս» բառը յոթերորդ տան առաջին տողին իբր վերջին բառ, հանգաբանական կամ հնչական ո՛չ մեկ առավելություն կ'ըն-

ծայն բանաստեղծին՝ հաջորդ երեք տողերուն առնչությամբ. ուրեմն այդ անունը հո՛ւն, հայտնապես դրված է իբր բնական և զգացական մեկ ներքին ստիպման ու պատճառի արդյունք և թերևս կը ներկայացնէ իրապես այդ անունով սիրված էակ մը» (Տ, էջ Ժ, տե՛ս նաև էջ 109)։

Ինչպես տեսնում ենք՝ տաղերի Ա տետրում «Պ...» է։ Այդպես է նաև բանաստեղծության ԳԱԹ-ի ինքնագիր օրինակում և միայն Բ տետրում է, որ հանդիպում է «Պիստոս» լրիվ ձևով։ Բայց արդյոք «Պիստոսի» հեղինակը Դուրյանն է, ինչպես պնդում է Գալայճյանը։ Այս հարցի պատասխանը անվերապահորեն բացասական է։ Ի. Դուրյանը, որ ամենքից լավ գիտեր եղբոր ձեռագրերը, այդ մասին ահա ինչ է հայտնել Ա. Չոպանյանին. «Ձայդ անունն (Պիստոս— Ա. Շ.) քերթողն ինքը չէ նշանակած, միայն «Պ» սկզբնատառն գրած է յուր քերթվածոց հին ձեռագրին մեջ, և նորոյն մեջ ալ՝ ուրիշի մը ձեռամբ հավելլալ է Պ-ի քով (իստոս)» (ԲԾԷ, 1967, № 1, էջ 168)։ Ավելի մանրամասն է խոսում Մ. Միհրդատյանցը։ 1891-ի սեպտեմբերի 23-ի նամակում նա Չոպանյանին գրում է. «Պիստոս անունը վավերակա՞ն է. տեսա՞ր այդ բառը ձեռագրին մեջ. Դուրյանի գիրերը շեղ են բնավորությամբ և «Պ» գիրը առանձին մնալու համար գրվածի ձև ունի և կատարելապես հայտնի է, որ «իստոս»-ը վերջին ավելցված է բնականեն տիպ գիր ունեցող մեկն մը, որպիսի է Ս. Ֆելեկյան, այս ալ կերևի իր սրբագրութուններեն» (ԲԾԷ, 1968, № 1, էջ 147)։

Ուրեմն ո՛չ մի տարակույս, որ «Պիստոս»-ը Ս. Ֆելեկյանի աղավաղումն է և Ա. Գալայճյանը սխալ է ընթերցել այդ բառը։

Այնուհետև. ՏԹ-ում և ՏԹՆԴ-ում բանաստեղծության 37-րդ տողն է

Ես դողդողամ իր վերա

Ա. Գալայճյանը այդ տողը ներկայացնում է հետևյալ տեսքով.

Ես կը դողդողամ իր վերա

ըստ որում նա տողատակին ոչ մի նշում չի արել։ Ընդգծված մասնիկը մեծ կարծիքով վրիպակ է, քանի որ այն բացակայում է նաև ԳԱԹ-ի տեքստում։

ԳԱԹ-ում պահվող ինքնագիրը չունի գրության տարբերիվ և անստորագիր է։ Դատելով այդ օրինակից, բանաստեղծությունը նախապես բաղկացած է եղև։ Տ տնից, ըստ որում Ծ-րդ տունը գրել է հետո, ձախ կողմի լու-

ասանցքում և նշել, թե որտեղ պետք է զետեղվի, իսկ 9-րդ տունն ընդհանրապես բացակայում է: Դա ավելացված է հետագայում, երբ Դուրյանը մատիտագիր տեքստը օրինակել է տետրերում: Տեքստային այլ տարբերություններ չկան: ԳԱԹ-ի ինքնագիրը ունի հեղինակային ծանոթագրություն:

Դուրյանագետները հաճախ են անդրադարձել գրողի սիրած էակի հարցին: Ե. Դուրյանը, հիմնվելով բանաստեղծի դասընկերներից Մարտիրոս (Մարտին) Պողիկյանի վկայության վրա, հայտնում է, թե նա ունեցել է լոկ «տղայական» տարփանք (ԲԾՀ, 1967, № 1, էջ 168), Բ. էքսերճյանը պնդում է, որ Դուրյանը ունեցել է իր սիրած էակը. «Միայն կույս մը,— գրում է նա,— համեստ ու անկեղծ կույս մը կար միայն, որ չէր դժած նորա սիրուն, այլ ազնվականության հպարտությունը այդ երկու սրտերը կը բաժնե, մինչև որ մահն ալ կուգա և հավիտյան կը բաժնե երկուքն ալ աշխարհու: Այդ անծանոթ գեղուհին Պ. կը կոչե ինքն Պետրոս, և առաջին Հրատարակիչը թիրևս ճանչնալով այդ անծանոթն, լրացուցիչ գրերն հավելելով ծանոթացուցած են մեզ «Պիստոս» անվամբ» («Ընդարձակ կենսագրություն...» էջ 54):

Այս անվան կապակցությամբ ընդարձակ տեղեկություններ է հաղորդում Ա. Չոպանյանը. «Ըստ Մ. Պողիկյանի Դուրյանի սերերը պղատոնական զգացումներ եղած են, անորոշ իղձեր... Ժանֆեսճյան, որ մինչև մահը ամեն օրվան ընկերն եղած է բանաստեղծին, ու՛ էլ աղջկան անուն չի հիշեր, որուն ան նախասիրություն ցուցուցած ըլլա, ու՛ էլ էակ չի գիտեր, որուն վրա գրած ըլլա սիրերգները: Նույնը կրսե նաև Տիգրան Աղամյան» («Դուրյանի կյանքը...», էջ 51): Այնուհետև բերելով մի քանի անվավեր ու հակասական պատմություններ, Չոպանյանը հանգում է այն ճիշտ հետևության, որ այդ հարցը մնում է չլուծված: Մ. Ճանաշյանը առաջ է քաշել մեկ այլ վարկած, ըստ որի Պ-ն Վարդովյանի թատերախմբի հույն դերասանուհիներից մեկն է «Պիստիս անունով» («Տաղեր, նամակներ, հատվածներ», 1959, էջ 39): Վ. Թերզիբաշյանը չհամաձայնելով այս կարծիքին, իր հերթին պնդում է, թե Պ-ն Վարդովյանի խմբում Պիստոս-Արաքսյա անվամբ հայ դերասանուհին է («Պետրոս Դուրյան...» Երևան, 1959, էջ 143): Սա ես սպասուիչ չի կարելի համարել, քանի որ եթե Դուրյանն ունեցած լիներ այդպիսի խաղընկերուհի, ապա ոչ մի կասկած, որ այդ մասին կհայտնեին թատերախմբի մյուս դերասանները (Պենլյան, Սիսակ և այլք), որոնց ևս դիմել է Ա. Չոպանյանը:

(էջ 66)

Օրինակված է ինքնագիր երկու տետրերում: Բանաստեղծության մատի-տագիր հեղինակային օրինակը, որ գրողը նվիրել է Հ. Ժանֆեսսյանին, պահ-վում է ԳԱԹ-ում:

Տպագրվել է բոլոր ժողովածուներում, բացի 1908, 1922, 1945 (վենե-տիկ) և 1959-ի հրատարակություններից:

ԱՂԱՎԱՂՈՒՄՆԵՐ

Կոկոն-ծաղիկ կուտին (ՏԹ, ՏԹՆԴ)

1 Լուսափըթիթ ւ'անաբատ (ՏԹ)

5 Ո՛հ, չէ նոցա պես ամբիծ (ՏԹՆԴ)

17 Ինչպես արդյոք կերտեց նա (ՏԹ)

25—26 Այլ որ շուրթըն հանդգնի (ՏԹՆԴ)

Հըպիլ հրաշից այդ լուսն (ՏԹՆԴ)

Առաջին տողի աղավաղումը ցույց է տվել նաև Մ. Միհրդատյանցի (ան), իսկ Ե. Դուրյանը 17-րդ տողի մասին գրել է. «Ի՞նչպես արդյոք կերտեց նա» խոսքին դերանունն գլխագիր պիտի լինի ըստ բնագրին» (ԲՆՀ, 1967, № 1, էջ 168):

ԳԱԹ-ի ինքնագիրն անստորագիր է, չունի գրության տարեթիվ, և բա-ցակայում է հեղինակի ծանոթագրությունը: Ինչպես Ա տետրակի տեքստը, այդ օրինակը ևս խորագրված է «Կոկոն-ծաղիկունք կույսին»: Մատիտագիր օրինակում 3-րդ տունը նախապես եղել է 2-րդ, իսկ երկրորդը՝ երրորդ, ապա Դուրյանը հոմեոսական թվերով տեղափոխման նշաններ է արել: Այդ օրինակը ավարտուն տեքստի համեմատությամբ ունի հետևյալ տարբերու-թյունները.

17 Արդյոք ինչպես կերտեց նա

25 Բայց որ շուրթերն հանդգնի

Իսկ Մ. Միհրդատյանցը նշել է Ա տետրի հետևյալ հեղինակային սըր-
բագրումները (հն)

Կոկոն-[ծաղկունք] ծաղիկի կույսին

28 (Որ) Թե նա դա՛ր մը կը ծրծե:

Բանաստեղծության վերնագրի կապակցությամբ Հր. Աճառյանը հարկ
է համարել բացատրել. «Կոկոն-ծաղիկ, ավելի հետո «լուսափթիթ և անարև
զույգ մ'աշխարհներ» կամ «լուսազունդներ» ասելով Դուրյանը ակնարկում
է կանացի ստիներները» («Երկեր», էջ 53):

Հեղինակային ժանոթագրությունն առնված է ՏԹՆԴ-ից:

29. ՍԵՎ, ՍԵՎ

(էջ 66)

Օրինակված է ինքնագիր երկու տետրերում:

Տպագրվել է բոլոր հրատարակություններում, բացառությամբ 1908 և
1945 (Հալեպ) ժողովածուներից:

Երուսաղեմի հրատարակությունը ի հայտ է բերում հետևյալ աղավա-
ղումները.

3 Վերջալուսի նրման ամպոց (ՏԹՆԴ)

12 Մեղմող կյանքից դառն անապատ: (ՏԹ)

16 Կյանքիս մըրուրն ևս թափի: (ՏԹՆԴ)

30. ԱՌ ՄԱՅԻՍ

(էջ 71)

Օրինակված է ինքնագիր երկու տետրակներում:

Տպագրվել է բոլոր ժողովածուներում, բացի 1908 և 1922-ի հրատա-
րակություններից:

ՇԵՂԻՆԱԿԱՅԻՆ ՍՐԲԱԳՐՈՒՄ (ՄՄՀՆ)

7 Նա [գտընվի] փռված լինելու,—

31. ՄԱՆԻՇԱԿ

(էջ 72)

Օրինակված էր միայն ինքնագիր Բ տետրում:

Տպագրվել է բոլոր ժողովածուներում, բացի 1908, 1922 և 1945 (Հակա) հրատարակություններից:

ԱՂԱՎԱՂՈՒՄՆԵՐ (Տ)

14 Վարդերն ամբիժ այտերուն: (ՏԹՆԴ)

Մ. Միհրդատյանցը հաստատում է, որ 24-րդ տողը պետք է լինի «վերն հառած աչքն ու հոգին», բայց ոչ «վերն առած», ինչպես ըստ երևույթին առաջարկել է Ա. Զոպանյանը (ՄՄան):

32. ԻՄ ՀԱՆԳԻՍՏԸ

(էջ 74)

Օրինակված է միայն ինքնագիր Բ տետրում:

Տպագրվել է բոլոր ժողովածուներում, բացի 1908, 1922, 1945 (Վենետիկ) և 1959-ի հրատարակություններից: Մ. Զերազը 3-րդ տողի՝ «Թնջուխտ մարգրիտ քափին իմ վրա» ընդգծված բառը առաջարկել է դարձնել քափեն (ՔԱ, էջ 69), որի համար որևէ հիմք չկա:

33. ՆՈՐ ՍԵՎ ՕՐԵՐ

(էջ 75)

Օրինակվել է միայն ինքնագիր Բ տետրում:

Առաջին անգամ տպագրվել է հեղինակի կենդանության օրոք՝ Կ. Պոլսի «Մամուլ, արձագանք հասարակաց կարծյաց» հանդեսում (1871, 8 հոկտեմբեր, թիվ 169, էջ 99—160), որի մի օրինակը ևս պահվում է Պ. Դուրյանի

արխիվում (S, էջ ԺԱ)։ Զետեղվել է 1872, 1908, 1918, 1926, 1940, 1947, 1956 և Երուսաղեմի ժողովածուներում։

Ամսաթիվը վերականգնել ենք ըստ «Մամուլ...»-ի տեքստի։

ԱՂԱՎԱՂՈՒՄՆԵՐ

1 Մինչ բնության՝ ընկա՛ն արյան արյան դարերը,

15 Հայուն համար չը փալփրլե՛ր աստղիկը,

34 Կամ մեկ փրփուրն հայրենյաց սուրբ կրակին,

52—53 Կարծես ծաղիկ կը կոխկուտեն—զ՛այս կրզզան,

Եվ երբոր Հայ մը մորթեն,

Առաջին և 34-րդ տողերի աղավաղումների վրա Ա. Զոպանյանի ուշադրությունն է հրավիրել Ե. Դուրյանը 1891 օգոստոսի 30-ի նամակում (ԲՅՀ, 1967, № 1, էջ 168), մյուսները թույլ է տալիս պարզել «Մամուլ...»-ի տեքստն ու Երուսաղեմի հրատարակությունը։

ՏԵՔՍՏԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

«Մամուլ»

6 Աշխարհ՝ ոսկեց ու նոճերու։

8 Ոսկեւոտին՝ արմատներն այն վրիժուց

20 Արտասվաթոր դեմքին թափած հույլ վարսը՝

35 Որ սառույցի զերթ ստիններ՝

46 Կամ խումբ մը կույր խըլուրդ՝ փառքի ըստրուկ սոսկ։

48 Որ հաւվածի այդ կոշտ քրդեն։

Սերոբ (Մովսիս) — վեցթեանի հրեշտակ։

Զայս պահանջենք... Սուլթանեն — Թուրքիայի սուլթանն էր Աբդուլ Ազիզ Առաջինը (1830—76), իշխել է 1861—1876 թթ.։

34. ԻՄ ՑԱՎԸ

(էջ 78)

Օրինակված է ինքնագիր Բ տետրում։

Տպագրվել է բոլոր հրատարակություններում, բացի 1908 և 1945 (Հալեպ) ժողովածուներից։

1893-ի ժողովածուում գրաքննությունը արգելել էր 22-րդ տողը («Հայ-րենիք մը ունիմ թըշվառ»):

ԱՂԱՎԱՂՈՒՄ

15 Ննջել հողե վերմակին տակ, (ՏԹ)

Բ. էքսերճյանը ՏԹՆԴ-ի վրիպակների ցանկում (էջ 259) 14-րդ տողը «ուղ-դել է».

Զ'անդորրած գլուխս մեռկավար՝
ընդգծված բաւը նոր վրիպակ է:

35. ՆՎԵՐ ՀԻՇԱՏԱԿԻ ԱՌ Պ. Հ. ԶԱՆՖԵՍԶՅԱՆ

Հո՛ւջ

(էջ 80)

Օրինակված է ինքնագիր Բ տետրում: ԳԱԹ-ում պահվում է բանաս-տեղծության՝ սե թանաքով գրված նախնական օրինակը, որ Դուրյանը նվի-րել է ընկերոջը: Ստորագրված է «Պ. Դուրյան»:

Երուսաղեմի հրատարակությունը պարզում է հետևյալ աղավաղումները.

1 Սա կապույտ մայր-օվկեանին (ՏԹՆԴ)

4 Եզրեն՝ վարդից մեջ աճյունի՝ (ՏԹՆԴ)

31 Ամրան գիշեր մը երբ շտնես (ՏԹՆԴ)

35 Երբ շրջազգեստ մը շրջե, (ՏԹ)

Առաջին տողի մասին Ա. Գալստյանը գրում է. «էքսերճյան կը սորա-գրե և «կապույտ»-ի կը վերածե, ծանոթության մը մեջ ավելցնելով որ Ֆի-լեկյանի հրատարակության մեջ «խաղաղ» է, սակայն ըստ բնագրին պետք է «կապույտ» ըլլար: Բ. Տեորակին մեջ՝ նախապես «կապույտ» եղած է, զոր Դուրյան ջնջած (ավրած) և «խաղաղ» ըրած է: «Կապույտ»-ին հետքերը կարելի է նշմարել տակավին: Կրնա ըլլալ որ էքսերճյան ներկա Բ. տետ-րակեն տարբեր՝ երրորդ մը ունեցած ըլլա ձեռքի տակ» (Տ, էջ 133): Պետք է ասիլ, որ ԳԱԹ-ի ինքնագրում ևս «կապույտ» է: Կարելի էր կարծել, որ էքսերճյանը օգտվիլ է հենց այս օրինակից, բայց այդպիսի ենթադրությունը բացառվում է. նախ էքսերճյանը խոստովանում է, որ ինքը չի կարողացել

օգտվել չէ. Ճանֆեսսիայանի մոտ եղած նյութերից, և ապա, ինչպես կտեսնեք, ՏԹՆԴ-ի և ԳԱԹ-ի տեքստերում անհամապատասխանություններ կան: Բնորոշ է, որ Մ. Միհրդատյանցը որևէ աղավաղում ցույց չի տվել: Մնում է ենթադրել, որ էքսերճյանը հեղինակային սրբագրումը շփոթել է Ֆելեկյանի աղավաղման հետ: ԳԱԹ-ի տեքստը ևս հաստատում է, որ իսկապես 4-րդ ու 31-րդ տողերը ՏԹՆԴ-ում աղավաղված են:

Բ. էքսերճյանը 28-րդ տողը վրիպակների ցանկում «ուղղել» է.

Դարձած ատեն տրվի 'ի սիրո,

որ աղավաղում է: Մ. Զերազն իր հերթին կասկածել է 8-րդ տողի՝ «Որոց շուքը սիրեինք միշտ» ընդգծված բառի վրա և առաջարկել է ուր ձևը (ՔԱ, էջ 49): Եղած նյութերը սակայն «ճշտման» օգտին չեն խոսում:

Բ տեսրում գրության ամիսն ու օրը չի նշված, սակայն այն կա ՏԹՆԴ-ում և ԳԱԹ-ի ինքնագրում: ԳԱԹ-ի տեքստը նախնականն է և երկրորդ վերնագիրն է ոչ թե «Հուլիս», այլ «Հիշե զ'իս»: Ավարտուն տեքստի համեմատությամբ նախնական օրինակն ունի հետևյալ տարբերությունները.

6 Ո՛հ, դու իմ սերը հիշե:

8—9 Որոնց շուքը սիրեինք միշտ

Նստիլ, խոսիլ, ի շուրք դողդոջ՝

Ա. Դալայճյանի ականարկից երևում է, որ Բ տետրակում եղել է հեղինակային սրբագրություն.

1 Սա [կապույտ] խաղաղ Մայր — Օվկեանին,

Նախնական տեքստի հեղինակային սրբագրություններն են.

12 Դու իմ [խոսքերը] մեմուլեքը հիշե:

16 [Դալար տեսնես ուր] Ուր կը գտնես մօրը շոր մացառ:

36. Ի ԳԵՐԵԶՄԱՆՆ

ԱՄԵՆԱՍԻՐԵԼՎՈ ՎԱՐԴԱՆ ԼՈՒԹՅԱՆԻ

ՀԵՄԵՄՄՈՐԻՆՔ

(էջ 83)

Օրինակվել է ինքնագիր Բ տետրում: Վերջին վեց տողը, որ կազմում է տետրակի 55-րդ էջը, պակասում է (Տ, էջ 139):

Տպագրվել է բոլոր ժողովածուներում, բացի 1908, 1945 (Հալեպի) և 1952-ի հրատարակություններից:

Բանաստեղծությունն ավարտված է եղել 1871-ի հոկտեմբերին, քանի որ նույն ամսվա 14-ի նամակում Դուրյանը Տ. Ալամյանին հաղորդում է, որ ուղարկում է «Վարդանի գերեզմանին ուղղյալ» իր տաղերգությունը:

ԱՂԱՎԱՂՈՒՄՆԵՐ

Ի ԳԵՐԵԶՄԱՆ ամենասիրելիվ Վարդան Լուսֆյանի (ՏԹՆԴ)

17 Այն հյուսկեներն երկընքին (ՏԹՆԴ)

31 Քեզ արբեցուց այդ ըմպելիք (ՏԹ)

36 Բենեցուց յիս հիշատակդ: (ՏԹՆԴ)

39 Ա՜հ, այս աշխարհս միշտ տաղտո՞ւկ է... (ՏԹ, ՏԹՆԴ)

36-րդ տողի մասին էքսերճյանը գրել է. «Ոտանավորի մը մեջ տպագրական սխալով մը, արբեցուցց և սև կաթ, անհամաձայն կնկատվեր. բայց երբ նկատենք թե Դուրյան հափրեցուցց գրած էր, այն ատեն պիտի ըսենք. թե սխալած չէր Դուրյան» («Ընդարձակ կենսագրություն...», էջ 94):

1893-ի ժողովածուի մեջ գրաքննությունը կրճատել էր 44-րդ տողի «ազատությունը» բառը:

Բանաստեղծությունը, ամենայն հավանականությամբ, Դուրյանը վերամշակել է: Այդ եզրակացությանն է բերում Ա. Գալաճյանի հաղորդումը: Նա Վ. Լուսֆյանի դամբանականի սեազիր ինքնագրի «առաջին էջին վերի ձախ» անկյունում գտել է «հետևյալ երկու (4 և 3) տուները» (Ն, էջ 7):

Նոճիներու սև շուքն ինկած,
Բավ տքնեցանք ու հեծեցինք.
Եվ մեր ողբոց բավ արձագանք
Տըվին Մասյաց հսկա լերինք:
Նոճիներու սև շուքն ինկած
Ոսկրներով՝ մոխրով ծանոթ
Հիշատակն հին սևցած քարեր

Առաջին տունը «հեղինակին կողմն ջնջված է», որ հիմնավոր է դարձնում հրատարակողի ենթադրությունը, թե երկու տները «թերևս իրարու տարբերակ» են: Իսկ այդ տողերը, իրենց հերթին, հավանաբար տարբերակն են «Հեծեծմունք»-ի 9—12 տողերի.

Ո՛հ, կը հիշե՞ս, Զամլըճայի
Սարը նստած լո՛ւռ մըխայինք,
Ուր շուք տային մեզի նոճիք՝
Սե հուլանոցք վշտահարի:

Ըսքամալի կապույտ գոտին— Վոսփորի նեղուցն է:

37. ԻՄ ՄԱՀԸ

(էջ 86)

Ե. Դուրյանի և Մ. Միհրդատյանցի ցանկերից երևում է, որ այս բանաստեղծությունը եղել է Բ տեսքում: Ինքնագիրը չի պահպանվել:

Զետեղվել է բոլոր ժողովածուներում, բացի 1908-ի հրատարակությունից:

Տպագրվում է ըստ ՏԹՆԴ-ի:

ՏԵՔՍՍԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆ

ՏԹ

7 Ո՛հ, նըշուլե ցուրտ նառագայրֆ,

Վ. Թերզիբաշյանը ենթադրում է, որ «Վարդ և Շուշան»-ի 1869-ի փետրվարի 22-ի թատերադրում տպագրված Դուրյանի «Հիշատակ» տաղը «Իմ մահը» բանաստեղծությունն է, որի վերնագիրը փոխել էին՝ բովանդակությունից ելնելով: Նշանակում է՝ այդ բանաստեղծությունը գրված է եղել դեռևս 1869 թ., մինչդեռ բոլոր ժողովածուներում թվագրված է 1871» («Պետրոս Դուրյան», 1959, էջ 16): Գրականագետը նման ենթադրության համար, անշուշտ, հիմք է ընդունել «Իմ մահը» քերթվածի «Իմ հիշատակս ալ թառամի» տողը: Բայց չէ՞ որ դա կարող է պատահական նմանություն լինել, որից դժվար է անվերապահ եզրակացության հանգել:

Ի դեպ, «Հիշատակ» բանաստեղծության մասին: Բ. էքսերճյանը մամուլի միջոցով դիմել է Վերգինե Գարագաշյանին, որ արտասանել է «Հիշատակ»-ը՝ խնդրելով իրեն հանձնել այդ բանաստեղծությունը, ըստ որում նա կարծում էր, որ թատերադրը տպվել է «70 կամ 71ի ատեն» («Արևելք», 1892, թիվ 2523): Հայտնի չէ, նա հասե՞լ է արդյունքի, թե ոչ: Բայց իս-

կապե՞ս թատերազդի վրա ոտանավոր է տպւած: Ահա թատերազդի այն հատվածը, որ վերաբերում է այդ բանաստեղծութիւնը («Մասիս», 1869, 22 փետրվար, «Մամուլ», 1869, թիվ 3, էջ 24):

Հիշատակ

Տաղերգուրյան պ. Պ. Դուրյանի

Արտասանյալ օր. Վ. Գարագաշյանի

Թերեւս սա սովորական ծանուցում է և ամբողջ թատերազդի տեքստը չէ: Բայց այդ ազդի վրա ևս բանաստեղծութիւն չի տպագրվել: Դա կարելի է եղրակացնել հետեւյալ փաստիդ: Ե. Դուրյանը ունեթել է հիշյալ թատերազդը: Այդ մասին հայտնում է Մ. Միհրդատյանցը 1891-ի սեպտեմբերի 23-ի նամակում. «Անտիպ ոտանավորներ շունի (Դուրյանը), միայն թատերական ազդի մը մեջ, զոր պահած էր և հետո տեսա, գրված էր, թե 1869 փետրվար 22 շաբաթ գիշեր, օր. Վ. Գարագաշյանի կողմի պիտի արտասանվի պ. Պետրոս Դուրյանի մեկ տաղերգութիւնը Հիշատակ անուն»: Ուրեմն բուն թատերադրում ևս բանաստեղծութիւն տեքստ չի եղել և «Հիշատակ»-ը Մ. Միհրդատյանցին անծանոթ է եղել: Դրանում վերջնականապէս համոզում է նույն նամակի հաջորդ նախադասութիւնը. «Հավանորեն այս այն անտիպ ոտանավորն է, զոր օր. Ալիս խոստացած էր քեզ յուղարկել» (ԲՆՀ, 1968, № 1, էջ 147): Այդ բանաստեղծութիւնը ցարդ մնում է անծանոթ, իսկ օր. Ալիսի (Սիպիլ) մոտ, ինչպէս կտեսնենք, եղել է այլ բանաստեղծութիւն («Պիտի մեռնի՞մ ես»): Դատելով Ա. Գալայճյանի հաղորդումից, այդ թատերազդը ևս Պ. Դուրյանի արխիվում չի պահպանվել:

38. Ի՞նչ կ'ըլլեն

(էջ 88)

Ըստ Ե. Դուրյանի և Մ. Միհրդատյանցի ընդօրինակած ցանկերի, այս բանաստեղծութիւնը մտել է Բ տետր: Ինքնագիրը չի պահպանվել:

Ձեռնեղվիլ է բոլոր ժողովածուներում, բացի 1908-ի հրատարակությունից: Տպագրվում է 1872-ի հրատարակությունից:

ՏԵՔՍՏԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆ

ՏԹՆԴ

12 «Ո՛հ, հատակն են իմ փրփուրներ»:

Ե. Դուրյանը Ա. Չոպանյանին գրած նամակում այս բանաստեղծության գրության հանգամանքների մասին պատմում է հետևյալը. Արմեն Լուսինյանը լսելով Դուրյանի համբավը, նրան պատկերացրել է կրակոտ մի պատանի, սակայն ծանոթանալով «կը տեսնեմ զԴուրյան՝ պատանի մտախոհ և մեղամաղձոտ, դալկահար և լուռ, յուր զարմանքն չկրնալով բռնել՝ կը մոտենա և կը հարցնե. «Ի՞նչ կայնեք կը խորհիս Գեթսեմանիի մարդուն պես»: Ինչպես դուք, նույնպես և բոլոր ընթերցողք զինքն «կրակոտ» երևակայած են, բայց քերթողն արդեն կը գանգատի:

Ինձի կ'ըսեն — կրակոտ չես,
և կարծեմ Լուսինյանի տեսութենեն վերջ գրած է «Ի՛նչ կըսեն» քերթվածն, որ յուր գրվածոց վերջինն եղած է» (ԲՆՀ, 1967, № 1, էջ 169): Ե. Դուրյանի հաղորդած այս տեղեկությունն իր գրքում օգտագործեց Ա. Չոպանյանը («Դուրյանի կյանքը...», էջ 45):

39. Ա. («ԵՐԵԿՈՅՅԱՆ ԲԱԼՆ ԿԸ ՍՈՂԱՐ ԲԱՐԴԻԼ ԽԱՎ»)

(էջ 89)

Ինքնագիրը պահվում է Խրուսաղեմում, առանձին թղթի վրա:

Տպագրվիլ է բոլոր ժողովածուներում, բացի 1908, 1922, 1945 (Հալեպ) և 1952-ի հրատարակություններից:

ԱՂԱՎԱՂՈՒՄՆԵՐ

1—2 Երեկոյան բալն կը սողար բարդիլ խավ, (ՏԹՆԴ)

Այն լուսազարդ անդունդն հյուսել լուռ ու սյավ, (ՏԹՆԴ)

7—10 Անդրադարձող՝ գիշերվան լույսն անդրանիկ, (ՏԹՆԴ)

- 22—23 Ձոր գրկեցին շուտ վոսփորյան խոնջ ալիք: (ՏԹ, ՏԹՆԴ)
 Մալը մտնող արփվույն մարեր հուակ շառալլ (ՏԹ, ՏԹՆԴ)
 Սառնանամուտ բլրոց վըրա քայլ առ քայլ, (ՏԹ, ՏԹՆԴ)
 22—23 Երբոր հովիկըն [իր] այտեն գույն գեղանի (ՏԹ, ՏԹՆԴ)
 Եվ իր անբիծ լանջեն առած քիչ մը հոտ՝ (ՏԹՆԴ)
 25—26 Ի՛նչ ան փրթեն ծաղիկներ բլուր առավել. (ՏԹ. ՏԹՆԴ)
 Անոր համար ի՛նչ է ծաղիկը ծաղկել (ՏԹ, ՏԹՆԴ)
 29 Լուսինն արգեն կը փողարկե՛ր՝ պճներ զինք (ՏԹ, ՏԹՆԴ)
 32 Անոր նման տօգույն ըլլալ ու դյութել: (ՏԹՆԴ)
 49—50 Ալ լույսն աղոտ և կարծես թե ավելի (ՏԹՆԴ)
 Երկնքի լուրջ խորը սուգած կը փալփի (ՏԹ, ՏԹՆԴ)
 52 Հրգեհնի պես բոցավառեր զհորիզոն: (ՏԹ, ՏԹՆԴ)
 64 Ուր դայլալիկ թռչնոց՝ խորշունն սաղարթի (ՏԹ)
 Ուր դայլայլիկ թռչնոց՝ խոշունն սաղարթի. (ՏԹՆԴ)
 66 Զոր տերևոց վըրա՛ սըփոռ մերկ աշուն, (ՏԹ, ՏԹՆԴ)
 68 Սա տերևոց ետև դողամ անոնց նման՝ (ՏԹ, ՏԹՆԴ)

Բ. էքսերճյանը որևէ աղավաղում ցույց չի տվել: ՏԹՆԴ-ում 2, 7 և 49-րդ տողերի «Աստեղազարդ» և «աստղն» բառերը փոխարինվել են «լուսազարդ» և «լույսն» բառերով: Գրաքննչական նկատառումներով «աստղ» բառի և դրանից կազմված բառաբարդումների գործածությունը համիդյան Թուրքիայում արգելված էր, քանի որ ընթերցողը դրա տակ կարող էր հասկանալ «սուլթանական պալատը»՝ «Երևույթը», որ հայերեն թարգմանվում է «աստղը»: Նույն պատճառով 30-րդ տողի «թրթուհիք» բառը տպվել էր «ուհիք»:

Միհրդատյանցը նշել է 8, 10, 26, 50, 52, 66 և 68-րդ տողերի աղավաղումները (չն և ան): Բոլորը ցույց է տվել Ա. Գալայճյանը: Մ. Չերազը առաջին և երկրորդ տողերի «բարդիլ» ու «հյուսիլ» բայաձևերը սխալ է համարել՝ առաջարկելով Բարդիլ, հյուսել ձևերը (ԲԱ, էջ 75): Եղած նյութերը վկայում են, որ այդպիսի ուղղումները ճիշտ չեն:

Դուրյանի «Իրկեր»-ում (1947) և «Տաղեր»-ում (1954) բանաստեղծության 2-րդ և 7-րդ տողերը տպված են ըստ ՏԹՆԴ-ի, 49-րդը՝ ՏԹ-ի:

Բանաստեղծությունը, ինչպես Դուրյանն է նշել, մնացել է անավարտ

Հիվանդության պատճառով և ըստ էության վերջին գործն է։ Այն պետք է դառնար հեղինակի ամենաթավալուն քերթվածը և բաղկացած լիներ մի քանի մասերից։ Բանաստեղծությունը մտնելու էր ինքնագիր երկրորդ տետրում, բայց հեղինակը չի հասցրել օրինակել։ Քերթվածը նախապես բաժանումների չի ունեցել։ Այդ մասին Մ. Միհրդատյանցը Ջոպանյանին հայտնում է 1892-ի նոյեմբերի 8/20-ի նամակում. «Յուր (Դուրյանի— Ա. Շ.) Ա. վերնագրով քերթվածը կերևա որ մեծկակ կտոր մը պիտի ըլլա եղբր, որովհետև այն թուղթերը, որոնց վրա գրված է, կը թվին ըլլալ տետրակի մը առաջին երեք թուղթերը. առաջին թուղթը կողքն է եղբր, վրան գրված է միշտ նույն պարզությամբ Պ. Դուրյան, 1871, երկրորդ թուղթին ճակատը գրած է Ա. և սկսած է ոտանավորը, զոր տարած է մինչև երրորդ թուղթին առաջին երեսին կեսը, ուր գրված է փակագծի մեջ (Հիվանդությանս պատճառով ընդհատված)» («ԲՆՀ, 1968, № 1, էջ 153)։

ՇԵՂԻՆԱԿԱՅԻՆ ՍՐԲԱԳՐՈՒՄՆԵՐ (ՄՄՀՆ)

- 34 Ուր գեթ [մարած] ցամփած. է կանթեղին առկայծ յուղ,
40 [Աստղեց թող սարն ու] Սառն իր աստեղց րո՛ղ, դրդյակն ալ չահերու,
43 Յույց տալ [անոր] կ'ուզե քեզ Աստուծո զերթ պատկեր,
47 Երբ կը [կըրե] ծածկե քողքն հիմենյան ոսկեթեւ,
53 Եվ դուք՝ [նաև սերեր] կրա՛կք սիրո, մարիք շուտ և դուք,
71 Երբ [պըլպուլն] ծիծառնուկն ինձ հետ հեծե աղեկեզ,

Ա Ն Թ Վ Ա Կ Ի Ր Տ Ա Ղ Ե Ր

1. ՀԱՅՈՒՀԻՆ

(էջ 92)

Կ. Պոլսի պատրիարքարանի դիվանի քարտուղար Գևորգ Բամպուքճյանը մեզ է տրամադրել Թորոս Աղատյանի արխիվում պահվող Հմայակ ավ. քահանա էքսերճյանի 30-ական թվականներին «Ազդարար» թերթում տպագրած «Պետրոս Դուրյանի ձեռագիրը» հոդվածը։ Այստեղ էքսերճյանը հայտնում

է, որ «Հայուհին» բանաստեղծության ինքնագիրը ստացել է Տիգրան Աղամ-
յանից 1893-ին և «վերջին պահուն» հասցրել է հրատարակել «Ընդարձակ
կենսագրության...» սակավաթիվ օրինակներում միայն: Ինքնագրի հետագա
նակատագրի մասին նա ոչինչ չի ասում: Հավանաբար Տ. Աղամյանն այն
հանձնել է Ե. Դուրյանին, քանի որ ինչպես երևում է Հ. Օշականի մի ակ-
նարկից, ժամանակին այն գտնվել է Երուսաղեմում: Վերջինս գրում է.
«Դուրյանին ձեռագրին մեջ սրբագրումներ չգտա, քերթվածին լայնքով: Սի-
ւեցի քեզը և Հայունին ենթարկված են փոփոխման: Երկուքն ալ չեն հասած
վերջնական կաղապարի» («Համապատկեր արևմտահայ գրականության»,
Երկրորդ հ., Երուսաղեմ, 1953, էջ 363, ծ.): Սակայն Ա. Գալաթյանի հրա-
տարակությունից հետևում է, որ ինքնագիրը այժմ չկա:

Առաջին անգամ, առանց վերնագրի, տպագրվել է Տիգրան Արփիարյանի
«Մեռած գրագետներ» հոդվածում («Մասիս» հանդես, Կ. Պոլիս, 1892,
օգոստոս 29, թիվ 3966, էջ 178), ապա արտատպվել «Արձագանք»-ում
(Թիֆլիս, 1892, սեպտեմբերի 18, № 108): «Հայուհին» խորագրով զետեղ-
վել է 1893, 1900, 1904, 1918, 1926, 1932, 1936, 1940, 1947, 1956, 1963
և Երուսաղեմի ժողովածուներում:

Բանաստեղծությունը չի մտել հեղինակի օրինակած տետրերում:

Ա. Զոպանյանն այդ բանաստեղծությունը համարել է «կատարելապես
չնչին բան» և գտել, որ էքսերճյանը այն պետք է զետեղեր ծանոթագրու-
թյունների մեջ («Հայրենիք», 1892, թիվ 46):

Տ. Արփիարյանը հենվելով բանաստեղծության բովանդակության վրա՝
պատմում է գրության հետ կապված հանգամանքները. «...Շոգենավին մեջ,
ափ յափո գրած է այս ոտանավորը, անծանոթ գեղուհվո մը հանդեպ, որուն
տեսքը մագնիսացուցած էր զինքը: Երկշոտ երիտասարդն... կուզե սրտին
թիւիրովը խոսիլ անոր հետ, թուղթ ու գրիչ կը հանե գրպանեն և կսկսի
քերթել: ...Դեռ ոտանավորը չավարտած, շոգենավը նավամատույց հասած
էր, ու մինչ ինք՝ զլիսահակ վերջին հանգերը կը փնտոեր, անծանոթ գեղու-
հին՝ տգեղներու բազմության մեջ աներևոյթ եղած ու դուրս ելած էր ար-
դեն» («Մասիս», 1892, թիվ 3966, էջ 178): Այս պատմությունը շարադրեց
նաև Բարսեղ էքսերճյանը՝ դարձյալ բխեցնելով բանաստեղծությունից («Ըն-
դարձակ կենսագրութուն...», էջ 54—55):

Ե՛վ Արփիարյանը, և՛ էքսերճյանը, և՛ մյուս ուսումնասիրողները վեր-

նագրի մասին ոչինչ չեն ասում: Բայց ահա տարիներ անց է դուարդ Գոլան-
ճյանը տարակուսել է. «Ստույգ է այն զրույցը,— գրել է նա,— թե այս
խիստ ծանոթ ոտանավորին խորագիրը (խոսքը «Հայուհին» բանաստեղծու-
թյան մասին է— Ա. Շ.) բանաստեղծին անկախաբար, փոխված է: Ակնարկ-
ված կինը հայուհի մը չէ՞» («Լույս», հանդես, Կ. Պոլիս, 1908, թիվ 18,
էջ 605, ծ.):

Հայտնի չէ, թե այսպիսի պնդման համար Գոլանճյանն ինչ հիմք է ունե-
ցել, բայց մի կողմնակի վկայություն, կարծես, հաստատում է նրա կար-
ծիքը: Ա. Զոպանյանը հայտնում է, թե գրողը դպրոցական տարիներին «Գար-
նանային կենացս մեջ» բանաստեղծությունից բացի գրել է «աննշան» մի
գրվածք և ավելացնում է. «Քրեմլին է տիտղոսը, բայց քերթվածը հեռա-
վոր բաղդատություն մը անգամ չի վերցնել Դուրյանի նույն տիտղոսով
հրաշակերտին հետ»: Նա հարկ է համարել մեջքերել հետևյալ «սովորակա-
նեն քիչ մը բարձր» տունը միայն.

Ո՛հ, կարծես թե նե երկնային

Զրվարթուն մ'էր երկնի վրա՝

Լույս սփռելու, սեր բուրելու,

Հուր ցայտելու էր իջած» («Դուրյանի կյանքը», էջ 25):

Դժվար չէ նկատել, որ սա «Հայուհին» բանաստեղծության հինգերորդ
տունն է (տող 17—20): Առաջին և երկրորդ տները նույնն են, իսկ մյուս-
ներն ընդգծված տարբերություններ ունեն:

Արդյոք բանաստեղծության վերնագիրը «Քրքուհին» չէ՞: Այսպիսի են-
թադրությունը համոզիչ կարող է թվալ, եթե հիշենք, որ անցյալ դարի
90-ական թվականներին Քուրքիայում մոլեգնող պանիսլամիզմի պայմաննե-
րում անթույլատրելի էր համարվում քրիստոնյայի կողմից մուսուլմանուհուն
դրվատելը: Զե՞ որ այդ պատճառով էր, որ «Քրքուհին» տաղի խորագիրը
1893-ի ժողովածուի մեջ փոխարինվեց աստղանիշներով, իսկ «Ա» («Երե-
կոյան բալն կը սողար բարդիլ խավ») անավարտ քերթվածի «նուրը ամ-
պիկով, ուակից ուսան քրեմլինի» տողում ընդգծված բառից թողնվեց մի-
այն «...ուհիք» վերջավորությունը: Սակայն այդպիսի ենթադրության հետ,
որքան էլ առաջին պահ ընդունելի թվա, չի կարելի անվերապահորեն հա-
մաձայնել: Վերահիշյալ տարբերությունները ցույց են տալիս, որ Դուրյանը

վերամշակել է իր բանաստեղծությունը: Բացառված չէ, որ բանաստեղծը հետագայում անդրադառնալով «Քրթուհին» խորագրով իր աշակերտական տարիների փորձին, փոխել է նաև նրա վերնագիրը: Այդպիսի կարծիքը հիմնավոր կդառնա, եթե հիշենք, որ Դուրյանի ձեռագրերին ծանոթ Հակոբ Օշականը ևս հաստատել է, թե «Սիրեցի քեզ» և «Հայուհին» բանաստեղծությունները «ենթարկված են փոփոխման և չեն հասած վերջնական կաղապարի», իսկ Հ. էքսերճյանի վերը նշված հոդվածում խորագիրը նույնն է՝ «Հայուհին»:

ՏԵՔՍՏԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

«Մասիս»

14 Բարձրահասակ ու գեղադեմ

23 Իմ քերթերուն վրա միշտ՝

30 Ոչ զո՛ք տեսի մեջ նավին.

2. («ԱՀԱ ՍՐՈՒՆԱՅ ՕՐՆ ԵՐՋԱՆԻԿ»)

(էջ 94)

Հայտնի չէ՝ ինքնագիրը պահպանվե՞լ է, թե ոչ:

Առաջին անգամ տպագրվել է 1893-ի ժողովածուում, ապա զետեղվել 1900, 1904, 1918, 1926, 1947, 1956-ի և Նրուսաղեմի ժողովածուներում: «Նրկեր»-ում (1947) տպագրված է աշխարհաբար ուղղագրությամբ:

Զի մտել Դուրյանի օրինակած տետրերում:

Ա. Զուպանյանը նախապես կասկածի տակ է առել այս բանաստեղծության՝ Պ. Դուրյանի հեղինակությունը լինելու հարցը: 1893-ի ժողովածուի գրախոսականում նա գրել է. «Այնչափ ծթած, այնչափ հին, այնչափ ուռուցիկ, վարդապետական և այնչափ խրթին գրաբար է, որ չկրնար Դուրյանինն ըլլալ, և եթե նույնիսկ անորն ըլլա պատահամբ, պետք չէր զայն դնել գործերուն մեջ այն անձինն, որ առաջինն զուտ աշխարհաբար ոտանավորներ գրեց» («Հայրենիք», 1892, թիվ 246): Հետագայում Զուպանյանը ըստ էության ընդունում էր, որ ինչպես այս, այնպես էլ «Հայուհին» բանաստեղծությունը Դուրյանի դպրոցական առաջին փորձերից են և կարծում էր, թե

որպես այդպիսիք, այնուամենայնիվ, չպիտի տեղ գտնեն 1893-ի ժողովածուում («Դուրյանի կյանքը...», էջ 167):

Տ Ա Ր Ք Ե Ր Ա Կ Ն Ե Ր

1. ԿԸ ՍԻՐԵՄ ԶՔԵԶ .

(էջ 99)

Ինքնագրի ճակատագրի մասին ոչինչ հայտնի չէ:

«Իցի՛վ թե» բանաստեղծության տարբերակն է:

Ինչպես այս, այնպես էլ մյուս տարբերակները Դուրյանը չի օրինակել իր տետրերում:

Առաջին անգամ հրատարակել է Հրանդը (Մելքոն Կյուրճյան)՝ «Դուրյանի մեկ ոտանավորը իր ձեռագրեն» հոդվածում («Հայրենիք» լրագիր, Կ. Պոլիս, 1891, 5 օգոստոս, թիվ 19): Զետեղվել է 1893, 1900, 1904, 1918, 1926, 1940, 1947, 1952, և 1956-ի ժողովածուներում:

Հավանաբար գրված է 1867-ին:

Հրանդը հայտնում է, որ ինքնագիրը «գիպվածով» է ընկել իր ձեռքը, որից և ընդօրինակել է: Մատնանշելով, որ «Իցի՛վ թե» առդի տարբերակն է, նա ավելացնում է. «Թեթև նայվածք մը կրնա մատնել, որ առաջին անգամ գրվածն է այս և ուղղված խարտյաշ մազերով, սևաչվի անժանոթի մը. ջինջ հստակություն կա և մեղմություն կապուտ անմեղությամբ խառնված»:

ՏԵՔՍՏԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆ

«Հայրենիք»

13 Այն ի՛նչ քաղցր է, եթե ըլլամ ես գեփյուռ:

2. («ԱՇՆԱՆ ՏԸԺԳՈՒՅՆ ԳԻՇԵՐ ՄԸՆ ԷՐ ԶՄՐԱՀՈՒՊ»)

(էջ 101)

Ինքնագրի ճակատագրի մասին ոչինչ հայտնի չէ:

«Պետք է մեռնի՛լ» բանաստեղծության տարբերակն է:

Առաջին անգամ տպագրվել է Տիգրան Արփիարյանի «Դուրյանի ձեռագիրը» հոդվածում («Արևելք», 1892, 18 հուլիս, թիվ 2544), ապա արտատպվել «Արձագանք»-ում (1892, օգոստոսի 5/17, № 90)։ Զետեղվել է 1893, 1900, 1904, 1916, 1926, 1940 և 1947-ի ժողովածուներում։

ՏԵՔՍՏԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

«Արևելք»

6 Փաղիտուն աստղեր կը լողային հատակը,
36 Ո՛հ, կյանք պետք է տալ՝ սիրտ տրվի թե կուսի մ՝

Ա. Արփիարյանն այսպես է նկարագրում բանաստեղծության ինքնագիրը. «1869 օգոստոս 16...

Այս հեռավոր թվականը կը կարգամ դեղնորակ մաշած թուղթի մը վրա, որ 23 տարի դպրոցի մը անկյունը կամ ծրարի մը խորը մնալն ետք, օրին մեկը երևան կելլե՝ հանկարծ ու խմբագրատունն կը բերվի՝ հրատարակվելու համար։ Քառակուսի փոքրիկ թերթ մը, որուն երկու կողմը դողդոջ ձեռքով գրված է մին այն հիվանդաբույր քերթվածներն, որք վաղամեռ քերթողին կյանքը կը պատկերեն։ Ու ներքևը, համեստ կերպով ստորագծված «Պետրոս Դուրյան»։

Երկյուղածությամբ կը բանամ ծալքը, որ խաշածն ճեղքվածք մը կը գոյացունեն՝ իբր քառորդ դարու մը կնճիռը։ Մեկանն ալ գունատած է այլևս, բայց զիրը կը մնա միշտ, ընթերցելի, մանրիկ սիրուն զիր մը, տենդոտ գրչն մը ելած։ Ո՛չ վերնագիր կա, ո՛չ ձոն մը, զեթ սկզբնատառերով, որ կարելի ըլլա հետք մը գտնել, կամ իմանալ, թե որո՞ւ ուղղյալ է։

Հետագա շարադրանքից պարզվում է, որ ձեռագիրը գտնվել է Դուրյանի հեռավոր ազգականուհու՝ կրթված, լեզվիմաց, ուսումնասիր Եվգինն (Եվգինիա) տուտուի թղթերում։ Տ. Արփիարյանն անում է այն ենթադրությունը, թե Եվգինն տուտուն սրբագրել է Դուրյանի տողերը. «Այն փափկիկ, թրթռուն քերթվածներն, ո՛վ գիտե, ինչե՞ր կորուսին արդյոք այս հապավումներուն, այս բարեփոխումներուն տակ»։ Այնուհետև հետգրության մեջ նշելով, որ 1872-ի ժողովածուում տպված տեքստը «լավագույնն է ձեռագրին, որ նվազ խնամյալ կերևի», հոդվածագիրը դարձյալ գրում է. «Եվ ո՞վ գիտե,

թե այս սրբազրույթյանց մեջ Եվգինիա տուտուին մատը չիկա...» («Արևելք», 1892, թիվ 2544)։

Եվգինե սուտուի հասցեին ասված մեղադրանքը չի վրիպում Ե. Դուրյանի ուշադրությունից, և նա Ա. Զոպանյանին գրած 1891-ի օգոստոսի 2-ի նամակում հարկ է համարում նկատել. «Եվգինեի (տուտուի) մատը վերջերս խնդիր մը եղած էր Արևելքի մեջ։ Ես կրնամ վստահեցնել Ձեզ, թե այդ կինն, որ սիրող էր գրականության և մասնավորապես մեր Պետրոսին, ոչ մեկ մատ չէ շարժած բնավ քերթողին թղթոց վրա և շարժելու կարողությունն ալ (ուսումնապես) տարակուսական կ'մնա։ Միայն գիտեմ, թե թախանձանոք կ'խնդրեր նա Դուրյանի գրվածներն կարդալու համար։ Նույն բանն անձիս փորձով ալ գիտեմ։ Եղբորս մահվանն մեկ երկու տարի վերջ՝ ես ալ դպրոցական լինելով քերթվածներ կ'գրեի, Եվգինիա տուտու կ'առներ իմ տետրակս, կ'տաներ, կ'կարդար և հետո կ'բերեր առանց ունի դիտողություն մընելու... Ուստի ավելորդ հարց մ' է Եվգինիա տուտուի վերաբերությամբ ենթադրական սրբազրույթյան մը հարցը (ԳԱԹ, ԱԶՖ, № 1738/1)։

Այս տողերին մեում է ավելացնել և այն, որ Դուրյանը առանձնապես մեծ համարում չի ունեցել այդ կնոջ մասին։ Նրբ բանաստեղծը, լսելով Եվգինեի համբավը, Հովհաննես Ծանֆեսճյանի հետ այցելել է նրան, վերադառնալիս ընկերոջն ասել է. «Այս է եղեր Եվգինե տուտուն, բան մը չէ» («Ընդարձակ կենսագրություն...», էջ 59)։

3. ՄՆԱՍ ԲԱՐՅԱԿ

(էջ 103)

Մեր ձեռքի տակ եղած Հ. էքսերճյանի «Պետրոս Դուրյանի ձեռագիրը» հոգվածից (տե՛ս «Հայուհին» բանաստեղծության ծանոթագրությունը) պարզվում է, որ «Ո՛հաս բարյա՛վ»-ի ինքնագիրը գտնվել է Ե. Դուրյանի մոտ։ Հետագա որոնումների ընթացքում էքսերճյանը «Ընդարձակ կենսագրության...» Զարդարյան գրատանը եղած մի օրինակի մեջ հայտնաբերել է «երկու կամ երեք բառ պատռած» մեկ այլ ինքնագիր։ «Ով գիտե, ո՞ր անժանոթ ձեռքը դրած էր հոն և ինչպե՞ս ձեռք ձգած էր զայն,— գրում է նա,— ...Դիրը Պետրոսինն էր, կը ճանչնայի զայն»։ Այս հոգվածի հետ նա

տույագրել է նաև «Մնաս բարյավ»-ի լուսանկարչական պատճենը: Տեքստային որևէ տարբերություն չկա:

Նրվու ինքնագրերի ճակատագիրն էլ անհայտ է:

«Սիրեցի քեզ» բանաստեղծության տարբերակն է:

Առաջին անգամ հրատարակվել է 1892-ին «Արևելք» թերթում (13 հունիս, թիվ 2516), ապա արտատպվել է «Արձագանք»-ում (1892, հուլիսի 3/15, № 7, էջ 1):

Ինքնագրի լուսանկարչական վերարտադրությունը զետեղվել է Բ. էքսերճյանի «Ընդարձակ կենսագրություն...»-ում, որպես Հավելված:

Տպագրվել է 1893-ի և հետագա բոլոր ժողովածուներում, բացի 1908 և 1945-ի հրատարակություններից:

Հավանաբար գրված է 1869-ին:

ՏԵՔՍՏԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

«ԱՐԵՎԷԼՔ»

30 Երբ ցողի՞ն իմ աչքերը,

35 Մնաս բարյավ... պաշտելիս.

Դատելով առաջին ինքնագրի վերարտադրությունից, Դուրյանը կատարել է 8-րդ և 7-րդ տողերի տեղափոխություն և սրբագրել մի տող.

32 Աստղերուն մեջ կը [խոսիս] ժպիտս:

Այս տարբերակի կապակցությամբ տե՛ս նաև «Սիրեցի քեզ» տաղի ծանոթագրությունը:

Հ Ր Ա Պ Ա Ր Ա Կ Ա Խ Ո Ս Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Զեռնարկելով Պ. Դուրյանի Երկերի հրատարակությանը, Բ. էքսերճյանը մտադիր էր ժողովածուում ընդգրկել նաև նրա հրապարակախոսական ժառանգությունը: «Դուրյանի գործերը» հայտարարության մեջ նա ծանուցում էր. «Առայժմ հրատարակելի գործքն կը պարունակե 22—23 ֆորմա, զոր ավելի ստվարացնիլ ջանալով, սկսած ենք մեր հետազոտությունը շարունակել և տեղեկացած եմք, թե Պետրոս ունի տակավին՝

69, 70, 71 տարիներուն «Օրագիր» թերթին մեջ Նուբայր, Արմենակ կամ Պետրոս Դուրյան անուններով գրվածներ» («Արևելք», 1892, 23 հունիս, թիվ 2523): Ի՞նչ հիմք ունեն էքսերճյանը, երբ խոսում էր Դուրյանի կեղծանունների մասին: Դրա աղբյուրը գրողի 1871-ի <ղեկտեմբերի 10-ի> նամակի հապավված հստակածն է, որին կանդրադառնանք իր տեղում: Իսկ առայժմ նկատենք, որ էքսերճյանի հայտնած տեղեկությունը արժանահավատ է, քանի որ կեղծանուններով հոգվածներ տպագրելու փաստը հիշյալ նամակում վկայում է ինքը՝ Դուրյանը: Ձմռանանք նաև, որ 90-ական թվականներին ողջ էր Ա. Լուսինյանը, որին շատ լավ հայտնի էին Դուրյանի կեղծանունները և որի օգնությամբ նույնպես դիմել էր էքսերճյանը: Սակայն հարկ է նկատել, որ գրողը ո՛չ 1869-ին, ո՛չ էլ 1870-ին «Արմենակ» և «Նորայր» կեղծանուններով հոգվածներ չի հրատարակել, ինչպես կարծում էր իր կենսագիրը: Ավելին, նա 1870-ի «Օրագիր»-ում առհասարակ որևէ հոգված չի տպագրել: Մյուս կողմից 1871-ի «Օրագիր»-ում «Արմենակ» ստորագրությամբ բոլոր հոգվածները չէ, որ պատկանում են Պ. Դուրյանի գրչին: «Արմենակ Լ.» կամ «Արմենակ» ստորագրությամբ «Օրագիր» թերթում տպագրված են քաղաքական բնույթի մի քանի նյութեր («Պատմություն», «Տեսություն հին ազգաց տիեզերական պատմության վրա», «Հակիրճ բացատրություն քրմաց մեկ քանի գործերուն»), որոնց հեղինակը Դուրյանը չէ: «Արմենակ» և «Նորայր» կեղծանուններից նա օգտվել է բացառապես 1871-ի հուլիսին՝ Կ. Փանոսյանի դեմ ունեցած վեճերի ժամանակ:

էքսերճյանը ոչ մի հոգված չհրատարակեց, սակայն այդպիսիք ունեցել է իր ձեռքի տակ, քանի որ «Ընդարձակ կենսագրություն...»-ում նա ուղղակի ասում է, որ իր աշխատության համար աղբյուր են ծառայել նաև Դուրյանի հոգվածները (էջ 13), որոնցից և այլևայլ առիթներով քանիցս մեջբերումներ է կատարում: Նա ընդօրինակել է Դուրյանի հոգվածները մի առանձին տետրում, որ, ինչպես արդեն ասել ենք, անցել է Վ. Ս. Մովսիսին: Այդ տետրում է. Ամիրյանի վկայությամբ եղել են գրողի «հրապարակադրական տեսություններին ոմանք, որոնք հրատարակված են «Օրագիր»-ի մեջ» («Լուսաղբյուր», 1953, թիվ 14, էջ 53): «Կարդացած եմ վերը հիշված տետրակին մեջ իր հրապարակադրական հոգվածներին 9 ընդօրինակություն» — գրում է է. Ամիրյանը և ապա համառոտակի շարադրում դրանց բովանդակությունը: «Անոնց մեջ, — շարունակում է նա, — ան (Դուրյանը — Ա. Շ.) կը խոսի

Սամաթիո մեջ նորակազմ լսարանի մը մասին, դարձյալ թատրոնի մասին. ազգ. վարժարանի առնչությամբ, Սամաթիո մեջ դպրոցաշինության առթիվ, համեղբայրության մասին և այլն և այլն: Այդ գրություններն հասկանալի կըլլա, որ Դուրյան ունեցած է նաև լրագրական վեճեր և զինքը հարվածող հետադիմական ուժերու հանդեպ եղած է խիզախ և ցուցադրած ներողամտության լայն ոգի» (նույն տեղում, էջ 55):

Ընթերցողը կտեսնի, որ Խ. Ամիրյանի թվարկած բոլոր հարցերն էլ արժարժված են ներկա հատորում զետեղված հոդվածներում: Հետևաբար, կարելի է պնդել, որ Դուրյանի հրապարակախոսական ժառանգությունը ևս ներկայացվում է ամբողջությամբ:

Կրողի հոդվածների ճակատագիրը ցարդ մնացել է անհայտ. դրանք երբեք չեն հրատարակվել, և Դուրյան-հրապարակախոսի գործունեությունը ռառամնասիրողների տեսադաշտից դուրս է մնացել:

Ոչ մի հոդվածի ինքնագիր չի պահպանվել:

1. ԽՈՍԱՄԱՆ

(էջ 107)

Առաջին անգամ տպագրվել է Կ. Պոլսի «Օրագիր ծիլն Ավարայրվո» թերթում (1869, նոյեմբեր 26, թիվ 67): Ստորագրությունը՝ «Դուրյան»: Երկրորդ անգամ մեր հակիրճ առաջաբանով և ծանոթագրություններով հրատարակվել է «Կրական թերթ»-ում (1965, դեկտեմբերի 17, № 51):

Տպագրվում է ըստ առաջին հրատարակության:

1) Այս օրերս Սամաթիա...— Խոսքը խոսարանների մասին է: Կ. Պոլսի Սամաթիա թաղում խոսարանը բացվել է 1869-ի նոյեմբերի 15-ին:

2) ...աղբկանց վաճառան մը կանգնեց անձնվեւ և ազգասեւ անձի մը ջանով...— Խոսքը Սամաթիայի Ազապյան գիշերօթիկ աղջկանց վարժարանի մասին է, որ բացվեց 1869-ի հունվարի 6-ին: Վարժարանի տնօրենն էր Կարապետ Փանոսյանը:

3) Ամեն. ս. Պատրիարքի...— Կ. Պոլսի պատրիարքն էր Մկրտիչ Խրիմյանը:

4) ...«Օրթա օյիների»— «Օրթա օյնու» (թրք. խաղամեջ)— թուրքական թատերական հանպատրաստի փողոցային ներկայացումներ:

5) Թատրոնը լեպետ ինկավ, բայց նորեն հոգի կանու...— Ակնարկը վերաբերում է «Արեւելյան թատրոնի» փակմանը (1867), իսկ «հոգի կանու» արտահայտությունը՝ առանձին թատերախմբերին և հատկապես Հ. Վարդուխյանի «Թատրոն օսմանիս»-ին, որ գործել էր սկսել 1868-ից:

6) Ավագաղբյուրի մերկ գավակաց նկարագիրը...— «Մանգումսի էֆֆօյար» թերթը այսպես է նկարագրել այդ գյուղի վիճակը. «...Նրբ այս գյուղին մոտեցանք. քառասունի չափ տղաքներ մերկ և բոպիկ ճանապարհի վրա շարված կային, որ տեսողաց աղիթը կը գալարեր» («Օրագիր...», 1869, նոյեմբեր 3, թիվ 48): Ավագաղբյուրի մանուկներին օգնելու հարցը քննարկման առարկա է դարձել Մամաթիայի խոսարանի անդրանիկ նիստում: Բանախոսել են Կարապետ Մինասյանը և Կարապետ Փանոսյանը:

7) Գաղղիո կայսրուհիվոյն և Ավստրիո կայսեր եկած առեն ներկայացման խնդիր մը հուզեցինք և այն խնդրույն մեջ չը հաջողելովնիս...— Ֆրանսիայի Նոթենի կայսրուհին Կ. Պոլիս էր ժամանել 1869-ի հոկտեմբերի 1-ին, իսկ Ավստրիայի կայսր Ֆրանց Յոզեֆը՝ հոկտեմբերի 16-ին: «Մանգումսի էֆֆօյար» և այլ թերթեր, պատրիարքից և պաշտոնատար հայ անձնավորություններից պահանջել են օգտագործել առիթը, ներկայանալ Ֆրանսիական կայսրուհուն ու ավստրիական կայսերը՝ հայերին մտահոգող խնդիրների վրա ուշադրություն հրավիրելու համար: Այդ խնդիրը չի հաջողվել, քանի որ, ինչպես գրում է «Մասիս» օրաթերթը, «տանուտները՝ Բ. Դուռը, որուն միայն կը վերաբերի ներկայացնելու իրավունքը, ոչ պաշտոնապես, ոչ ուղղակի և ոչ անուղղակի հրավեր մը չէր ըրած» (1869, հոկտեմբեր 30, թիվ 446):

8) ...մյուս ազգային քաղերուն նախանձուտ նայվածքը կը հրավիրեմք... — Շուտով համանման խոսարաններ հիմնվեցին նաև Սկյուտար, Ենիգաբու և այլ թաղերում, ինչպես նաև դավառներում:

2. ԹԱՏՐՈՆ

(էջ 113)

Առաջին անգամ «Պ.» ստորագրությամբ տպագրվել է «Օրագիր ծիլն Ավարայրվո» թերթում (1869, դեկտեմբեր 27, թիվ 93), երկրորդ անգամ

առաջարանով ու ծանոթագրություններով հրատարակել ենք մենք («Սովետական արվեստ» հանդես, Երևան, 1966, № 12, էջ 49—51)։

Ի՞նչ հիմքեր կան այս հոգվածը Պ. Դուրյանի հեղինակությունը համարելու։

Նախ. Հոգվածի ուշադիր ընթերցումը ցույց է տալիս, որ այն ըստ էության նպատակ ունի քաջալերել «Թատրոն օսմանին»-ի գործունեությունը։ Հեղինակը հասարակությունը հրավեր է կարդում նյութապես և բարոյապես օժանդակել թատրոնի վարչությանը, օգնել, որպեսզի նրա տնօրենն այլևս ստիպված չլինի «օտար ներկայացումներ տալ», այլ պահի ազգային թատրոնը։ Հոգվածագիրը չի անվանում տնօրենին, բայց ակներև է, որ նրա իշատակած «անձը», թատրոնի վերականգնմանը «բոլոր սրտե ուխտած» մեկը Հակոբ Վարդովյանն է՝ «Թատրոն օսմանին»-ի եռանդուն ղեկավարը։ Ինչո՞ւ հեղինակը չի տալիս Վարդովյանի անունը։ Հավանաբար այն պատճառով, որ կապված է եղել Վարդովյանի թատերախմբի հետ։ Նա խուսափել է իր բուն ստորագրությունը դնել հոգվածի տակ՝ մտածելով, որ «Թատրոն օսմանին»-ի հրապարակային պաշտպանությունը կարող էր վերագրվել նրա տնօրենի հետ ունեցած անձնական մտերմության։

Այդպես կարող էր վարվել Պետրոս Դուրյանը։

Ծշմարիտ է, որ նա և Վարդովյանը, ինչպես ցույց է տալիս գրողի 1870-ի ղեկավարների 21-ի նամակը (տե՛ս սույն հրատարակությունը), ընդհարվել են։ Բայց դա վերաբերում է 1870 թվականի վերջերին, իսկ մինչև այդ նրանց հարաբերությունները եղել են մտերմական։ Դուրյանը դպրոցական տարիներից Վարդովյանի հանձնարարությամբ ֆրանսական թատերգություններ էր թարգմանում։ 1869 թվականից նա «Թատրոն օսմանին»-ում բնագրել է տալիս իր հեղինակածներից, իսկ որոշ ժամանակ անց որպես ղեկավար մտնում է Վարդովյանի թատերախումբը։ Իր հերթին Վարդովյանը ոչ միայն բնագրում է «Վարդ և Շուշան»-ը, «Արտաշես աշխարհակալ»-ը, «Անկումն Արշակունի հարստության»-ը, ստանձնում որոշ դերեր (Արտաշես), այլև այդ ներկայացումների աղագրերում դրվատում Դուրյանի «վառվռուն գրիչն» ու «հանճարը»։ Ուստի բնական է, որ Դուրյանը կարող էր հանդես գալ «Թատրոն օսմանին»-ի պաշտպանությամբ։

Երկրորդ. 1869—71 թվականներին Դուրյանը աշխատակցել է «Օրագիր...» թերթին, ըստ որում (հիշենք էքսերձյանի պնդումը) հոգվածներ է

տպագրել ոչ միայն իր իսկական ստորագրությամբ, այլև կեղծանուններով: Ինչո՞ւ ուրեմն նա չէր կարող օգտագործել «Պ.» ստորագրությունը, մանավանդ, որ որոշ ժամանակ եղել է հիշյալ թերթի օգնական խմբագիրը և ստորագրությունների ընտրության մեջ լիովին ազատ էր:

ԻՐԱՐԱՐԳ. «Թատրոն»-ից մոտ մեկ ամիս առաջ լույս տեսած «Խոսարան» հոդվածը վկայում է, որ Դուրյանին խորապես մտահոգել է հայ թատրոնի վիճակը: Նա խոսարանի հետ միասին թատրոնը նույնպես համարում էր բարոյական դաստիարակության և ժողովրդին լուսավորելու միջոց, ընդգծում թատրոնի «քաղաքակրթական ու բարոյական» նշանակությունը, դատապարտում թատրոնի հակառակորդներին, որոնք «ծուռ» են նայում հայկական թատրոնին, րայց դառնում են օտար «խայտառակ ներկայացմանց» հանդիսատեսը, նշում նյութական միջոցների պակասության հարցը: Դժվար չէ նկատել, որ բոլոր այդ խնդիրները արծարծվում են նաև «Թատրոն» հոդվածում: Ավելին. «Թատրոն»-ի հեղինակը իր հերթին անդրադառնում է խոսարանի հարցին՝ նշավակելով նրա թշնամիներին: Պատահակա՞ն են արդյոք այս զուգադիպությունները: Կարծում ենք, ո՛չ:

ԶՈՐԱՐԱՐԳ. Դուրյանի վերջին թատերգությունը, ինչպես հայտնի է «Թատրոն կամ թշվառներ» դրաման է: Այս գործում հեղինակն առաջադրեց ժամանակակից թեմատիկայի պահանջը և հուշակեց թատրոնները ժողովրդի «հեղափոխություն հարդարող հրարույններն են» սկզբունքը: Սա նորություն էր ոչ միայն Դուրյանի, այլև հայ գրականության համար: Բայց այս դրաման ուշագրավ է նաև հետաքրքրող խնդրի առումով: «Թատրոն» հոդվածում մենք գտնում ենք մի միտք, որ ծանոթ է «Թատրոն կամ թշվառներ» դրամայից: Դա վերաբերում է թատրոնի հասարակական կարևորությանը: Դրամայի շորրորդ արարվածում՝ Բ, հանդիսատեսն ասում է. «...Շատերը զրոսնելու համար քառու՞ն կուզան և ոչ թե ներկայացված խաղին ողվույն թափանցելու...»: Նույն դատողությանը գրեթե բառացի հանդիպում ենք «Թատրոն» հոդվածում. «...Թատրոնը ոչ թե բարոյական և օգտակար հաստատություն մը, այլ իբրև զրոսատեղի կը նկատենք...»:

Վերոբերյալ փաստերից մենք ժամանակին հանգել էինք այն հետևության, որ «Թատրոն» հոդվածի «հավանական հեղինակ» պետք է համարել Պետրոս Դուրյանին («Սովետական արվեստ», 1956, № 12, էջ 50): Հետագայ պրպտումների ընթացքում մեզ հայտնի դարձավ մի լրացուցիչ վկայություն,

որ ցրում է ամեն մի տարակույս և վերջնականապես ասպցուցում, թի «Քատրոն»-ն իսկուպես պատկանում է Պ. Դուրյանին, իսկ «Պ.»-ն վերջինիս ստորագրությունն է:

Խ. Ամիրջանը հայտնում է, որ էքսերճյանի ընդօրինակած տետրում ինքը կարդացել է Պ. Դուրյանի այս հոդվածը: Նա գրում է. «1869 դեկտմ. 27-ի «Օրագիր»-ի մեջ Դուրյան կը բնորոշե թատրոնին և դերասանին դերը զանգվածներու դաստիարակության նկատմամբ և կըսե.

«Քատրոնը հայելի մ'է, որուն մեջ մարդս կրնա յուր նշմարիտ պատկերը տեսնել և որով յուր նշմարած անհաճ տեսները անհետացնել և մաքրել: Իսկ դերասաններն ալ մեկ մեկ դաստիարակներ են, որ ամեն աստիճանի մարդոց նշմարիտ պատկերը կու տան բարության և լավության հետեւանքները ներկայացնելով, մարդու բարոյական զգացմանցք փափագողը պետք է բատերասեր ըլլա, կամ այն, որ բատերասեր է, ուրեմն բարոյականության ծավալման փափագող է» («Լուսադրբուր», 1953, հոկտեմբեր, թիվ 14, էջ 53. ընդգծումները մերն են— Ա. Շ.):

Մեջբերված հատվածը, տեքստային աննշան տարբերություններով, որոնք արդյունք են ընդօրինակման, առնված է «Քատրոն» հոդվածից:

Տպագրվում է ըստ առաջին հրատարակության:

1) ...խոսաբանի հաստատությունն ալ... իր ծնունդը առած օրեն իր բըշնամիներն ու հակառակորդներն ունեցաւ...— Խոսարանների նկատմամբ թշնամական դիրք էին գրավել մի շարք պարբերականներ և առաջին հերթին Կ. Պոլսի «Միածան» թերթն ու նրա թղթակից Թաթուլը:

2) ...մինակ Հայկական և Անձնվեր ընկերությունները դեռ հաստատ կեցած են...— Հայկական ընկերությունը հիմնվել է 1862-ի մարտին, Սամաթիայում, հետապնդում էր բարեգործական նպատակներ, օգնել է հրգեհնից տուժած թաղերին, Ավազադրբուրի մանուկների կրթության գործին և այլն: Անձնվեր ընկերությունը 1860-ից գործում էր Ղալաթիա թաղում, նպատակն էր պանդուխտ հայերին գրել-կարդալ սովորեցնել: Ընկերությունը Կ. Պոլսի զանազան թաղերում բացել էր կիրականօրյա վարժարաններ, իր բաժանմունքներն ուներ նաև գավառներում:

3) ...Արեւիկէ Ան անուն քառուն մը ունեին... Բայց հանկարծական արկած մը զանի իր... ընթացքեն դադրեցուց— Արեւիկյան թատրոնը հիմնվել

է 1861-ին և որոշ ընդմիջումներով գործել մինչև 1867-ը: «Հանկարծական արկած» արտահայտությունը ակնարկում է դերասան Ստեփան էքշյանի ցուցադրական ելույթը թատրոնի ղեկավարության դեմ:

4) ...Երբեմն երբեմն այլևայլ անուններով քատերական խումբեր և վարչություններ տեսնվեցան... — Արևելյան թատրոնի փակումից հետո, ըստ բանասեր Գ. Ստեփանյանի, գործում էին «Հայ դերասանական ընկերություն», «Ասիական ընկերություն» և «Նորակազմ ընկերություն» թատերախմբերը («Ուրվագիծ արևմտահայ թատրոնի պատմության», հ. առաջին, Երևան, 1962, էջ 310):

5) ԱԼԳԱԶԱՐԻ փոխվելու դժբախտությանը արժանացավ... ԱԼԳԱԶԱՐԻ (արարերեն՝ պալատ) — Արևելյան թատրոնի անվանումներից մեկը: Հակոբ Պարոնյանը գրել է. «Նախ Արևելյան թատրոն, ետքը Թատրոն ձիերու, քիչ մը հետքը Գաղիական թատրոն, քանի մը տարի ետքը Ալֆազար կոչվելով տասը տարվա մեջ շորս անուն փոխեց Գեր. հորեն Գալֆայանի պես» («Երկրի ժողովածու տասը հատորով», հ. երկրորդ, Երևան, 1964, էջ 99):

6) Մեկը, մեկը կար միայն... — Այստեղ և հետագայում խոսքը Հակոբ Վարդույանի մասին է:

7) ...գրեթե կես-Հայ թատրոն մը ունիմք այսօր Օսմանիե անվամբ... — «Թատրոն օսմանիե»-ն գործել սկսեց 1868-ի վերջերին Կեստիկ Փաշա թաղում, Հ. Վարդույանի տնօրինությամբ:

3. ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

(էջ 119)

Առաջին անգամ տպագրվել է «Օրագիր Կ. Պոլսո» թերթում (1871, 24 մայիս, թիվ 451), ստորագրությունը՝ «Պ. Դուրյան»: Երկրորդ անգամ հրատարակել ենք մենք «Հայրենիքի ձայն» թերթում (1969, № 19):

Տպագրվում է ըստ Վիեննայից ստացված ընդօրինակության:

1) ...այն մառած հրաբուխը¹⁾ — Նկատի ունի քրիստոնեական կրոնը:

2) ...այն կարմիր բլուրը, ուր լուսեղեն դիակ մը վառեցավ²⁾... «Կարմիր բլուրը» Գողգոթան է, «լուսեղեն դիակը»՝ խաչված Հիսուսը:

3) «Սիրեցե՛ք զ'միմյանս» — Տե՛ս համանուն խորագրով Դուրյանի բանաստեղծության ծանոթագրությունը:

4) ...ՕՐԱԳԻՐԸ նորափետուր տեսա— «Օրագիր»-ը սկսեց հրատարակվել որպես հայատառ տաճկերեն թերթ, որտեղ սկզբնապես հայերեն նյութերին քիչ տեղ էր հատկացվում: «Օրագիր»-ը 1871-ի մայիսից «կերպարանափոխվեց»՝ դառնալով ամբողջովին հայկական թերթ՝ հայատառ տաճկերենը վերապահելով միայն առանձին ծանուցումների: Դուրյանը ակնարկում է այս հանգամանքը:

5) «ՄԱՍԻՍ» — Թերթ, հրատարակվել է Կ. Պոլսում, 1852-ից, Կարապետ Ութուճյանի խմբագրությամբ: Տարբեր ժամանակներում լույս է տեսել նաև որպես հանդես:

6) «ՄԱՆՁՈՒՄԵ» — Լրիվ անվանումը «Մանզումեի էֆթյար», հայատառ տաճկերեն թերթ, հրատարակվել է Կ. Պոլսում, 1866-ի փետրվարից, Կ. Փանոսյանի խմբագրությամբ:

7) «ՕՐԱԳԻՐ» — Օրսթերթ, հրատարակվել է Կ. Պոլսում, 1868-ից Մարկոս Աղաբեկյանի խմբագրությամբ, 1869-ից խմբագիրն էր Օզսեն Խոճասարյանը: Նախապես կոչվում էր «Օրագիր ծիլն Ավարայրվո», ապա՝ «Օրագիր Կ. Պոլսո»:

8) Մայիս 24ը — Արևմտահայերի «Ազգային սահմանադրությունը» պատրիարքարանի կողմից ընդունվելու օրը:

9) ...կայսերաշնորհ Սահմանադրության մը... — Սուլթան Աբդուլ Ազիզ Ա-ն վալերացրեց «Ազգային սահմանադրությունը» 1863-ի մարտի 17-ին:

4. ՊԱՌԱԿՏՈՒՄ ՄԸ

(էջ 125)

Առաջին անգամ տպագրվել է «Օրագիր Կ. Պոլսո» թերթում (1871, 27 մայիս, թիվ 459), ստորագրությունը՝ «Պ. Դ.»։ Պ. Դուրյանը վերջին նամակում ակնարկել է նաև այս ելույթը: «ՊԱՌԱԿՏՈՒՄԻ... վրեժն անշուշտ պիտի մոռնա» (Կ. Փանոսյանը — Ա. Շ.):

Տպագրվում է ըստ Վիեննայից ստացված ընդօրինակության:

Հոգվածի գրության շարժառիթը հետևյալն է: Սահմանադրության տարիդարձին նվիրված տոնախմբությունները, որոնց մասնակցում էին նաև Կ. Պոլսի վարժարանների սաներն ու սանուհիները, կատարվում էին Պեյզոզ

թաղում: 1870-ին Ազապյան վարժարանի աշակերտուհիները նույնպես հավաքվել են Պեյզոլում և պատրաստվել են նախաձաշելու Սակայն «հետաքրքիր անձանց խումբ մը անոնց համար պատրաստված ցանկեն» ներս է մտել, և վարժարանի տնօրեն Կարապետ Փանոսյանը ցանկացել է սանուհիներին ուրիշ, հարմար տեղ փոխադրել և այդպիսին չգտնելով՝ «հարկադրեցավ նորեն շոգենավը տանիլ» («Մասիս», 1870, 27 մայիս, թիվ 976): Այս «անհաճո դեպք»-ը պատճառ է դառնում, որպեսզի հաջորդ տարի Կ. Փանոսյանը սանուհիներին շտանի Պեյզոզ: Այդ որոշումը Դուրյանը գնահատել է «ազգային ներդաշնակության» դիրքերից և գրել իր վրդովված հոդվածը:

1) Ազգասեր մը ազգային ներդաշնակութենե թել մը կը կոտրե— «Ազգասերը» Կ. Փանոսյանն է, ակնարկը վերաբերում է նրա առանձնանալու որոշմանը:

2) Ազապյան բուրաստան, Ազապյան— խոսքը Ազապյան գիշերօթիկ աղջկանց վարժարանի մասին է:

3) ...անցյալ տարվան Սահմանադրության հանդիսին— 1870-ին Սահմանադրության հանդեսը նշվել է մայիսի 24-ին:

4) ազգն իրավունք չունե՞ր իր փուլերը կամ ապագա մայրերը տեսնելու վազել, որոնք կ'ուշանային...— Դուրյանի այս խոսքերից երևում է, որ ըստ էության որևէ անկարգություն չի եղել: Իսկապես, 1870-ի հանդեսին Ազապյան վարժարանի աշակերտուհիներն ուշացումով են եկել «իրենց համար բռնված շոգենավը փոքր ըլլալուն պատճառով», ինչը, բնականաբար, հարազատներին «սրտատանջության» մեջ է գցել («Մասիս», 1870, թիվ 976):

5) ...աշակերտուհիները Պեյզոզի ծովափը բերող շոգենավին անիվը կոտրե...— Ազապյան վարժարանի սանուհիները Սամաթիայից Պեյզոզ էին գալիս շոգենավով:

6) Ազապյան սանուհիի կը հավանին այս որոշման: Չեն բողոքե այսպիսի ցավալի պառակտման մը դեմ— Ազապյան վարժարանի աշակերտուհիներից մեկը՝ Աղավնի Վարդանյանը, արձագանքել է այս կոշիկ: Նա չի ենթարկվել Կ. Փանոսյանի վճռին՝ անշատվել է ընկերուհիներից, մեկնել Պեյզոզ և Սահմանադրության հանդեսում արտասանել մի ճառ (Ա. Վարդանյանի մասին տե՛ս Դուրյանի հաջորդ հոդվածները):

7) ...կ'ուզեն օտար հանդիսավայրի մը մեջ հիշատակել ազգին Սահմանադրության ԽՈՐԹ հանդեսը— Ազապյան վարժարանի աշակերտուհիները

1871-ի մայիսի 30-ին Սահմանադրության հանդեսը տոնել են առանձին, «Ի Սարըյար Բարսեղյան Մեծ. Ստեփան աղայի գեղեցիկ և ծովահայաց պարտեզին մեջ» («Մասիս», 1871, 1 հունիս, թիվ 1095):

5. ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

(էջ 127)

Առաջին անգամ տպագրվել է «Օրագիր Կ. Պոլսո» թերթում (1871, 18 հունիս, թիվ 477), ստորագրությունը՝ «Պ. Դուրյան»:

Բ. էքսերճյանը «Ընդարձակ կենսագրություն...»-ում հիշատակում է, որ Դուրյանը «1871 հունիս 30 օրագիր թերթին մեջ» տպագրել է մի նամակ և բերում է մի հատված (էջ 41): Համեմատությունը ցույց է տալիս, որ այդ հատվածը «Բանասիրական»-ի երկրորդ («Գանձանակ մը») մասից է: Հետագայում նա այդ հոդվածի առաջին, երկրորդ և երրորդ մասերը հապավումներով և խմբագրությամբ հրատարակեց «Մասիս» հանդեսում (1900, 1 ապրիլ, թիվ 14, էջ 216—217)՝ ներկայացնելով իբրև «անտիպ ձեռագիր»: Նույն տեսքով էլ, որպես «բարեգործական հանդեսի մը առթիվ գրված», «բարեկամի մը ուղղված նամակ», տպագրվել է «Ծաշակ նոր գրականություն» ժողովածուում (Կ. Պոլիս, 1904, Ա հ., էջ 334—337): Այդ նամակը գետնից վեր է նաև վենետիկյան ժողովածուներում, իսկ Վ. Թերզիբաշյանը, առնելով 1945-ի ժողովածուից՝ արտատպել է «Գրական թերթ»-ում (1957, փետրվարի 7, № 5): Վենետիկյան ժողովածուների կազմող Մ. Ճանաշյանը նույնպես հրապարակել է իբրև նամակ՝ հայտնելով, որ «Բաց նամակի ձևով» տպագրվել է «Օրագիր...»-ում և ուղղված է Ա. Լուսինյանին: 1904-ի հրատարակությունը անշան տարբերություններով համապատասխանում է վենետիկյան ժողովածուների տեքստին:

Հոդվածի տեխնիկական տեքստը հրապարակել ենք մենք («Հայրենիքի ձայն», 1970, № 13):

Տպագրվում է ըստ «Օրագիր...»-ի (ընդօրինակությունն ստացել ենք Վիեննայից):

«Մասիս»

1 շանթերու: 2 շինել: 4 զոր: 5 ի զուր: 6 (բացակայում է): 7 սարսևք: 8 [երկինքի] աստղի: 9 ցոլքերուն: 12 հանճարի [մը]: 13 (բացակայում է): 15—16 (բացակայում են): 17 սարսուի: 18—23 (բացակայում են): 25 տակ: 26 (բացակայում է): 27 հրեշտակներ [են ասոնք]: 30—38 (բացակայում են): 39 այն [բարեգործական]: 40 (Այս բառով սկսվող նախադասությունը բացակայում է): 41 լույսերն: 42 խրտչի: 43 (Այս բառով սկսվող նախադասությունը բացակայում է): 44 (նախադասությունն ավարտվում է): 45 (բացակայում է): 46 (նախադասությունն ավարտվում է): 47—51 (բացակայում են): 52 (նախադասությունն ավարտվում է): 53 կուրծս: 54 ցընցեց: 55 այն: 56—57 (բացակայում են): 58 լուսնու: 59 աշակերտը: 60—62 (բացակայում են): 63 լույսը: 64 (նախադասությունն ավարտվում է): 65—70 (բացակայում են): 71 տարիե: 72—73 (բացակայում են): 74 ի վեր: 75—78 (բացակայում են): 79 այդ: 80 (բացակայում է): 81 շարժելու: 83 (նախադասությունն ավարտվում է): 84 միշտ: 85 վարժարանները: 86 (բացակայում է): 88 անոնց: 89 (բացակայում է): 90 (այս ամբողջ հատվածը բացակայում է): 91—93 (բացակայում են): 94 հանդես: 95 կազմակերպող: 96 մարմինին: 97 (բացակայում է): 99—100 (բացակայում են): 101 զգրկել: 102 հանդեսեն: 103 — ա՛հ: 104 (բացակայում է): 107 թըշվառներու: 108 որբերուն: 109 անունը: 110 (Հատվածը չի տպվել):

Բոլոր այս տարբերությունները տեղ են գտել նաև «Ճաշակ նոր գրականության» ժողովածուում: Իայց «Ճաշակ»-ի տեքստում կան հետևյալ մի քանի տարբերությունները ևս:

3 ինչ-որ: 7 երկնից: 8 ցոլքերուն պես: 10 ցավերու: 11 շրթունքներուն: 14 խոսակցությունները: 24 խոկումներու: 28—29 ուր: 58 լուսինի: 82 գաղափարները: 87 քրտինքը: 98 աշակերտուհիներուն: 105 որբերուն: 106 շտեմա:

Հոդվածի առաջին հատվածը պատասխան է Ա. Լուսինյանի «Ողջույն»-ին: Ե. Դուրյանը 1891-ի օգոստոսի 30-ի նամակում գրում է. «Դուրյանի մահեն առաջ կ'հիշեմ, որ Արմեն Լուսինյան 1871-ի Սահմանադրության հանդեսին

առթիվ բան մը գրած է «Պետրոս Դուրյան» վերնագրով, կարծեմ «Մասիս» մեջ» (ԲՆՀ, 1967, № 1, էջ 166): «Մասիս»-ում Ա. Լուսինյանը Դուրյանի մասին ոչինչ չի գրել:

Դուրյանի առաջին «Բանասիրական»-ի առիթով Ա. Լուսինյանը հունիսի սկզբին «Օրագիր»-ում (թիվ 466) հրատարակում է իր «Բանասիրական»-ը, որի առաջին մասը («Ողջույն մ'առ պ. Պ. Դուրյան») մեզ հետաքրքրող նյութն է: Այդ «Ողջույն»-ը ըստ էության գնահատանքի առաջին խոսքն է Դուրյանի մասին և ներկայացնում է որոշակի հետաքրքրություն: Ուստի հրապարակում ենք Լուսինյանի «Բանասիրական»-ի Դուրյանին վերաբերող հատվածը (տալիս ենք ըստ Վիեննայից ստացած ընդօրինակության),

«Ողջույն, Պ. Դուրյան:

...Օրագրի նորոգումը կ'անձկայի շնորհավորել ու շնորհակալել, իբր նորա ընթերցող և Հայ-խմբագրական զարգացման անձկայությանց երիտասարդներեն մինն. դուք այս քաղցր պարտքը հառաջ քան զիս լցիք Ձեր ճարտար և բեղմնավոր բացատրությամբ: Նոր փետուր մ'ալ դուք հավելիք Ուալդիւն, պատուեցիք նորա խիտ և խժուռ Քաղաքականը— պատմված եզիւնագործությունքն ըսել կ'ուզեմ— և կնճռոտ ազգային ճյուղակներն. և բանասիրականի՝ մտաց այդ գեղագրության, թատեր առաջին վարագույրը լացիք, անդրանի՛կ ու պերճաիտ՛ս դերասան. հանդուգն ու նորաթույր գրիչ-որո ծափահարն ըլլալ կուզամ դարդիս՝ ճեզն աւ քոֆիլը բեսըմիսդներու շոր բաժին թողլով:

...Սրբ Ձեր բանասիրականը ներկուռ վերածեցի, ուր նոր ու հզոր զաղափարք զմիմյամբք կ'ելեէջէին, ուր ճառն, նյութն, իր կորովի բացատրություններեն կը սարսուեր, հանդուգն բացատրությունք, որ ճարտասանն մը շնշտյալ և բանաստեղծն մը դաշնակավորյալ էին. դիպակացին արժանյաց բարձրությունը և մտածմանց վեհությունը խոստովանող ներքին ցնցմամբ մ'ըսի. «Ահա գոռ որոտ մը, կողերը լի նոր ու բարկ շանթերով» և այն բոպենն բնագդ համակրանք արբշիո՛ւ զԱյդ սեղմել տենչացի:

Օրեր անցան. Մայիս 24ի վեհափառ հանդեսը շքեղափայլ դաշտն իջավ. հոն, երբ սահմանագրական տարուբեր ամբոխն հոն կ'եռար ու կը զեռար անշուք բաղմոցի մը վրա. մեկը մատնանիշեց ինձ. երիտասարդ մ'էր նա, արծվեւունքն ու ազագուն. լոկիկ ու մնջիկ աչքերն զմայլմամբ լճացած՝ համառ ձգմամբ միշտ կ'ըղձային նկատել դեպի բարձրը, ուր հզոր շնշտեթ

Վրամպրոպեին ու գողտրիկ ավաշներ կը ճըլվլային. շէր խոսեր նա, ինք իր վրա ծանրացած, ինքն իր մեջ ամփոփված կը հիանար լոկ կարծես: «Ահ, դա մեկամաղձոտ մ'է» — ըսի. Կեդրոնյան Պարտիզի Մարդուն բաժակը ցդիրտ քամողի մը հանգույն համր «միայլ» ու լուռ «բուրել» ուխտած էր առանց «բոց» ու «փթիթ» արտափայլելու. ո՛հ, այդ մաշում է, բայց ո՛վ գիտեր, թե այդ կարծեցյալ Աշունն իր մեջ մշտափթիթ Գարուն մը կը կրե. այդ սմբած հովիկն ովկեան մը կը կոհակե: Դուք էիք այն մեկամաղձոտ երիտասարդն Ազնի՛վ Դուրյան, երբ զկնի իրերածանո, խայտակն այն պատանին... Մ. <ոտեն> ճանչցա զՁեզ: Այո՛, պիտի խոսինք...

Ա. Լուսինյան

1) Այն նշանավոր օրը պիտի ճիշատակեմ, յոթում իրարու ձեռք բռնվեցինք, այն օրը... — Ակնարկում է իր և Ա. Լուսինյանի ծանոթությունը, որ տեղի է ունեցել 1871-ի մայիսի 30-ին, սահմանադրության հանդեսում:

2) ...այն հանդեսեն... — Խոսքը սահմանադրության տոնակատարության մասին է:

3) Հորիզոնին վրա վ ա ր դ ե ր ա լ հ ր դ ե ն մը կը ծավալեր — «Վարդերու հրդեհ» Դուրյանը հիշեցնում է իր «Սիրեցի քեզ» տաղի առաջին տան պատկերը.

Շաղի, շողի ժամք էին.

Վարդից հրդեհ կար յ'երկին:

4) Բյուզանդյանի կապույտ գոտին... — «Գրական պատկեր մը՝ ըսված Վոսփորի համար, գործածած է նաև Հեծեծմունքի մեջ» (Ժ. Մ. Զանաշյան, «Տաղեր, նամակներ, հատվածներ», Վենետիկ, 1959, էջ 89):

5) ...Ա ն ձ ն վ ե ր ը ն կ ե ր ո թ յ ա ն... — Այս ընկերության մասին տե՛ս «Թատրոն» հոդվածի համապատասխան ծանոթագրությունը:

6) ...հանդեսներուն և ազգային ուրիշ համախմբությանց մեջ իր զանձանակովը կերեի — Գ. Զոպանյանը հանդանակություններ է կատարել աղքատ աշակերտներին գրենական պիտույքներ հայթայթելու նպատակով:

7) Հ ա յ ր ե ն ա ս ի ր ա ց խուսքը կուգեմ հոս ճիշատակել, որ այս տարի Սանմ.[անադուրյան] հանդիսին առթիվ իր սրբազան ձգտմամբ մեջ... — Ակ-

նարկը վերաբերում է 1871-ի սկզբին Պեշիկթաշ թաղում հիմնված «Հայրենասիրաց ընկերությանը», որ նպատակ էր դրել Կիլիկիայում բացել հայկական վարժաշան: «Ընկերությունը շոգենալ մը վարձած էր, թե Սահմանադրության տարեդարձը տոնելու և թե «Հայրենայաց անձնվեր ընկերության» նյութական նպաստ մ'ապահովելու համար» (Եփրեմ Պողոսյան, Պատմություն հայ մշակութային ընկերությունների, հ. Ա, Վիեննա, 1957, էջ 170):

8) ...Հայկական ընկերություն...— Այս ընկերության մասին տե՛ս «Թատրոն» հոդվածի համապատասխան ծանոթագրությունը:

9) ...Հիսարի դպրոցի աղատիկ աշակերտույնաց— Խոսքը Կ. Պոլսի Ռումելի Հիսար թաղի Սանդիստյան վարժարանի մասին է:

10) ...Ս. Փրկչյան վարժաբանի աշակերտներ...— Խոսքը Կ. Պոլսի Ետի Գուլե թաղի Գազըլը Զեմե արվարձանում 1832-ին հիմնարկված և 1834-ին բացված Ս. Փրկչյան ազգային հիվանդանոցին առընթեր ժառանգավորաց վարժարանի մասին է, որ գործել է սկսել 1858-ից:

11) ...վերոհիշյալ ատենախոսուհին...— Աղավնի Վարդանյանի մասին տե՛ս Պ. Դուրյանի մյուս հոդվածները և 1871-ի սեպտեմբերի 9-ի նամակը:

6. ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ ԱՌ ՍԱՄԱԹԻԱՑԻՍ

(էջ 134)

Առաջին անգամ հրատարակվել է «Օրագիր Կ. Պոլսո» թերթում (1871, 19 և 20 հուլիս, թիվ 502—503), ստորագրությունը՝ «Արմենակ»: Այս ստորագրության մասին Դուրյանը հիշատակում է Ա. Լուսինյանին գրած 1871-ի <դեկտեմբեր 10> նամակում:

Տպագրվում է ըստ Վիեննայից ստացված ընդօրինակության:

«Մանգումեի էֆթյար» թերթի խմբագիր Կ. Փանոսյանը և «Օրագիր» թերթի խմբագիր Օ. Խոճասարյանը, երկու երբեմնի համախոհներ, տակավին 1869-ից մի շարք հարցերի շուրջը տարակարծություններ ունեցան: Հետագայում դրանք խորացան, ընդլայնվեցին վիճելի խնդիրների շրջանակները, իսկ 1871-ին մթնոլորտը շիկացավ, և ծայր առան փոխադարձ վիրավորանքներն ու հայհոյանքները: Երկու խմբագիրների վեճը մամուլի էջերից

փոխադրվեց պատրիարքարան, նույնիսկ հասավ Բ. Դուռ և դատաստանական ատյան: Փանոսյանն ու Խոճասարյանը ունեին իրենց համակիրներն ու հակակիրները: Թեև «Մանզումե»-ն հավատացած էր, որ «Օրագիր»-ը ի թիվս այլոց հավաքագրել էր նաև «Արմենականների ու Դուռյանների» («Մանզումե», 1871, օգոստոս 10, նյութեր 1667), բայց ընթերցողը կհամոզվի, որ Դուռյանը իր այդ հոդվածներում ևս առաջնորդվել է ռոմանտիկորեն ըմբռնված ազգի միասնության շահերով միայն:

1) ...շինությանց գործույն հա պ ա ղ ու մը — Սամաթիայում գործույն էին Ս. Սահակյան արական և Նունյան իգական վարժարանները, որոնք հրդեհի ճարակ էին դարձել: Ս. Սահակյան վարժարանի համար կառուցվել էր փայտյա, հարմարություններից զուրկ մի շենք, իսկ Նունյանը ընդհանրապես շենք չի ունեցել: Վարժարանների համար նոր շենքեր կառուցելու նպատակով 1867-ից միջոցներ են հանգանակվել: 1871-ից «շինության գործը» զխափորում էր Օ. Խոճասարյանը, որ ընտրվել էր Թաղական խորհրդի ատենապետ: Իսկ Կ. Փանոսյանը Ազապյան վարժարանի գոյության պայմաններում ավելորդ էր համարում Նունյանը:

2) ...շինությանց գործույն պաշտոնեից... — Սամաթիայի Թաղական խորհրդից բացի դպրոցների շինության գործով զբաղվում էր նաև տեղի Հայկական ընկերությունը:

3) ...Ս. Նշանավոր ստորագիրն Հայ լրագրաց մեջ փայլածին պես... — Օ. Խոճասարյանը «Օ.» ստորագրությամբ հոդվածներ է տպագրել «Մանզումե», «Միածան», «Օրագիր» թերթերում:

Սպառնալիցան ո՞ն — Զուսպ, խիստ ո՞ն:

Եսական խոսքն ալ — Ակնարկը վերաբերում է «Սիսակ»-ին (Սիմոն Գաբամաճյան), որ «Մասիս»-ում տպագրված իր նամակում (1871, 10 հուլիս, թիվ 1111) Պրուսայի առաջնորդ Բարդուղիմեոս վարդապետի շարաշահումների առթիվ քննադատել է «Օրագիր»-ին՝ գրելով, որ թերթը այդ խնդիրը «այնչափ քաշեց ու քաշկոտեց, որ վերջապես մեր խնդուքն ու կարեկցությունը յուր վրա հրավիրեց», որ նա ընդունակ է միայն «քաշկոտել և քաշկոտութարանությանց վրա բան մը ձեռել» («Օրագիր»-ը գտնում էր, որ հիշյալ վարդապետի ապօրինությունների հարցը պետք է քննել տեղում, իսկ «Մասիս»-ը՝ Պատրիարքարանում: «Երկրագունդ» հանդեսում «Օրագիր»-ի հասցեին Դուռյանի ակնարկությունը մեզ չի հանդիպել:

4) ...հասարակությունը Օ. ստորագրության համար Մանգումե կը կարդար— խոհասարկանը մինչև «Օրագիր»-ի խմբագրությունն ստանձնելը գրում էր «Մանգումե»-ում: Հ. Պարոնյանը ևս վկայում է, որ «Մանգումե»-ում հրատարակված խոհասարկանի հոդվածները «ամենն ալ աղեկ ընդունելություն գտան ժողովուրդեն» («Երկերի ժողովածու տասը հատորով», հ. երկրորդ, Երևան, 1964, էջ 249):

5) ...շատ անգամ Մանգումե գրելու տեղ կը «հայհոյե»— Հ. Պարոնյանը ևս քանիցս նշել է, որ Փանոսյանն ունի «անդուն բերան», որ նրա գրած հոդվածներում «ճշմարտութենն ավելի հայհոյություն և այլն, և այլն, և այլն և այլն կա» («Երկերի ժողովածու տասը հատորով», հ. երկրորդ, էջ 88, 91), կամ «Թե որ ամեն մեկ հայհոյության մեկ ոսկի տուղանք որոշվեր՝ «Մանգումեն ամեն օր հարյուր ոսկի պիտի վճարեր» (հ. վեցերորդ, Երևան, 1968, էջ 57):

6) «տյապունյալով» (թրք.)— երկվեցյակով, տասներկու հատով (դյուժինով):

7) Կառմիր հոշակավոր Հանրապետականն— խոսքը Գամբետայի մասին է:

8) ...Կամպեքթա, օր մը դիկտատուր Պուրտի...— Երբ սկսվեց ֆրանս-պրուսական պատերազմը (1870, սեպտեմբերի 2) Գամբետան նշանակվեց Ֆրանսիայի ներքին գործերի մինիստր և ստացավ բռնապետական իշխանություն: Հետագայում, Փարիզի գրավումից հետո, կառավարությունը փոխադրվեց Բորդո:

9) ...ոտիերը գետնին զարնելով բանակներ պիտի հարուցանեն...— Ակնարկը վերաբերում է հետևյալ փաստին: Երբ գերմանացիները պաշարեցին Փարիզը, Գամբետան օդապարիկով հեռացավ քաղաքից, գնաց Տուր և մի ամսում ստեղծեց բանակ՝ կազմակերպելով երկրի պաշտպանության գործը:

10) ...պարագաներն ու դեպքերը Կամպեքթաի աննշան հանճարն ակաճահարեցին— Բորդոյում գումարված Ֆրանսիայի Ազգային ժողովը ձայներով մեծամասնությամբ 1871-ի մարտի 1-ին որոշեց ընդունել Գերմանիայի առաջարկած հաշտության ժանր պայմանները: Գամբետան, որ պատերազմի կողմնակից էր, ի նշան բողոքի, վայր դրեց դեպուտատական իրավունքները և հեռացավ Ֆրանսիայից:

11) ...Փանոսյան կ'ելեն ու գՕրագիրն յուր բնագող հասարակու-

բյան աչի՛ն կասկածելի կը ցուցնեն — «Մանգումեն»-ն Օ. Խոճասարյանին և «Օրագիր» թերթին մեղադրել է թաղական ընտրությունների արդյունքները կեղծելու մեջ:

12) ...Նունյան վարժարանի շինութունը — Այս վարժարանը հիմնվել է 1831-ին, իր անունն ստացել է սրբուհի Նունե կույսի պատվին, լրիվ անվանումն է «Սուրբ Նունյան վարժարան աղջկանց»: Հրկիզումից հետո կառուցվել է 1872-ին Գասպար Կյումյուճհյանի ծախսով և, ի հիշատակ սրա վախճանված կնոջ, կոչվել «Նունյան-Վարդուհյան վարժարան» (տե՛ս «Հնգադարյան հիշատակարան 1461—1935 Սամաթիո ս. Գեորգ եկեղեցվո, պատրաստված Պետրոս Կարապետյանե», Իսթանպուլ, 1935, էջ 93 և 138):

13) ...կ. Կ. Ե. Դ. Ի. Ռ. Ե. Ի. Բ. Գ. Ու. Բ. — Հին հավատալիքի համաձայն, կոկորդիլոսը զոհին կուլ տալուց առաջ արտասովում էր: Օգտագործվում է կեղծ վշտակցության իմաստով:

14) ...գԱգապյանը — Այս վարժարանի մասին տե՛ս «Խոսարան» հոդվածի ծանոթագրություններում:

15) ...դուք եսական «միապետությունը» տապալելով առաջին բաղեցին եղաք... դսրոցներ «ընկերությամբ» հառաջ տանել սորվեցուցիք — Որպես աշխատավորական թաղ, Սամաթիայում արհեստավորությունը միջամտում և տնօրինում էր ներքին գործերը: Հակոբ Պարոնյանը նույնպես ակնարկել է այս հանգամանքը. «Մասնավոր սեր ունին թաղին վարժարաններուն համար: ... Հոս ազնվապետություն չկա» («Երկերի ժողովածու տասը հատորով», հ. երրորդ, Երևան, 1964, էջ 203):

16) ...Միապետ մ'ունիք... — «Միապետը» Կ. Փանոսյանն է:

17) ...հրդեհը Սամաթիա տուները փանդեց — Սամաթիայի սոսկալի հրդեհը տեղի է ունեցել 1866-ին:

18) «վայ մարդոյն այնմիկ՝ յոյր ձեռն գայցէ գայթազղութիւն» — Քրիստոսի պատվիրանը, մեջբերումը բառացի չէ: Բուն միտքն է. «Ոչ է մարթ չգալ գայթազղութիւն, բայց վայ այնմիկ է՝ յոյր ձեռն գայցէ» (Ղուկ. Ժէ, 1):

19) Նարդդոնոսուրա ծառ — Արտահայտության հիմքում ընկած է Աստվածաշնչի զրույցներից մեկը: Բարեխոնի թագավոր Նարդդոնոսուրը երազում տեսնում է մի մեծ ծառ, որ զորանալով բարձրանում հասնում է երկնքին: Ծառի ոստերի վրա և շուրջը ապաստան էին դառել (որչացել էին)

թռչուններն ու գազանները: Երկնքից իջնում է մի սուրբ և հրամայում՝ կտրել ծառը, բրպեսզի գազաններն ու թռչունները փախչեն: Դանիել մարգարեն այդ երազը մեկնում է այսպես. ծառը Նաբոգոդոնոսորի փառքն է, իսկ թռչուններն ու գազանները նրա գործած մեղքերը (Դան., Դ):

20) ...«տապաւոցն առ արմին դրէմ» — Հովհաննես Մկրտչի քարոզից է, բերված է ազատ շարադրանքը: Ըիշտն է. «Ձի աւասիկ տապար առ արմին ծառոց դնի. ամենայն ծառ որ ոչ առնիցէ զպտուղ բարի, հատանի եւ 'ի հուր արկանի» (Մատ. Գ. 10, հմտ. Ղուկ. Գ. 9):

21) «Յավանս ի ծով» — Դարձյալ օգտագործված է Աստվածաշնչի զրույցը: Հովնան կամ Հունան մարգարեն, խուսափելով Քրիստոսի մի պատվիրանը կատարելուց, նավ է նստում և փախչում Թարսիս: Նրան պատժելու նպատակով աստված ճանապարհին ծովը փոթորկում է: Տազնապած նավագնացները վիճակ են գցում և գտնում մեղավորին: Հովնանը խոստովանում է իր մեղքը և առաջարկում իրեն նետել ծովը: Այդպես էլ վարվում են և ալեկոծված ծովը խաղաղվում է (Յովնան, Ա):

22) Հայկական ընկերություն — Այս ընկերության մասին տե՛ս «Թատրոն» հոդվածի ծանոթագրություններում:

23) Հայկականին հայհոյել — «Մանգամն»-ն ծխտում էր Հայկական ընկերության դերը, մեղադրում անգործության և շարաշահումների մեջ, նրա միակ «ծառայությունը» համարում էր գինետներ բացելն ու հարեցողություն տարածելը:

24) ...զձեզ բաժանել կ'ուզեն, որպեսզի տի՛ր եմ — Օգտագործված է մակեդոնական թագավոր Փիլիպոսին (մ. թ. ա. 359—336) վերադրվող «Բաժանիր և տիրիր» ասույթը:

25) ...զՀայկականն իր անձնվե՛ր ու հայրենասե՛ր գործֆեռով... լավ կր նանչնամ — Հայկական ընկերության իրականացրած միջոցառումներից են Զրոսարան հիմնելը (1862), հրդեհից տուժածներին օգնություն կազմակերպելը (1866), Ավազաղբյուր գյուղի մանուկների կրթությանը նպաստելը (1870), Խոսարան բացելը (1869) և այլն:

26) ...ի՛նչ ձեռնարկեց կիսկատառ քողուց — Ակնարկը վերաբերում է Ազգային հիվանդանոցի շինությանը, որ հանձնարարվել էր Կ. Փանոսյանին և անավարտ մնաց:

27) ...«եղեգն շարժուն ի հոգմոյ յանապատի» — Քրիստոսի խոսքերն

են. «Զի՞նչ ելէք տեսանել յանապատին, եղե՞զն շարժուն ՚ի հողմոյ» (Մատ. ԺԱ, 7, Դուկ. է, 24):

28) Ազգայաւոր ձերը չէ... անոր Փանոս.[յան] ի աղա, պեյ, էֆեւեւի, փաշա ֆեյֆը կը խառնվի— Հ. Պարոնյանը ևս երգիծել է Կ. Փանոսյանի կամայականութիւնը: Նա գրում է.

«Ինչո՞ւ համար Ազգայան վարժարանը երեք տարի է քննութիւն չտար: — Որովհետեւ աղա, փաշա, քեյֆին քյահյան (վերակացու— Ա. Շ.) չըլլար» («Երկերի ժողովածու, տասը հատորով», հ. երրորդ, Երևան, 1968, էջ 66):

29) Օրինոյ Վարդանյան— Խոսքը Ազգայան վարժարանի ազատախոհ աշակերտուհի Աղավնու և նրա քրոջ՝ Եվփիմեի մասին է: Ա. Վարդանյանը 1871-ի Սահմանադրութեան հանդեսի տոնակատարութեան ժամանակ զնացել էր Պեյզոզ և արտասանել հայրենասիրական ճառ (տե՛ս «Պառակտում մը» հոդվածը): Փանոսյանը քույրերին ծանուցել էր նրանց հեռացման մասին՝ առանց որևէ պատճառաբանութեան: Ա. Վարդանյանը հրապարակային բացատրութիւն էր պահանջել («Մանգումե», 1871, հուլիս 23, նյութեր 1649): Վարժարանից վտարելու առիթ է եղել ինչպես Ա. Վարդանյանի ելույթը, այնպէս էլ նրա եղբոր՝ Բարթիկ Վարդանյանի հրապարակային քննադատական դիտողութիւնները Կ. Փանոսյանի հասցեին: Հ. Պարոնյանը ևս դատապարտել է Կ. Փանոսյանի կամայական քայլը և համակրանքով վերաբերվել Ա. Վարդանյանին, թեև չի նշել վերջինիս անունը: Նա գրել է.

«Թե որ բոլոր տնօրենները Մանգումեին պես իրենց հետ վիճաբանողի քույրը կամ ազգականը դպրոցեն արտաքսեն՝ բոլոր աղջիկները իրենց եղբարցը ազատութեանը կը զո՞ւնանան»:

Թե որ բոլոր սանուհիք Ազգայան վարժարանի սանուհյաց մեկուն պես՝ ճշմարտութիւն մը խոսելնուն համար դպրոցեն արտաքսվեն՝ աղջիկներն մեյմեկ գերիներ պիտի ըլլային» (հ. վեցերորդ, էջ 58):

30) ...Մխիթար վարդապետի խնդիր— Մխիթարը Մշո վանքի վարդապետներից էր, ժողովրդի կեղծքիչ: Կեղծիքներ կատարելու և զրպարտելու համար պատրիարք Մ. Խրիմյանը նրան հեռացրել է Մուշից և աքսորել Տիգրանակերտ: Բայց վարդապետը չի ենթարկվել այդ վճռին և պատրիարքի ամբաստանել է Բ. Դոան առաջ: «Մանգումե»-ն պաշտպանել է Մխիթարին՝

պնդելով, որ նա իրավունք ունի բողոքել պատրիարքի դեմ: «Օրագիր»-ը պնդել է հակառակը: Ի վերջո, 1870-ին Մխիթարն աքսորվել է Երուսաղեմ: 31) Պեյ էֆենտի փաշա վե աղա ֆեյֆին (թրք.)— Այս բառերը, որոնք հաճախ է օգտագործում Դուրյանը, Կ. Փանոսյանինն են: Սա քննադատական ամեն մի դիտողության պատասխանում էր, որ ինքը առաջնորդվում է իր «բեյական, էֆենտիական, փաշայական և աղայական» կամքով («բեյֆ»-ով): Մասնավորապես, բացահայտորեն ակնարկելով Դուրյանի «Պառակտում մը» հոդվածը, «Մանզումե»-ի խմբագիրը գրում էր, որ ոչ մեկը չի կարող խանգարել սահմանադրության հանդեսը այլ տեղ նշելու վճռին, որ նա հաշվետու է միայն իր «աղայական, փաշայական և էֆենտիական կամքին» («Մանզումե» 1871, 26 մայիս, նյումբեր 1594): Դուրյանը Կ. Փանոսյանի կամքին հակադրում է հասարակության թանկ (ազիզ), էհալի (ժողովրդական), սուլթանական, փադիշահական և կայսերական կամքը:

32) «Մաֆասաբանություն» — «Մաքաս» թուրքերեն նշանակում է «մրկ-րատ»: «Մաքասաբանությունը»-ը, հավանաբար, Կ. Փանոսյանի նախասիրած բառերից է, որ Դուրյանն օգտագործում է «խեղաթյուրում» «նենգում» իմաստով:

33) ...գուցե օր մը Ազապյան վարժարանը... Սամաթիայեն գաղրի— Փանոսյանի կամայականությունները հարուցել են հասարակության զայրույթը, ծնույնը իրենց դատերին հանել են վարժարանից, որ մնալով առանց նյութական օժանդակության, ի վերջո, փակվել է 1873-ի ապրիլի 2-ին:

34) Ես ավելի Փանոսյանի, քան Օ.[գսեն] էֆենտիի, ես ավելի Ազապյանի, քան Նուռյանի բաբեկամ եմ— Դուրյանը այլևայլ առիթներով դրվատանքով է արտահայտվել Փանոսյանի և Ազապյանի վարժարանի մասին (տե՛ս «Խոսարան», «Պառակտում մը» հոդվածները):

7. ԴՐԺՈՒՄ

(էջ 146)

Առաջին անգամ հրատարակվել է «Օրագիր Կ. Պոլսո» թերթում (1871, 21 հուլիս, թիվ 504), ստորագրությունը՝ «Նորայր»: Ստորագրության մասին

հիշում է Դուրյանը Ա. Լուսինյանին գրած նամակում (1871, <դեկտեմբեր 10>)։

Տպագրվում է ըստ Վիեննայից ստացված ընդօրինակության։

1) ...կ'արտաբավին... առանց պատճառի կամ առանց դպրոցական կա-
նոնաց դեմ զեղծում մ'ըրած ըլլալին հաստատվելու— Տե՛ս «Երկու խոսք
առ սամաթիացիս» հոդվածի ծանոթագրությունները։

2) ...պ. Փանոսյանի հիւս սարկավագներեն մեկը կ'ըսեւ— Ակնարկը
վերաբերում է Ռեթեոս Պերպերյանին, որ այցելելով Ազապյան վարժարան՝
«Մանգումե»-ում տպագրված մի նամակում (1871, հուլիս 12, նյումբրո
1638) գո՛ւ է մնացել դաստիարակության դրվածքից և գրել. «Ստուգիվ,
Ազապյան վարժարանը մեծ ապագայի մը օրրան է»։ Դուրյանի կշտամբանքը
բացատրվում է այն բանով, որ այդ օրերին հասարակությունը շատ էր վեր-
դաված Կ. Փանոսյանի կամայականություններից (տե՛ս նախորդ հոդվածի
ծանոթագրությունները)։

3) ...դուք որ ի փառս Ազապյանի... ցարդ սուրբ քրտունք քափեցիք—
Ա. Վարդանյանը մինչև դպրոցից հեռացվելը ի նպաստ Ազապյան վարժա-
րանի հանգանակություններ է կազմակերպել։ Այսպես, նա սահմանադրու-
թյան հանդեսի օրն արտասանած իր ճառը առանձին տպագրությամբ բա-
ժանել է ներկաներին՝ փոխարենը հօգուտ Սամաթիայի վարժարանների
(Ազապյան, Ս. Սահակյան և Նունյան) խնդրելով մեկ արծաթ մեծիտիե,
ապա այդ ճառից 100-ական օրինակ ուղարկել թերթերի խմբագրություննե-
րին՝ վաճառելու (տե՛ս «Մասիս», 1871, 10 հունիս, թիվ 1099)։ Ա. Վար-
դանյանը հետագայում ևս նույն նպատակով հրապարակային ելույթներ է
ունեցել։

8. ՈՎ ՈՐ ՈՒԶԱԾԸ Կ'ԸՍԵ, ԶՈՒԶԱԾՆ ԱՆ ԿԸ ԼՍԵ

(էջ 148)

Առաջին անգամ հրատարակվել է «Օրագիր Կ. Պոլսո» թերթում (1871,
23 հուլիս, թիվ 506), ստորագրությունը՝ «Արմենակ»։

Տպագրվում է ըստ Վիեննայից ստացված ընդօրինակության։

1) Ա ն լ ի տողեւ կարդացի երեկվան Մ ա ն գ ու մ ե ի մեջ— «Ման-
գումե»-ում Կ. Փանոսյանը 1871-ի հուլիսի 22-ին (նյումբրո 1648) համա-

ռոտակի անդրադարձավ «Արմենակ»-ի և «Նորայր»-ի հոգվածներին: Նա դրանք որակեց «տխմար» («պուտալաճա») ու «պատասխանի անարժան» և կարծում էր, թե այս ստորագրությունների տակ թաքցված է Նուպար-Շահ-նազարյան վարժարանի աշակերտներից մեկը: «Եթե այս կետը լրիվ ճշտվի,— հեգնում էր Փանոսյանը,— ապա վերոհիշյալ դպրոցի համար քիչ պատիվ չէ...» (այս և մյուս թարգմանությունները կատարել է թրքագետ Խ. Ամիրյանը):

2) Հայր Ասեսն— հոսքը Ասեսն Բագրատունու մասին է:

3) ...հոխա— Ծանրության չափ, Թուրքիայում հավասար էր 400 գրամի:

4) ...մյսւրնպֆեպ (թրք.)— թանաք:

5) ...Շ.[աճնազարյան] Վարժ.[արանի]— լրիվ անվանումն է՝ Առաքել-Նուպար-Շահնազարյան երկրորդական վարժարան. բացվել է 1866-ին Խաս-գյուղ թաղում, գոյատևել է մինչև 1875—76 թթ.:

6) ...«ազ շերեֆ տեյի տիր» (թրք.)— «Քիչ պատիվ չէ»:

7) «Մաֆասաբան և փուտուզաբան»— «նենգող (խեղաթյուրող) և կատաղարար»:

8) ...«հելպեք չազ շերեֆ տիր յա»— Այս և մյուս թուրքերեն արտահայտությունները Կ. Փանոսյանինն են: Դուրյանը դրանք ուղղել է ընդդիմախոսի դեմ: Նշանակում է՝ «Իհարկե մի մեծ պատիվ է»:

9) «Հուր-հ-հ-ա»— ուռա՜:

10) Ես գնեզ կշիռֆի գսրկի ձեռ տարան հասարակության ցուցնելու համար և ոչ թե ի ձեռք պատասխանելու համար— «Կշիռքի զարկի», «տարան» բառերով ակնարկված է «Երկու խոսք առ Սամաթիացիս» հոդվածը: «Ոչ թե ի ձեռք պատասխանելու» արտահայտությամբ Դուրյանը ըստ էության մատնում է, որ «Արմենակ»-ն ու «Նորայր»-ը ինքն էլ Կ. Փանոսյանը «պատասխանել» էր «Պառակտում մը» հոդվածին (տե՛ս «Երկու խոսք...» հոդվածի ծանոթագրությունները):

11) Ասկե գատ ուրիշ Ստամպուլ շիկա— Թուրքական ծանոթ առածի («Բուրդան բաշթա Իսթամբուլ յոք») հայերեն թարգմանությունն է: Գործածված է «այլ ելք չկա, չափդ ճանաչիր» իմաստով:

(էջ 150)

Առաջին անգամ տպագրվել է «Օրագիր Կ. Պոլսո» թերթում (1871, 26 հուլիս, թիվ 508), ստորագրությունը՝ «Արմենակ»: Հրատարակվել է որպես նամակ, բայց նկատի առնելով նրա առնչությունը Դուրյանի «վիճաբանական» հոդվածների հետ, զետեղում ենք «Հրապարակախոսություն» բաժնում:

Տպագրվում է ըստ Վիեննայից ստացված ընդօրինակության:

Նամակի գրության առիթը «Մանգումեն»-ում տպագրած Կ. Փանոսյանի «Արմենակ» խորագրով պատասխանն է «Ով որ ուզածը կ'ըսե, չուզածն ալ կը լսե» հոդվածին (1871, հուլիս 24, նյումբրո 1651): Փանոսյանը հավատացնում էր, որ ըստ իր ստացած տեղեկությունների «Արմենակ»-ը իրոք որ Շահնազարյան վարժարանի «աշակերտներից է» և այնտեղից «վռնդվել է»: «Պ. Արմենակ,— գրում էր նա,— դու վատ ես, որովհետև մեզնից չվախենալով հանդերձ և «Օրագիր»-ի քո էֆենտիին մանկավիճակություն անելու պատիվն ու երջանկությունը ունենալով, առանց իսկական անունդ հայտնելու՝ թաքնվում ես կեղծանվան տակ»:

1) ...«վիճ մեծ կա ընդ իմ և ընդ Բո» — Առնված է Աստվածաշնչից. «Եւ 'ի վերայ այսր ամենայնի՝ վիճ մեծ է ընդ մեզ և ընդ ձեզ» (Դուկ. ԺԶ, 26):

2) ...«ալորդընըզ մալյումաթ» (թրք.) — «Ըստ ձեր ունեցած տեղեկությունների»:

3) ...ես իմ լեզու՝ գավառիս մեջ, Հայաստանի մեջ ուսած եմ — Այս խոսքերով Դուրյանը նպատակ ուներ քողարկվել, բայց հետագայում Կ. Փանոսյանը կառնեց դրանցից՝ հիդիսական մեղադրելով փոքրոգության մեջ:

4) ...Յ ա ն լ ը շ մ ա լ յ ու մ ա թ ո վ (թրք.) — «Սխալ տեղեկություններով»:

5) ...փ ա թ ա վ ա թ ս ը զ (թրք.) — անուրջ, անխորհուրդ:

6) ...պ ա յ ա ղ ի (թրք.) — տափակ, անհամ:

7) Այս և Ա և այս է Յ — Աստվածաշնչի «Ես եմ Այր և ես եմ Քէ» արտահայտության (Յայտ. Ա. 8) մի տարբերակն է, նշանակում է «սկիզբը և վերջ», «առաջինն ու վերջինը»: Համոզվելով, որ սկզբունքային վեճը Կ. Փանոսյանը փոխադրել է անձնական հոգի վրա, Դուրյանը այլևս ոչինչ չի

տպագրում: Բայց «Մանգումե»-ի խմբագիրը չի հանդարտվում: Նա «Օրագրին հերոսները» հոդվածաշարի («Մանգումե» 1871, հուլիս 31, նյութեր 1658) «Օրագրին Արմենակը» հոդվածում դարձյալ «Արմենակ»-ին համարում է «վախկոտ», «խելքը թոցրած», «ստախոս», «վատ և տխմար գրիչ»:

Ն Ա Մ Ա Կ Ա Ն Ի

1867-ին Սկյուտարի ճեմարանի հայերենի ուսուցիչ Միհրան Դուրյանը՝ իր սաներից մեկին՝ Բ. էքսերճյանի աշակերտակից Արմենակ Աստվածատուրյանին, որպես ընթերցանության նյութ, ընդօրինակել է տալիս Պետրոս Դուրյանի նամակները («Արևելք», 1893, թիվ 2789): Թեև էքսերճյանը և իր ընկերները մտադրվում են Դուրյանի այլ գործերի հետ հրատարակել նաև նամակները, բայց այդ գործը հաջողությամբ չի պսակվում:

Դուրյանի նամակներից մեկը առաջին անգամ տպագրվում է «Հետաքննիչ» հանդեսում՝ 1884-ին: Հինգ տարի անց Հրանդը (Մելքոն Գյուրճյան) իր «Զատկական օրագիր»-ում տեղեկացնում է, որ ինքը Նիկոմեդիայում ծանոթացել է գրողի նամակներին: «Մտերմական նամակներ են, ամենքն ալ գրված վաղամեծիկ բանաստեղծին նախընթաց տարվո վերջին քառորդին մեջ...» — գրում է նա: Հրանդը կատարում է մի քանի մեջբերում և ցանկություն հայտնում, որ «Դուրյանի բոլոր անտիպ մնացած նամակները, մեկ հատորի մեջ բովանդակված, մամլո տակ դրվեին» («Արևելք», 1889, 29 ապրիլ, թիվ 1595):

Շուտով «Արևելք»-ի 1889 և 1890-ի համարներում երևում են Դուրյանի ութ նամակները: Գտնված նամակները, — ծանոթացնում է թերթը, — բուն ձեռագիրները չեն, այլ ճեմարանի նախկին աշակերտի մը (խոսքը Բ. էքսերճյանի մասին է — Ա. Շ.) ձեռամբ ընդօրինակված և ջերմեռանդ խնամով պահված ի Նիկոմեդիա» («Արևելք», 1889, 13 մայիս, թիվ 1607):

Ա. Զոպանյանը նույնպես հետաքրքրվել է Դուրյանի նամակներով: Ի պատասխան նրա հարցման, Ե. Դուրյանը 1891-ի օգոստոսի 30-ի նամակում հայտնում է. «Դուրյանի անտիպ գործերեն իմ քով կը գտնվին նամակներն, որոնց մի քանին հրատարակեց «Արևելք»-ի մեջ իմ տաղանդավոր բարեկամս և դասընկերս Մելքոն էֆ. Կյուրճյան (կը խոստանամ ի պատեհ առթի անոնց մեկ օրինականությունն ղրկիլ Ձեզ)» (ԲՆԸ, 1967, № 1, էջ

167): Իրոք, Ե. Դուրյանը կատարում է իր խոստումը և Մ. Օրմանյանի միջոցով Չոպանյանին ուղարկում մի տետր, որի մեջ տեղ են գտել, հավանաբար, իր աշակերտներից մեկի ձեռքով արված ութ նամակի ընդօրինակություն (այդ տետրը տե՛ս ԳԱԹ, ԱԶՅ, չհամարակալված նյութեր): Մ. Միհրդատյանցը 1891-ի սեպտեմբերի 23-ի նամակում Ա. Չոպանյանին ասում է, որ Արմաշում եղածները «Հրանդին հրատարակածներն են» (ԲՅԸ, 1968, № 1, էջ 147): Բայց Հրանդը տպագրել էր ութ նամակ, որոնցից միայն հինգն էին ընդօրինակված Չոպանյանին տրամադրված տետրում: Այս իմաստով ավելի ստույգ է Միհրդատյանցի հաղորդած մեկ այլ տեղեկությունը. «Իր (Պ. Դուրյանի— Ա. Շ.) նամակները, Հրանդին հրապարակածներն ղատ 2—3 հատ ևս կան» (նույն տեղում, էջ 143):

Հարկավ, Ե. Դուրյանն ունեցել է ուրիշ նամակներ ևս: Իր ուղարկած տետրի վերջում նա ուղղակի ասում է. «Միայն կը պակսի նամակ մը գրյալ առ Լուսինյան» (ԳԱԹ, ԱԶՅ, չհամարակալված նյութեր): Դրանից բացի տետրակում ընդօրինակված չէ նաև Նարպեյին գրած նամակը, որը Չոպանյանի համար օրինակել է Մ. Միհրդատյանցը 1891-ի սեպտեմբերի 23-ի նամակի վերջում, բայց որը հրատարակել էր Հրանդը: Ս. Սիմոնյանը թվարկելով Երուսաղեմի ս. Հակոբյանց վանքում գտնվող Պ. Դուրյանի ինքնագրերը՝ նշել է. «Նամակներ ոչ ավելի, քան տպագրվածները» («Սփյուռք», 1959, թիվ 32: Խոսքը 1893-ի ժողովածուի մասին է, որ ամփոփում է 13 նամակ): Բայց Ս. Սիմոնյանի տեղեկությունը ճիշտ չէ: Ա. Պալաճյանը Երուսաղեմի պատրիարքարանում գտել և հրատարակել է միայն ինը նամակի ինքնագիր (Տ, էջ Ը—Թ և Ն, էջ 6): Համեմատությունը ցույց է տալիս, որ սրանք նույն նամակներն են, որոնց ընդօրինակությունը Ե. Դուրյանը և Մ. Միհրդատյանցը հանձնել են Ա. Չոպանյանին: Գալով Ա. Լուսինյանին ուղղած այն նամակին, որի մասին հիշում է Ե. Դուրյանը, ապա դրա ինքնագիրը, ինչպես ստորև կը տեսնենք, չի ունեցել Ե. Դուրյանը:

Հիմքեր կան պնդելու, որ Պ. Դուրյանի տպագրված բոլոր նամակները ինքնագրերը եղել են: Բանն այն է, որ Ե. Դուրյանի ունեցած ինքնագրերը օրինակել է Պ. Դուրյանն ինքը: Ա. Գալաճյանի հաղորդումից իմանում ենք, որ Երուսաղեմի արխիվում կա մի տետր՝ հետևյալ վերնագրով. «Նամականիք Պետրոս Դուրյանի. 1871», որտեղ «քանաստեղծի ձեռագրով» օրինակված է հինգ նամակ, իսկ նամակի մը ընդօրինակությունը սկսած է, սակայն չէ

շարունակած, միայն կրցած է գրել. «Զ. Նամակ. Առ Պ. Ա. Լուսինյան», (անշուշտ սա այն պակաս Նամակն է, որ հիշում է Ե. Դուրյանը), մյուսները «առանձին թուղթերու վրա են» (Տ, էջ Ը և Ն, էջ 6): Որ իսկապես Պ. Դուրյանն է օրինակել 1871-ին գրած իր Նամակները, ցույց է տալիս նաև հետևյալ փաստը: Ա. Լուսինյանին ուղղած վերջին Նամակը թե՛ ընդօրինակությունների տեսքում և թե՛ ինքնագրում անթվակիր է, ըստ որում Ե. Դուրյանը հարկ է համարել նշել. «Այս Նամակի օրինակության մեջ թվականն մոռցված է»: Ոչ մի կասկած, որ մոռացողը Պ. Դուրյանն է: Այսպիսով պարզ է դառնում, որ Ե. Դուրյանը 1891-ին ունեցել է ինը ինքնագիր Նամակ և որ դրանք օրինակված են իր իսկ եղբոր կողմից:

Մյուս Նամակների ինքնագրերը (Իհարկե, նաև Պ. Դուրյանի օրինակածներին) անտարակույս գտնվել են հասցեատերերի մոտ: Այդ եզրակացության է բերում Ե. Դուրյանի մի դիտողությունը: Նա Ա. Զոպանյանին խոստովանում է, որ Հ. Ծանֆեսճյանին գրած եղբոր Նամակը ինքը երեսարժամանակ աղավաղել է և ավելացնում է. «Դուք բնագիրն վերստին առեք և նայեցեք» (ԲԾՀ, 1967, № 1, էջ 171): Իսկ «բնագիրը» եղել է Հ. Ծանֆեսճյանի մոտ: Գրողի հարազատները ձեռք են բերել պակասող ինչպես այդ, այնպես էլ մյուս Նամակների ընդօրինակությունները: Միայն Մ. Միհրդատյանցը 1891-ի սեպտեմբերի 18-ի և 23-ի Նամակներում վկայում է, որ Դուրյանների Սկյուտարի բնակարանում պահվում են Ա. Լուսինյանին ուղղված 2—3 Նամակի ընդօրինակություններ (ԲԾՀ, 1968, № 1, էջ 143 և 147): Իսկ Բ. էքսերճյանի հրատարակություններում հանդիպող տեքստային մի շարք տարբերությունները և գրության թվականներին վերաբերող հակասությունները բացատրվում են նաև նրանով, որ նա ծանոթ էր ոչ միայն Ե. Դուրյանի մոտ եղած ինքնագրերին ու ընդօրինակություններին, այլև Տ. Աղամյանի, Հ. Ծանֆեսճյանի, Ա. Լուսինյանի և մյուսների պահած ինքնագրերին:

Տարբեր ժամանակներում Բ. էքսերճյանը տպագրեց 15 Նամակ (որոնցից մեկը «Բանասիրական» հոդվածի համառոտումն է), բայց Պ. Դուրյանի Նամականին ավելի հարուստ է եղել:

Ահա մի քանի վկայություններ:

Բ. էքսերճյանը «Դուրյանի գործերը» ծանուցման մեջ հայտնում էր, որ Մկրտիչ Մեղպուրյանի մոտ կա գրողի «երկու Նամակ» («Արեւիք», 1892, թիվ 4²³³):

Տիգրան Արփիարյանը «Դուրյանի ձեռագիրը» հոգվածում պատմում է, որ բանաստեղծը Եվգինե տուտուի մոտ հանդիպելով մի գեղեցիկ օրիորդի, «համակրանոք կողջունվի օրիորդին կողմն, բայց վարանոտ, գրեթե երկշոտ խոսակցություն մը կունենա, պատրանք չազդեր, բայց իր անվան հմայքին չի հավասարիր: Այս հանդիպումին քանի մը շաբաթ ետք Եվգինեա տուտուն այցելության կերթա օրիորդին, ու գրպանեն կը հանն իրեն ուղղյալ մտերմական նամակ մը, որուն մեջ բանաստեղծին գրիչը իր գերագույն բարձրության կը հասնելու Դուրյան, հիվանդ պռկած, անկողնույն մեջն գրած էր զայն, իր սքանչացումը ու համակիր տպավորությունը հայտնելու համար անոր՝ նկատմամբ, որուն առջև լեզուն կարկամած էր»: Այնուհետև հոգվածագիրը հայտնում է, որ թեև ինքը որոնել է այդ «գեղեցկագույն էջը», բայց արդյունքի չի հասել. «Եվգինեա տուտուն նորեն գրպանելով, տարած էր զայն» (սԱրևելք», 1892, թիվ 2544):

Ա. Չոպանյանին գրած 1891-ի օգոստոսի 30-ի նամակում Ե. Դուրյանը ենթադրում է, որ Պետրոս Դուրյանը և Վարդան ԼուսՖյանը միմյանց նամակ չեն գրել «վասնզի միշտ իրարմե անբաժան էին», իսկ Սարգիս Ֆինճաճյանը հայտնել է. «Պ. ԼուսՖյան, որ միռնելն առաջ Եգիպտոս գնաց կարծեմ, ունեցավ թղթակցություններ Պ. Դուրյանն. այս կետ կրնաք լուսաբանել Սկյուտար ԼուսՖյան ընտանիքն» (ԲՆՀ, 1967, № 1, էջ 169, № 2, էջ 154): Ինչպես երևում է՝ Ա. Չոպանյանն այս հակասական տեղեկությունները ստուգել է և որոշակի պնդել. «Ամեն թղթատարով երկու բարեկամները կգրեին իրարու... Դժբախտություն մըն է, որ այդ բոլոր նամակները հրդեհի մեջ կորած են» («Դուրյանի կյանքը...» էջ 60): Ըստ երևույթին, հենվելով գրողի եղբոր բանավոր տեղեկության վրա, Ա. Չոպանյանը նաև հաղորդում է. «Եղիշև վարդապետ Դուրյան կհիշե նամակ մը, որուն մեջ Պետրոս իրենց տան դրացի քանի մը աղջիկներու վրա սիրուն զվարճաբանություններ ըրած է: Տիգրան Աղամյան ալ ունի Դուրյանի մեկ նամակը, որ մեջտեղեն երկուքի ծալլելով, կեսը ուրիշ իմաստ կուտա, խեղկատակ ու ծիծաղաշարժ իմաստ մը» (նույն տեղում, էջ 42): Հիշենք նաև, որ Վ. Ս. Մովսիսին անցած Բ. էքսերճյանի ընդօրինակությունների տեսքում Խ. Ամիրյանը հանդիպել է մի «անտիպ նամակի», որ «մեծ շահեկանություն չի ներկայացնի» («Լուսաղբյուր», 1953, թիվ 14, էջ 55): Ի դեպ, Խ. Ամիրյանը մեզ հայտնեց, որ հիշյալ տեսքում ճշդ է երեք չհրատարակված նամակ: Հնարավոր է, որ դրանցից 2-ը՝ 1893-ի

ժողովածուից հետո լույս տեսածներն են, (որոնց անժանոթ է և. Ամիրյանը), բայց մեկը մնում է անտիպ:

Այս ամենը ցույց է տալիս, որ Դուրյանի նամականին կարող էր իրոք բավականաչափ հարուստ լինել: Բայց դրանց ճակատագիրը, ցավոք, անհայտ է:

Մի քանի խոսք մինչև այժմ տպագրված նամակների մասին:

Բ. էքսերճյանը հրատարակելով այդ նամակները, տվել է հետևյալ ծանոթությունը. «Սույն նամակներն որ ուղղված են հորեն Ս. Արքեպիսկոպոս Նար-Պեյի, Մատթեոս Ս. Արքեպիսկոպոս Իզմիրյանի, Հովհ. էֆ. Ծանֆեսճյանի, Տիգրան էֆ. Աղամյանի, մեծ մասամբ յաշակերտությանս ի ծնմարան վարժարանի ընդօրինակած և պահած էի խնամոք, զորս կորսնցնելու երկյուղես տվի ի հրատարակություն «Արևելք» լրագրի 1869 մայիս 13 ավուր և 1892 տարվո թերթից մեջ» (ՏԹՆԴ, էջ 222):

Դուրյանի նամակներից, այն տեսքով, ինչպես տպագրվել են «Արևելք»-ում կամ 1893-ի ժողովածուում, անհնար է հասկանալ, թե ո՞ւմ են ուղղված: Այս հանգամանքը նկատել է նաև Սիմեոն Հակոբյանը. «Տարաբախտաբար նամակների վերնագիրները պակաս են և ստույգ չէ, թե այդ նամակները որո՞նց են գրված» («Պետրոս Դուրյան, նրա կյանքն ու երկերը» Վիեննա, 1922, էջ 84): Սակայն կռահել այսուամենայնիվ կարելի է: Դրան օգնում են և էքսերճյանի «Ընդարձակ կենսագրություն...»-ը և Ա. Զոպանյանի ուսումնասիրությունը, որոնց մեջ տարբեր առիթներով մեջբերումներ են կատարված Դուրյանի նամակներից՝ նշելով հասցե ստիրոջը: Հենց այսպես էլ վարվել է Մ. Ծանաշյանը և մեծ մասամբ կարուացել է պարզել, թե ովքեր են հասցեատերերը:

Կա ավելի էական թերություն: Էփեսոյանի տպագրած տեքստերը հաճախորդեն չեն վերադադրում ճշգրիտակալին բնագրերը:

Այդպիսի պնդումը հաստատող ի՞նչ փաստեր կան:

«Արևելք»-ում հրատարակված և ապա 1893-ի ժողովածուում ղեկավարված նամակների համեմատությունները ցույց են տալիս, որ գրեթե միշտ էլ առկա են տեքստային տարբերություններ: Ավելին. «Ընդարձակ կենսագրություն...»-ում կատարված մեջբերումները ևս լեզվաոճական տեսակետից չեն համապատասխանում իր իսկ էքսերճյանի հրատարակած տեքստերին: Բերենք բազմաթիվ օրինակներից մեկը.

«Արևելք» (1689, թիվ 1607):

«...Ա՛լ դուրս ելնելու կարողություն չմնաց վրաս, սանդուղեն վար իջնելու համար հարկ է որ հեճարանին կրքնիմ... Եթե քու գալուստդ գարնան մնաց, շատ կը սոսկամ, որ ո՛չ մտերմական ժպիտդ, և հետևաբար ո՛չ ալ գարնան փթթումը պիտի տեսնիմ»:

ՏԹՆԴ (էջ 247):

«...Ա՛լ դուրս ելնելու համար կարողություն չի մնաց վրաս, սանդուղեն վար իջնելու համար պետք է որ հեճարանին կրքնիմ...

Եթե քու գալուստդ գարնան մնաց, շատ կը սոսկամ, որ ոչ մտերմական ժպիտդ, ոչ ալ հետևաբար գարնան փթթումը պիտի տեսնեմ»:

«Ընդարձակ կենսագրություն...» (էջ 102—103):

«...Ալ դուրս ելնելու կարողություն չմնաց վրաս, սանդուղեն վար իջնելու համար հեճարանին կը կրքնիմ... Եթե քու գալուստդ գարնան մնաց, շատ կը սոսկամ, որ ո՛չ ֆեզ և ո՛չ Իս հետևաբար գարնան փթթումը պիտի տեսնեմ»:

Ի լրումն այս ամենքի ասենք, որ «Արևելք»-ում հիշյալ նամակի գրության թիվ է նշված 1871-ի նոյեմբերի 30, իսկ ՏԹՆԴ-ում՝ նոյեմբերի 23:

Հնարավոր է, որ սրանք հետևանք լինեն մասամբ անուշադրության (ի դեպ, տաղերից կատարված քաղվածքներում ևս այդպիսի անհամապատասխանություններ նկատելի են), մասամբ էլ տարբեր ինքնագրերի բաղդատության (դրա մասին խոսվեց վերը): Բայց կան նաև միտումնավոր աղավաղումներ, որոնց պատճառը էքսերճյանի սահմանափակ աշխարհայացքն է և ամենից առաջ կղերամիտ ըմբռնումները:

Ինչպես արդեն ասել ենք, ԳԱԹ-ում կան Պ. Գուրյանի Երուսաղեմի արխիվում գտնվող բոլոր ինը նամակների ընդօրինակությունները: Ինքնագրերի համեմատությամբ դրանք ունեն մի քանի աննշան տարբերություններ միայն, որոնք, անշուշտ, արդյունք են այն բանի, որ Ս. Գուրյանը իր իսկ խոստովանությամբ չի հասցրել տետրը «ամբողջ սրբագրել»: Բայց սկզբունքորեն այդ ընդօրինակությունները հարազատորեն են վերարտադրում ինքնագրերը: Հենց դրանց վրա հենվելով էլ մենք ժամանակին վերականգնել ենք Գուրյանի մի քանի նամակների հապաված հատվածներն ու արտահայտությունները (տե՛ս «Պատմաբանասիրական հանդես», 1967, № 4, էջ 213—218): Հիշյալ ինը նամակները տպագրվում են ըստ Երուսաղեմի ժողովածուի, իսկ մյուս-

ները, ինքնագրերի բացակայության պատճառով, հրատարակվում են ըստ էքսերճյանի տեքստերի՝ բոլոր էական տարբերությունների նշումով:

1. <ԱՌ ՄԱՏԹԵՈՍ ՎԱՐԴԱՊԷՏ ԻԶՄԻՐԼԵԱՆ>

(էջ 155)

Ինքնագրի ճակատագիրն անհայտ է:

Առաջին անգամ տպագրվել է 1893-ի ժողովածուում, ապա զետեղվել է 1918, 1940, 1947, 1952 և 1956-ի հրատարակություններում:

Բ. էքսերճյանը խոստովանում է, որ «Սույն նամակն տպագրել կարենալու համար՝ ի՛նչ ի՛նչ փոփոխություններ ըրած եմ առ հարկի» (ՏԹՆՒ, էջ 224): Կարելի է ենթադրել, որ Դուրյանը հիշատակել է հայոց պատմական անձնավորություններին կամ խոսել հայրենիքի ճակատագրի մասին (ինչպես Խրիմյանին ձեռնագրի թվականներում), մի բան, որ անթույլատրելի էր 90-ական թվականների թուրքիայում:

Նամակի դրության շարժառիթի մասին կա երկու կարծիք: Ե. Դուրյանը Ա. Չոպանյանին ուղղած նամակում ի միջի այլոց նկատել է. «...Գիտեմ, որ (Պ. Դուրյանը — Ա. Շ.) գրաբար նամակ մը գրած է Գեր-[ապատիվ] Իզմիրլյան՝ նորա սարկավագության ժամանակ» (ԲՅՀ, 1967, № 1, էջ 170): Իսկ էքսերճյանը հայտնում է. «Մատթեոս Եպիսկոպոս Իզմիրլյան 1867 հունիս 29-ին վարդապետ կը ձեռնադրվի Օրթագյուղի Ս. Աստվածածնի եկեղեցւո մեջ վիճն. Հով. Եպիսկոպոս Կապոդոխյան Սրբազանն, և Պետրոս շնորհավորական գրաբառ նամակ մը կը դրն հեհհ Օրթագեղ վազել, և ձեռնադրության շատնելի հետո, որ հրատարակված է Տաղեւուն Բ. տպագրության մեջ» («Ընդարձակ կենսագրություն...», էջ 87):

Ե. Դուրյանի տեղեկությունը բացահայտորեն ճիշտ չէ, քանի որ Իզմիրլյանը սարկավագ է ձեռնադրվել 1864-ին, իսկ էքսերճյանի վկայությունը հակասական է ու սխալ: Եթե 1867-ին Իզմիրլյանը արդեն եպիսկոպոս էր, ապա ի՛նչ հարկ կար 1869-ին ձեռնադրել վարդապետ: Իրականում Սիմոն սարկավագ Իզմիրլյանը վարդապետ է ձեռնադրվել և ընդունել Մատթեոս անունը 1869-ի հունիսի 29-ին, իսկ եպիսկոպոս է դարձել 1876-ին (տե՛ս Սիմոն Գարամաճյան, «Ամենապատիվ Տ. Տ. Մատթեոս Ս. Արքեպիսկոպոս

Իզմիրլյան, բարձրաշնորհ: Տ. Նդիշե Ս. Եպիսկոպոս Դուրյան», Կ. Պոլիս, 1909, էջ 6, 8, 10): Բայց ինչու է Պ. Դուրյանը Իզմիրլյանին շնորհավորել նրա վարդապետ դառնալուց ավելի քան երկու ամիս հետո: Մեր կարծիքով այդ շնորհավորական նամակը գրված է Իզմիրլյանի «Գավազանի իշխանություն» առնելու առիթով, ինչը, ըստ կենսագրի, կատարվել է 1869-ի «Վարագա Խաչի բարեկենդանի կյուրակներ», Օրթագյուղի նույն եկեղեցում (նույն տեղում, էջ 8): Դա հաստատվում է նաև այն բանով, որ 1869-ին այդ տոներ նշվել է սեպտեմբերի 21-ին («Օրացույց և գուշակություն օդոց 1869 թվին Քրիստոսի և Հայոց ՌՅԺԸ=1318», հորինյալ ի տեր Երեմիա քահանայի, Կ. Պոլիս): Այս թիվը ավելի մոտ է Դուրյանի նամակի ամսաթվին, քան էքսերճյանի նշածը:

1) Սիրտ իմ քրքայր ընդ առաջին տեսութիւն Ձեր...— Հստ Բ. էքսերճյանի Պ. Դուրյանը Իզմիրլյանին հանդիպել է երեք անգամ: Առաջին հանդիպումը տեղի է ունեցել Օրթագյուղում, Եվգինե տուտուի տանը («Ընդարձակ կենսագրություն...», էջ 87):

2) ...բաղդն... հալածեաց զիս յափունս հեռաւորս...— «Այսինքն յՅուկյուտար և Կեստիկ Փաշա, զի Դուրյան Պոլսեն դուրս ելած չէ», (Ժ. Բ. էքսերճյանի, ՏԹՆԴ, էջ 222):

3) ...Ոչ լուայ յառաջագոյն զկառաւորումն ձեռնադրութեան— Ակնարկը, անշուշտ, վերաբերում է Իզմիրլյանի վարդապետ ձեռնադրվելու արարողությանը:

4) ...ի լուր դասափոխութեան աստիճանիդ— Խոսքը Իզմիրլյանի գավազանակրի իրավունք ստանալու մասին է:

2. <ԱՌ Պ. Տ. ԱԴԱՄՅԱՆ>

(էջ 157)

Ինքնագրի ճակատագիրն անհայտ է:

Առաջին անգամ տպագրվել է «Մասիս» հանդեսում (1893, 17 ապրիլ, թիվ 3987, էջ 227—228), երկրորդ անգամ էական սխալներով զետեղել է իր գրքում Վ. Թերզիբաշյանը («Պետրոս Դուրյան», Երևան, 1959, էջ 56—58): Նամակը ծանոթ է եղել էքսերճյանին և Զոպանյանին, որոնք դրանից

քաղվածքներ են կատարել: Էքսերճյանը իր աշխատության մեջ բերելով մի ընդարձակ հատված, նամակի տարեթիվը համարել է 1871-ը և ավելացրել. «Հնդցը. Ուրիկ Պեյի տունը թողած միջոցին կը գրե այս նամակը» («Ընդարձակ կենսագրություն...», էջ 70): Չոպանյանը նույնպես հաստատում է, որ նամակը 1871-ի դեկտեմբերին է գրված («Դուրյանի կյանքը...» էջ 37): Բայց Դուրյանը չէր կարող այդ ժամանակ գրած լինել իր նամակը, քանի որ Վարդան Լուսինյանի մասին խոսում է որպես կենդանի մարդու (Լուսինյանը մահացել է 1871-ի մայիսին):

«Մասիս»-ը նամակի առթիվ որևէ ծանուցում չի տվել, չի նշել, թե ումն է ուղղված: Բայց ամսաթիվը ճիշտ է. «1870 դեկտմ. 21»: Վ. Թերզիբաշյանը «Վարդան-Մարտիկ-Պետրոս» արտահայտությունից հետևցնում է. «Նամակի հասցեատերը պետք է լինի Վարդան Լուսինյանը կամ Մարտին Պողիկյանը... Սակայն հավանաբար նամակը գրված է Մարտինին, որովհետև այդ ժամանակ Վարդանը Եգիպտոսից արդեն վերադարձել էր, իսկ Մարտինը նոր էր մեկնել Պոլսի մոտակա վայրերից մեկը, իհարկե շոգենավով, դրա համար էլ Դուրյանը գրում է, որ այնքան է տխրել, որ նույնիսկ մոռացել է իր սիրելի ընկերոջը «բարով նստիս» մաղթելու» («Պետրոս Դուրյան», էջ 58): Իրականում նամակը գրված է Տ. Ադամյանին: Այդ մասին ակնարկում է Բ. Էքսերճյանը («Ընդարձակ կենսագրություն...», էջ 70), իսկ ավելի որոշակի ասում է Չոպանյանը («Դուրյանի կյանքը...», էջ 37):

Մ. Ծանաշյանը, չիմանալով «Մասիս»-ում նամակի տպագրված լինելու փաստը, համադրել է էքսերճյանի և Չոպանյանի վկայակոչած հատվածները և նկատել մի շարք տարբերություններ, որոնք «խորհիլ կու տան, թե էքսերճյան հապաված կամ փոխած ըլլա այն մասերը, որ նպաստավոր չեն Վարդանյանի համար. ան (էքսերճյանը— Ա. Շ.) համակրությամբ կը շարժի արդեն Վարդանյանի հանդեպ իր գործին ուրիշ ինչ-ինչ կետերու մեջ» («Տաղեր, նամակներ, հատվածներ», Վենետիկ, 1959, էջ 65, ծ.): Սա ճիշտ դատողություն է, և մենք հիմք ընդունելով «Մասիս»-ի տեքստը, դա լրացրել ենք Ա. Չոպանյանի մեջբերած հատվածով: «Մասիս»-ում գրություն տարեթիվը գրված է նամակի վերևում, մենք միօրինակությունը պահպանած լինելու նպատակով զետեղել ենք վերջում:

«Մասիս»

1 աշխատելու 2 քեզ ծանոթ անձի մը: 4 [այդ անձին] ինձի:

«Դուրյանի կյանքը...»

3 թոթովելու: 5 անհիշաչարությամբ:

1) Երկու տեսակ օր ու լույս կը խաղաս... նաև հոփ կամ թոփ...— Օրու լույսը (բրբ.՝ երեսունմեկ) Բարսեղ էքսերճյանի վկայությամբ Դուրյանը զվարճության ժամերին սիրել է «օրու լույսը, հոփ և ուրիշ թղթի խաղեր, ինչպես նաև թավու (նարդի— Ա. Շ.), պիլիոտո (բիլյարդ— Ա. Շ.) Աթա-Պեյի կազինոյին մեջ Տիգրան Աղամյանի և այլ բարեկամաց հետ ի Պաղլար Պաշի» («Ընդարձակ կենսագրություն...», էջ 49):

2) ...Չյունի վրա ֆալոլ կամ բոլոլ ձյունն գուցե տես...— Ակնարկված են կանացի ստիճանները:

3) ...ասոնցմե արտադրյալն է քատերախաղ— *Խոսքը*՝ «Թատրոն կամ թշվառներ»-ին է վերաբերում, որ Դուրյանը սկսել է 1870-ի դեկտեմբերի 18-ին և ավարտել 1871-ի հունվարի 3-ին (ԲՆԸ, 1967, № 1, էջ 170 և 1968, № 1, էջ 143):

4) ...հիմակվան գործատեերը կով կուգեն գործածելու և աշխատացնելու...— Ակնարկը վերաբերում է Որդիկ բեյին, որի մոտ նա նարպեյի և Սոփոն Պեգիրճյանի միջնորդությամբ անցել էր աշխատանքի: Դուրյանը բեյի որդու՝ Սիրուն Քեմաճյանի քերականության ուսուցիչն էր և միաժամանակ ֆրանսերեն մեքենագիտական գրքեր էր թարգմանում: Այս աշխատանքները նա կատարել է ութ ամիս, որից հետո ստիպված է եղել հեռանալ՝ խոստացված աշխատավարձը կրճատելու պատճառով (ամսական 2,5 ոսկի՝ 3-ի փոխարեն):

5) ...մինչև անգամ խոնարհեցա դեբասանություն ընելու...— Դուրյանը 1870-ին կարիքից դրդված մտել է Օսմանիե թատրոնը, կատարել մեծ մասամբ երկրորդական դերեր: «Պ. Սիսակ և պ. Պենկլյան ծանոթ դերասանները, որոնք մոտեն ճանչցած են Դուրյանը, կրսեն, թե դերասանու-

թյան համար պետք եղած բոլոր ձիրքերը շունք, բայց խնամքով կսորվեր իր դերը և հոանդով կխաղար: Միայն անգամ մը, Ճնյն Կրէյ թատրերգության մեջ, էդուարդ Զ-ի դերը կառնե, որ հիվանդ արքայի մը դերն է, և սքանչելի կերպով կխաղա զայն: Հանդիւստեսները կհուզվին և Դուրյան, որ քանի մը անգամ ի տես կկոշվի, մեծ հաջողություն մը կունենա» («Դուրյանի կյանքը...», էջ 36): Հավանաբար հենց այս դերի մասին է պատմում նաև Բ. էքսերճյանը, ավելացնելով նաև, որ երբ Պետրոս Աղամյանը հետագայում խաղաց այդ դերը «չկրնար հավասարիլ Պետրոսի, և մանավանդ շատ վար կը մնա անկե, ըստ վկայության, Վարդուկյան էֆենտիի» («Ընդարձակ կենսագրություն...», էջ 74):

6) ...Վարդուկյանի (ճի՛ն արկածներէ մնացած ասելուքյան կրակովը բորբոքած) — Այս առթիվ Ա. Զոպանյանը գրում է. «Դպրոցը եղած ատեն Պետրոս շարաճճի գաղափար մը կհղանա, այն է Վարդուկյանի ծաղրանկարը գծել և անոր ճամփուն երկայնքը, փողոցը պատերուն վրա փակցնել... Պետրոս, որ Իկարելու բավական հարմարություն ուներ, երեք-չորս թուղթի վրա Վարդուկյանի ծաղրանկարը կշինէ իր շպարարի հագուստներով, խոշոր դեղդիր մը ձեռքը: (Վարդուկյան դերասանութենէ առաջ շպարար — սովաճի եղած է), հետո՝ գիշերանց, քանի մը ընկերներու հետ լապտեր մը ձեռքն առած, կտանի ատոնք փակցնել պատերուն վրա այն փողոցներուն, որոնցմէ Վարդուկյան ամենին հաճախ կանցներ» («Դուրյանի կյանքը...», էջ 37—38):

7) ...նախատիճներուն շկրնալով հանդուրժել — Վարդուկյանը հաճախ է վիրավորել Դուրյանին, դերասան-դերասանուհիների ներկայությամբ անվանել «տիրացու» (Պետրոսը երեխա ժամանակ երգել է եկեղեցական երգչախմբում), կրճատել աշխատավարձը:

8) ...աղտոտ անկողինս քատրոնէն տուն փոխադրեցի — Դուրյանը դերասան եղած ժամանակ գիշերել է թատրոնում: Նա դերասանություն է արել մեկ ամիս:

9) ...նիմա սյդ անցր հոս պատմելը անպատե՛ն է... — Ա. Զոպանյանը և Բ. էքսերճյանը հիշատակում են այդ պատմությունը (վերջինս ասում է, որ տեղի է ունեցել Կետիկ փաշայի թատրոնում, բայց չի տալիս Վարդուկյանի անունը): Երբ մի օր Դուրյանը պահանջել է իր աշխատավարձը, Վարդուկյանը ոչ միայն հրաժարվել է տալ, այլև վիրավորել է նրան: Զայրացած Դուրյանը նետել է. «Դուն իրավ... Սրապիոն Հեքիմյանին ըսածն ես եղեր»:

Իսկ Հեթմյանը տարիներ առաջ Վարդովյանին ասել էր. «Դուն համալի դեր միայն կրնաս կատարել»: «Դուրյանի այս խոսքին վրա,— գրում է Զուպանյանը,— Վարդովյան կատաղած, կապտակե Դուրյանը, որ կսկսի լալ» («Դուրյանի կյանքը...», էջ 36—37):

10) ...շատ կրկնեցիր, որ զորժ գտնեմ— Դուրյանին շահողվեց որևէ աշխատանք գտնել, շուտով նա վերջնականապես ընկնում է անկողին:

11) ...եւրոպա վարը քիչ մը տաճնալու— «Դուրյան կերթար տաքնալու վարձակալ Աբրահամ աղային սենյակն ուր կրակ կար» (ծ. «Մասիս», ի, էջ 228):

12) ...Վարդան-Մարտիկ-Պետրոս-նույնություն— խոսքը վերաբերում է Վարդան Լուսինյանին, Մարտիկ Պողիկյանին և Պետրոս Դուրյանին:

13) ...Տեսնենք ի՞նչ համախմբություն մը զայն պիտի լուծեն— «Իր մահը կակնարկեն» (ծ. «Մասիս», էջ 228):

3. <ԱՌ Տ. ԽՈՐԵՆ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՆԱՐ-ՊԵՅ>

(էջ 160)

Ինքնագիրը պահպանվում է Երուսաղեմի պատրիարքարանում: ԳԱԹ-ում կա հրկու ընդօրինակություն: Մեկը՝ Մ. Միհրդատյանցի ձեռքով (ԱԶՅ, № 4551), մյուսը՝ հավանաբար կատարել է Հ. Ծանֆեսյանը:

Առաջին անգամ տպագրվել է «Ընտանիք» կիսամյա հանդեսում (1884, 1 մարտ, թիվ 12, էջ 189—190): Նամակին կցված էր խմբագրական այս ծանուցումը.

«Հետեւյալը վաղամեռիկ Հայ բանաստեղծին, Պ. Դուրյանի անտիպ գործերն են, զոր ուղղած է Գերապատիվ Հոր մը, անկե պաշտպանություն խընդրելու համար:

Կը հրատարակենք զայս հիշյալ բանաստեղծին գրվածոց մասին որևէ ճաշակ մը տալու համար առ զբասեր տիկնայս և օրիորդս:

Երկրորդ անգամ տպագրվեց «Արեւիք»-ում (1889, թիվ 1607)՝ նշելով հասցեատիրոջը և հիշատակելով «տարիներ առաջ» «Ընտանիք»-ում տպագրված լինելու փաստը: Մտել է 1893 և հետագա այն ժողովածուներում, որտեղ զետեղվել են Դուրյանի նամակները:

«Ընտանիք»

2 կանգուն: 7 համաստեղութենեն: 8 ինկոդ: 13 տիրող: 16 վերջալուսի:
17 առանձին: 18 արծազանք: 19 որդին:

ՏԹՆԴ

1 պատրաստ: 2 կանգուն: 3 վերջալուսի: 4 (բացակայում է): 5 փայտա-
կույտը: 6 մ'է: 7 համաստեղութենեն: 8 ինկոդ: 9 քառասյին: 10 (բացա-
կայում է): 11 դողում: 12 (բացակայում է): 14 (բացակայում է): 15
քառան: 16 վերջալուսի: 18 արծազանք: 20 հայր:

«Արևելք»

3 վերջալուսի: 4 (բացակայում է): 7 համաստեղութենեն: 8 ինկոդ: 9 քառ-
ասյին: 10 (բացակայում է): 15 քառան: 16 վերջալուսի: 17 առանձին:
18 արծազանք: 20 հայր:

Ընդօրինակություն (ՄՄ)

8 ինկոդ: 16 վերջալուսին: 17 առանձին:

1) ...մարդկային ճեղհափոխական հրաբուխին բոլորտիք... Ես կ'ու-
զեմ այն ճեղհափոխական հրաբուխեն— 1893-ի հրատարակությունում «Հե-
ղափոխական» բառը բաց է թողնվել գրաքննական նկատառումներով, մինչ-
դեռ «Ընտանիք»-ի և «Արևելք»-ի տեքստերում պահպանվել է: Դրա պատ-
ճառն այն է, որ (ինչպես հաստատում է Ա. Արփիարյանը) մինչև 1888 թվա-
կանը հայ մամուլը գրաքննության չի ենթարկվել, խստությունները տարած-
վել են միայն գրքերի վրա («Պատմություն ԺԹ դարու Թուրքիո հայոց գրա-
կանության», Գահիրե, 1943/44, էջ 76):

2) ...նշանավոր առթիվ մը, համակրական տեսակցության մը պատիվը
իճն տալն զատ, երջանկություն մ'ալ ներշնչած է...— «Ձոն առ Հայրիկն
հորիմյան...» («ի Պատրիարքական Ընտրություն Ամեն. Հայրիկի») բանաս-
տեղծությունը գրավել էր Նարայեյի ուշադրությունը: Նարայեյը Դուրյանին
հրավիրել էր իր տուն, խոստացել աշխատանք գտնել ու հրատարակել տա-
ղերը:

3) ...ահա առիթը իճն կը ներկայի— Ակնարկը վերաբերում է Դուրյանի
տաղերը տպագրելու Նարայեյի 1869-ին տված խոստմանը: Դուրյանը այս
նամակը գրելուց հետո մի քանի անգամ եղել է Նարայեյի մոտ, բայց վեր-

շինս չի կատարել իր խոսքը: Դրա պատճառը նարայի անկարողութունը չէ, ինչպես կարծում է Բ. Էքսերճյանը: Ե. Դուրյանը Մ. Միհրդատյանցին հայտնել է բուն շարժառիթը. «եորեն սրբազան,— գրում է Միհրդատյանցը Ա. Զոպանյանին 1891-ի սեպտեմբերի 18-ի նամակում,— առարկել է, թե այդ գրությունները (Դուրյանի բանաստեղծությունները— Ա. Շ.) սիրահարական են ըլլալուն չը կրնար անոնց տպագրության նպաստել, որպեսզի վերջը զինքը չը քարկոծեն» (ԲՆՀ, 1968, № 1, 144):

4) ...Ձեռ վսեմ ֆեառին շուրջը կը դեգերի...— Խ. Նարայեյը նույնպէս բանաստեղծություններ էր գրում: Մինչև այդ նա հրատարակել էր Համարթիի «Դաշնակներ»-ի թարգմանությունը (Փարիզ, 1859), «Քնար պանդըխտին» ժողովածուն (1868), իսկ պարբերական մամուլում տպագրում էր հայրենասիրական քերթվածներ:

4. ԱՌ Պ. Տ. ԱԴԱՄՅԱՆ

(էջ 162)

Ինքնագիրը պահվում է Երուսաղեմի պատրիարքարանում, ԳԱԹ-ում կա ընդօրինակությունը:

Առաջին անգամ տպագրվել է 1893-ի ժողովածուում, ապա զետեղվել է բոլոր այն հրատարակություններում, որտեղ տպվել են Դուրյանի նամակները:

Էքսերճյանը նամակի գրության տարեթիվ է նշել «1869 դեկտ. 20»:

Ընդօրինակությունը լիովին համապատասխանում է ինքնագրին, միայն գրության տարեթիվն ու ամսաթիվը զետեղված են սկզբում:

ՏԵՔՍՏԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ՏԹՆԴ

1 անձկավորության: 2 շունի: 3 սաղմնառի: 4 մեջը: 5 նորա: 6 երբեմն [իր]: 7 ցեղին [մեջ]: 8 (բացակայում է): 9 հառաջ: 10 հեղափոխելու: 11—12 (բացակայում են):

1) Տաֆցի'ր այն վառաբուծին Բով... բեն Նոգե'ն ալ ըլլա— «Կականարկէ

իր աղքատությունը, զի շատ անգամ կրակն իսկ շէր ունենար և տան վարձակալին կրակեն կը տաքնար» (ժ. Բ. էքսերճյանի, ՏԹՆԴ, էջ 225)։

2) ...որուն վրա երեցածը լոկ բնության մեկ ժամանակական ներգործությունն է— Թոքախտի առաջին նշանները Վարդան Լուսինյանի մեջ երևացին 1870-ին։

3) ...ինչպես երբեմն Տ... եղբայրն ալ ունեցած է— «Վարդանա եղբայրն, Տաճատ Լուսինյանն է Տ... որ այժմ քաջառողջ է» (ժ. Բ. էքսերճյանի, ՏԹՆԴ, էջ 225)։

4) Այլ փու վերադարձը ե՞րբ պիտի ըլլա— Այս և մյուս նամակներում Դուրյանը հաճախ է ակնարկում ընկերոջ վերադարձը։ Մեզ չհաջողվեց պարզել, թե ո՞ր գաւառում էր գտնվում Տ. Աղամյանը։

5. ԱԼԻ Պ. Տ. ԱԴԱՄՅԱՆ

(էջ 164)

Ինքնագիրը պահվում է Երուսաղեմի պատրիարքարանում, իսկ ընդօրինակությունը՝ ԳԱԹ-ում։

Առաջին անգամ տպագրվել է «Արեւելքում»-ում (1899, թիվ 1607), ապա զետեղվել է 1893-ի և հետագա բոլոր այն ժողովածուներում, որտեղ հրատարակվել են Դուրյանի նամակները։

Մ. Ճանաչյանը կարծում է, թե «Այս նամակը ուղղված է թերեւ Հովհ. Ճանֆեռճյանի» («Տաղեր, Էամակներ, հատվածներ», Վենետիկ, 1959, էջ 70)։ Առաջին պարբերության մի հատվածը էքսերճյանը, ելնելով իր կրոնական ըմբռնումներից, չի տպագրել։ Այդ հատվածը ըստ ընդօրինակության առաջինը վերականգնել ենք մենք («Պատմա-քաղաքական հանդես», 1967, № 4, էջ 217)։ Ի դեպ՝ այդ հատվածը բերված է նաև Հրանդի, «Ջատկական օրագիր»-ում («Արեւելք», 1889, 29 ապրիլ, թիվ 1595)։

Ընդօրինակությունը ամբողջովին համապատասխանում է ինքնագրին, միայն գրության տարեթիվն ու ամսաթիվը զետեղված են սկզբում։

ՏԵՔՍՏԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

«ԱՐԵՆԼԻ», ՏԹՆԴ

1 թողուր: 3 (Այստեղից մինչև պարբերության վերջը բացակայում է):
7 կսկիծի [մը]: 8 է: 9 օրերուս: 10 զԶեզ: 11 Տոք: 12 ընկեր: 13 բարեկա-
մությանդ: 14 կսկիծի [մեջ]: 15 հեռու: 16 ո՛հ:

ՏԹՆԴ

2 այս: 6 աշխարհս:

«ԱՐԵՆԼԻ»

4—5 պահեմք: 17 (բացակայում է):

1) ...իւ հողակույտին վրա— Այստեղ և հետագայում խոսքը վարդան
լուծֆյանի մասին է:

2) ...նամակը գրած օրերս գեշ վիճակի մեջ էի— Տե՛ս 1871-ի հուլիսի
6-ի նամակի ծանոթագրությունները:

3) Առ այժմ Տ.<ոֆ>ուր Քյաթիպյան դեռ կը խնամե— Քյաթիպյանն
իմանալով Դուրյանի բանաստեղծ լինելը, այլևս նրանից գումար չի ընդու-
նել և հանձնարարել է Սկյուտարում բնակվող բժիշկներ Մանուկ Աղասյանին
ու իտալացի Գալիլային ձրիաբար բուժել և մշտական հսկողության տակ
պահել: Վերջիններս մինչև գրողի կյանքի վերջին օրերը այդպես էլ վարվել
են (ԲԾԷ, 1968, № 1, էջ 154, «Ընդարձակ կենսագրություն...», էջ 99—100,
«Դուրյանի կյանքը...», էջ 72):

6. ԱՌ Պ. Տ. ԱԴԱՄՅԱՆ

(էջ 165)

Ինքնագիրը պահվում է Երուսաղեմի պատրիարքարանում, իսկ ընդօրի-
նակությունը՝ ԳԱԹ-ում:

Առաջին անգամ տպագրվել է «Արևելք»-ում (1889, թիվ 1607), ապա զետեղվել է 1893-ի և հետագա բոլոր այն ժողովածուներում, որտեղ հրատարակված են Դուրյանի նամակները:

Ինքնագրում, ընդօրինակությունում և տպագիր տեքստերում նամակի պրուբյան թվականն է «1871 Հուլիս 6»: 1871-ի Հուլիսի 5-ի նամակը նույնպես ուղղված է Տ. Ադամյանին: Բայց այս նամակի «Ժամանակն մ'ի վեր է որ քեզ նամակ մի գրեցի» արտահայտությունը ցույց է տալիս, որ Դուրյանը ընկերոջը նամակ գրել է որոշ ժամանակ առաջ (եթե մեկ օր առաջ, Հուլիսի 5-ին գրած լիներ, չէր ասի «Ժամանակն մ'ի վեր»): Հավանաբար նամակներից մեկի ամսաթիվը սխալ է: Մեր կարծիքով այս նամակը գրվել է ավելի վաղ, քան Հուլիսի 5-ինը: Նախորդ, Հուլիսի 5-ի նամակում Դուրյանն ասում է. «Իմ վիճակս կը հարցնես, բավական բարվոքած եմ, նամակը գրած օրերս գեշ վիճակի մեջ էի...»: Ի՞նչ նամակի մասին է խոսքը: Անշուշտ ա՛յս, քանի որ հենց այստեղ է, որ մոռալ գույներով է ներկայացնում իր վիճակը. «Արդ կը դողդոջեմ, բերանես արյուն կը հոսի, կը հյուծիմ»:

ՏԵՔՍՏԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

«Արևելք», ՏԹՆԴ

1 մը: 2 ավելի: 3 այն: 4 (բացակայում է): 5 հավատար: 8 կրցի [պահել]: 10 համար: 11 ահա: 12 (բացակայում է): 13 մարեցավ: 14 (բացակայում է): 16 (բացակայում է): 18 իրենց [սրտին]: 22 մը:

«Արևելք»

6 յուր: 9 յուր: 15 իմ:

ՏԹՆԴ

17 մնաս: 19 (բացակայում է): 20 ձգելու:

Ընդօրինակություն

7 Ո՛հ, 21 (Նախադասությունն ավարտվում է):

1) Ժամանակն մ'ի վեր է, որ քեզ նամակ մի գրեցի— Հավանաբար խոսքը 1871-ի փետրվարի 5-ի նամակի մասին է:

2) ...առեւի է նա սգալի հիշատակի մը արտոստով— Ակնարկը վերաբերում է Վ. Լուսֆյանին:

3) ...Մայիս 21-ի սև գիշերն— Վ. Լուսֆյանի մահվան գիշերը:

4) Փրտտեցան նորա ոսկերիքը ճիմա...— Խոսքը այստեղ և հետո դարձյալ Վ. Լուսֆյանի մասին է:

5) ...իւ տխուր դամբանականը— Վ. Լուսֆյանի դամբանականը տե՛ս սույն հատորում:

6) ...Տեղ մը ըսած եմ...— 1871-ի փետրվարի 5-ի նամակում Դուրյանը գրել էր. «...Ո՞ր կը մնա մեր ճակատագիրը, այն ճակատագիրը, որ զմեզ միացուց մանկության մեջ՝ այն ընկերական վառարանին շուրջը որ դպրոց կ'ըսվի»:

7) ...ձմեռը քեզ կը գրեի քե կը մսիմ— Տե՛ս 1870-ի դեկտեմբերի 21-ի նամակը:

8) ...եղբայրդ քանի մի օր է տեսած և հարցուցած չ'եմ—Մեզ անհայտ է, թե ո՞վ էր Տ. Աղամյանի եղբայրը:

7. ԱՌ ՄԵԾ. <ԱՊԱՏԻՎ> Ա. Է. <ԵՆՏԻ> ԼՈՒՍԻՆՅԱՆ

(էջ 168)

Ինքնագիրը պահվում է Երուսաղեմի պատրիարքարանում, իսկ ընդօրինակությունը՝ ԳԱԹ-ում:

Առաջին անգամ տպագրվել է «Արևելք»-ում (1889, թիվ 1607), ապա ղեկավարել 1893-ի և հետագա բոլոր այն ժողովածուներում, որտեղ հրատարակվել են 'Դուրյանի նամակները:

Ա. Զոպանյանի արխիվում պահվող նամակի ընդօրինակության վրա, հավանաբար Ե. Դուրյանի ձեռքով, գրված է «Առ Առաքել Լուսինյան»:

ՏԵՔՍՏԱՑԻՆ ՏՄՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

«Արևելք», ՏԹՆԴ

1 մուծ: 2 կուրծքիս: 3 երկնքի: 5 [այսինքն] իմ: 7 (բացակայում է): 8 երկընքի: 9 աստղերը: 14 [Սկյուտար]:

«Արևելք»

4 Տղան: 11 հասկցածս:

Ընդօրինակություն

10 (բացակայում է): 12—13 (բացակայում են):

1) Իրավամբ զնե հռչակել կուզեի...— Խոսքը Աղավնի Վարդանյանի մասին է, որի պաշտպանությամբ Դուրյանը հանդես էր եկել իր հողավածներում: Վերջին արտահայտությամբ նկատի ունի Ա. Վարդանյանի 1871-ի օգոստոսի 8-ին Սկյուտարի ս. Խաչ եկեղեցու արական վարժարանի պարգևարաշխության հանդեսում արտասանած ըմբոստ ճառը:

2) Օվսա ննա մը հեծկլտալ— Օվսաննա կամ Ովսաննա (Երրայե-րեն՝ «ազատիր», «օգնիր»): ցնծության բացականչություն, որով հին հրեաները դիմավորել են Քրիստոսին: Ընդհանրապես և այստեղ օգտագործված է որպես օրհնության, գոհունակության բացականչություն:

3) ...մշտնջենավոր վերեւ— Ակնարկում է իր հիվանդությունը:

4) «նոնյաց տղա», «դաշնակաց բուն» և «մտերմաց դավանար» բառերը, որոնք Դուրյանին են վերաբերում, հավանաբար Ա. Լուսինյանի արտահայտություններն են:

5) ...բանաստեղծի մը խօսմանց սլաք— Ակնարկը վերաբերում է Ա. Լուսինյանին, որ նույնպես բանաստեղծություններ էր գրում:

6) ...եղբայրս նամակը ուշ ձեռքս հասցուց— Խոսքը Միհրան կամ Ագրիպաս Դուրյանների մասին է:

8. <ԱՌ Պ. Զ. ՃԱՆՑՆՍԺՅԱՆ>

(էջ 169)

Ինքնագրի ճակատագիրն անհայտ է, հավանաբար անցել է Մ. Փափաղյանին:

Առաջին անգամ տպագրվել է «Արևելք»-ում (1889, թիվ 1607), ապա զետեղվել 1893, 1918, 1945, 1947, 1952, 1956 և 1959-ի ժողովածուներում:

Ռ. Էքսերճյանի և Ա. Զոպանյանի բերած քաղվածքները («Ընդարձակ կենսագրություն...», էջ 88, «Դուրյանի կյանքը», էջ 63) հաստատում են, որ նամակն իրոք ուղղված է Հ. Ծանֆեսճյանին:

Նամակի «Կուզես կմախքով լի...» բառերով սկսվող և «ակնարկներով պիտի գոհանամ» բառերով վերջացող հատվածը հրատարակված է «Արևելք»-ում, իսկ դրա փոխարեն 1893-ի ժողովածուում տպագրված է. «Ես կոպտությամբ շատ անգամ բեզ կը հանդիմանեմ՝ մահվան սև մտածումը սնուցանող փխտավորի մը նման, հուսամ որ այդ կծու խոսքերը շրթունքես ինկած առեն՝ նույնժամայն ներողության արժանացած են բոլորն ակ» (ՏԹՆԴ, էջ 237):

Ինչո՞վ բացատրել այս տարբերությունը: Դրա անուղղակի պատասխանը գտնում ենք Ե. Դուրյանի Ա. Զոպանյանին գրած 1892-ի դեկտեմբերի 25-ի նամակում. «Ծանֆեսճյանի ուղղյալ նամակին վերջին տողերուն մեջ,— գրում է նա,— պարտ կը համարիմ հիշեցնել Ձեզ, թե իմ գրչովս բաներ խառնած եմ, երբ տղա էի և առաջին անգամ այդ նամակը կարդացի, և հետո այնպես օրինակված է: Բայց Դուք բնագիրն վերստին առեք և նայեցե՛ք» (ԲԵՀ, 1967, № 1, էջ 171):

Ա. Զոպանյանի արխիվում նամակի ընդօրինակությունը չկա: Սակայն պարզ է, որ հիշյալ հատվածներից մեկը Պետրոս Դուրյանինն է, իսկ մյուսը՝ Նիշի (Միհրան) Դուրյանինը: «Արևելք»-ի հատվածը ոճական և իմաստային տեսակետից մերվում է ամբողջ տեքստին, իսկ ժողովածուինը հնչում է խորթ, անհամեմատ շոր է, անհասկանալի է մնում, թե ի՞նչ կոպտության մասին է խոսքը կամ ինչո՞ւ է ներուլություն խնդրում:

ՏԵՔՍՏԱՅԻՆ ԱՅԼ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

«Արևելք»

1 հարցնելու: 2 [դա] դալկահար: 3 առնթերկաց լինելով: 4 (բացակայում է): 5 հավասար: 6 (բացակայում է):

1) ...կենաց դառն ներգաշնակությունը շներեց զալ տեսնել անգամ մը եղբայրդ...— Հովհ. Ծանֆեսճյանն ապրում էր Կ. Պոլսի Գում Գարու (Քում Քարու) թաղում:

2) Նոյան տապանը— Նավ, որով (ըստ Աստվածաշնչի) շրհեղեղից աղատվեց Նոյ նահապետը՝ կնոջ, հրեք որդիների ու անասունների հետ:

(էջ 171)

Ինքնագիրը պահվում է Ծրուաղեմի պատրիարքարանում, ընդօրինակությունը՝ ԳԱԹ-ում:

Առաջին անգամ խմբագրական հակիրճ ծանուցումով տպագրվել է «Արևելք»-ում (1892, 21 մարտ, թիվ 2448, էջ 5), ապա զետեղվել է 1893-ի և հետագա բոլոր այն ժողովածուներում, որտեղ հրատարակվել են Դուրյանի նամակները:

Ընդօրինակության վրա, հավանաբար Ե. Դուրյանի ձեռքով, ավելացված է. «Առ Առաքել Լուսինյան»:

«Արևելք»-ում նամակի ամսաթիվն է «սեպտեմբեր 1»: Ինքնագրում «Ներա հետ ի՞նչ ունեցաք մինչև հիմա, կ'աղաչեմ տեղեկություն», նախադասության «վրայն մեկանով գիծ քաշված և շնչված է» (Ն, էջ 25):

ՏԵՔՍՍԱՅԻՆ ԱՅԼ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

«Արևելք» ՏԹՆԴ

5 ծանրացած: 6 են: 7 քեզ: 9 անդունդն: 18 տեսնեմ: 21 չախչախյախ: 24 դոնեն: 28 եղբայրդ:

«Արևելք»

12 [մը] գոլով: 14—15 մարեցեք: 19 կրնաք: 20 (բացակայում է): 22 հեղաշրջեն: 25 ըլլալու: 26—27 (Նախադասությունները բացակա են): 29 ք [Սկյուտար]:

ՏԹՆԴ

1 սիրո: 8 այսպես: 10 հսկող: 11 խոսքերու: 12 մը ըլլալով: 13 որչափ: 16 վերադառնաք: 17 [ալ] այն: 25 ըլլալով: 29 [Սկյուտար]:

Ընդօրինակություն

2 մը [որ]: 3 վրա: 4 կը բեկրեկին [և]: 23 Եկրագունտ: 26 (Նախադասությունը չի օրինակված):

1) ...«ճուշդ» «սեռ»ի փոխքն է— Հավանաբար Ա. Լուսինյանի կամ Դուրյանի իմացած այլ բանաստեղծի խոսքերն են:

2) Ձեզ հիշեցուցած եմ արդեն, որ ես «վսեմ»ին առջև կը պապաենձիմ— 1871-ի օգոստոսի 13-ի նամակում 'Իուրյանը ասում էր, որ ինքը «վսեմությանց առջև հրբեմն կ'ապշի»:

3) ...Ե ր կ ր ա գ ու ճ ե ն ե ր ինձ տալ խոստացած եմ— Խոսքը վերաբերում է «Երկրագունտ» հանդեսին, որ հրատարակվում էր Նուպար-Շահնազարյան վարժարանի սաների, այդ թվում և Ա. Լուսինյանի ջանքերով, Կ. Պոլսի Խասգյուղ թաղում: 1870-ի հունվարից մինչև դեկտեմբերը եղել է «շարաթական հանդես», 1871-ի հունվարին դադարել է, վերսկսել է հրատարակվել 1871-ի մայիսի 10-ից, այս անգամ որպես «տասնօրյա հանդես»:

4) Ն ե ր ա ճ ե տ ի՞նչ ու ճ ե ց ա ք — Ակնարկը վերաբերում է Աղավների վարդանյանին, որի հետ Արմեն Լուսինյանը ծանոթացել է 1871-ի սահմանադրության հանդեսում և հաստատել մտերմական հարաբերություններ: Հետագայում Ա. Լուսինյանն ու Ա. Վարդանյանը դարձան ամուսիններ:

10. <ԱՌ Պ. Ա. ԼՈՒՍԻՆՅԱՆ>

(էջ 173)

Ինքնագրի ճակատագիրն անհայտ է:

Առաջին անգամ մասնակի հապավումով տպագրվել է Հրանդի «Վառարանիս քով» քրոնիկում («Արևելք», 1890, 20 հունվար, թիվ 1806), ամբողջությամբ զետեղվել է 1893, 1918, 1945, 1947, 1952, 1956 և 1959-ի ժողովածուներում:

ՏԵՔՍՏԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

«Արևելք»

1 [Սիրելի] եղբայր: 2 (բացակայում է): 3 կուզեք սե: 4 փողփողումներով: 5 առնում: 6 կսկիծներու: 7 կարծես: 8 (բացակայում է): 9 (բացակայում է): 10 սառուցե: 11 ա՛հ: 12 (բացակայում է): 13 կյանքիս: 14 (բացակայում են): 15 սառուցե: 16 ետին: 17—18 (բացակայում են): 19 (Այստեղից սկսած մինչև հաջորդ պարբերության վերջին՝ «վսեմ է ինձ համար լոկ դողդոջել» նախադասությունը «Արևելք»-ում չի տպագրվել): 20 ունենամ: 21 (բացակայում է): 22 թվի: 23 քիչ [մը]: 24 վիճակս [նորեն]:

1) ...նսնյաց դաշկահար որդեգիրը— *Խոսքը իր՝ Դուրյանի մասին է։ Հավանաբար Ա. Լուսինյանի արտահայտությունն է (տե՛ս 1871-ի օգոստոսի 13-ի նամակը)։*

2) ...խոզին տռչե շե՛ք քափեւ Զեր մարգարիտներն— Արտահայտությունն առնված է ավետարանից. «Մի՛ արկանէք զմարգարիտ ձեր առաջի խոզաց» (Մատ., է, 6)։

3) Կուզեի ներա պաշտպան հանդիսանալ, կուզեի այդ Քեր-Հսկա Արամը նզմել— Այս սութիվ Բ. էքսերճյանը հայտնում է. «Ազապյան սաներեն օր. Ա. Վարդանյան ճառ մը (այդ ճառը տպագրվել է «Օրագիր» թերթում— Ա. Շ.) խոսած է Սկյուտարու ս. Խաչ Վարժարանի պարգևաբաշխության առթիվ 1871-ին, զոր քննադատած է Արամ 1871 սեպտմ. 21 և 1142 թիվ Մասիսին մեջ։ Դուրյան պիտակ անվամբ Արամը կակնարկե»։ (ՏԹՆԴ, էջ 241)։ Դուրյանը չէլ կարող Արամի այս ելույթը նկատի ունենալ, քանի որ նա իր նամակը գրել է սեպտեմբերի 9-ին։ Իրականում Դուրյանի զայրույթի պատճառը Արամի «Մասիս» լրագրի 1871-ի սեպտեմբերի 4-ի թիվ 1135-ում հրատարակված նախորդ թղթակցությունն է։ Արամն այստեղ Ա. Վարդանյանի ելույթի առթիվ վրդովվում է, որ «մեր քնքույշ օրիորդները» հանդեսներում շնորհակալական պարզ խոսքեր ասելու փոխարեն, հուզում են «ընկերական կամ քաղաքական խնդիրներ», արտասանում «ազատություն, հեղափոխություն, հուր, սուր, փայլակ, կայծակ» բառերը։

4) Եվ առդեն այսչափ...— «Այս բառերն անընթեռնելի են» (Ժ. Բ. էքսերճյանի, ՏԹՆԴ, էջ 241)։

5) ...զոմ ալ գրեմ... կուզեմ գրիչ լզոզ գտնել... մի քանի տող գրելու— Դատելով Արամի երկրորդ նամակից («Մասիս», 1871, սեպտեմբեր 21, թիվ 1142) «Օրագիր...» թերթը 1871-ի սեպտեմբերի 11-ի համարում տպաչրել է «Աժտեր-Խան» և «Տորգ» ստորագրություններով երկու հոդված, որոնք Արամի առաջին նամակի («Մասիս», 4 սեպտեմբեր) պատասխանն են։ Վ. Քերզիբաշյանը կարծում է, որ Աժտեր-Խանը Ա. Լուսինյանն է («Պետրոս Դուրյան», Երևան, 1959, էջ 115)։ Աժտեր-Խանը Լուսինյանը չէ, այլ նրա մտերիմ ընկերներից մեկը։ Այդ երևում է հետևյալ փաստերից։ Արամը ընդարձակ մեջբերումներ է կատարում «Օրագիր...»-ից։ Դրանցից մեկից իմանում ենք, որ Աժտեր-Խանը ոչ միայն կարդացել, այլև

«իրրե թաղեցի հանդիսական ունկնդիր մը» լսել է Ա. Վարդանյանի ատենախոսությունը: Ուրեմն Աժտեր-Խանը սկյուտարոցի էր, քանի որ հանդեսը կատարվել է Սկյուտարում: Մինչդեռ Ս. Լուսինյանը հասգյուղ թաղից էր: Ավելի կարևոր է երկրորդ մեջբերումը. «Արամ,— կարդում ենք այդտեղ,— այդ քեր-նսկայն, ինչպես գրում է բաբեկամիս մեկը, որո երկաթի ապտակն ալ ուտելու թող նախապատրաստվի այդ զանաճ Արամը, մեր գրական ասպարիզին հակոտնյան է» («Մասիս», 1871, 2 սեպտեմբեր, թիվ 1142): Ընդգծված բառերից «Թեր-հսկայն» և «Գաճաճ» արտահայտությունները Պ. Դուրյանինն են, իսկ «բաբեկամը» Ա. Լուսինյանն է, որ հանձնարարել է կամ խնդրել «Աժտեր-Խան»-ին (կամ «Տորգ»-ին, քանի որ Արամը հակված է կարծելու, որ դրանք միևնույն անձնավորությունն են) պատասխանելու: Արամին՝ միաժամանակ հայտնելով «մեկ»-ի՝ Պ. Դուրյանի կարծիքը: Իսկ որ Դուրյանը ինքն էլ է ցանկացել «հռչակել» Ա. Վարդանյանին, վկայում է Ա. Լուսինյանին գրած 1871-ի օգոստոսի 13-ի նամակը:

6) ...թերաֆենության մեջ ե ե ե ա...— «Այս մեկ քանի տողերն ալ անընթեռնելի են...»— (Ժ. Բ. էքսերճյանի, ՏԹՆԴ, էջ 241):

7) Չոռեֆշաբթի օր...— Սեպտեմբերի 8-ը:

11. <ԱՌ Պ. Ա. ԼՈՒՍԻՆՅԱՆ>

(էջ 176)

Ինքնագրի ճակատագիրն անհայտ է:

Առաջին անգամ տպագրվել է «Արևելքում» (1889, թիվ 1607), ապա զետեղվել է 1893, 1918, 1945, 1947, 1952, 1956 և 1959-ի ժողովածուներում:

Բ. էքսերճյանը ծանոթագրությամբ հաստատել է, որ նամակն իրոք ուղղված է Ա. Լուսինյանին (ՏԹՆԴ, էջ 244):

ՏԵՔՍՏՍՑԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

«Արևելք»

1 տարվան: 4 հրճում: 6 [արդյոք] պիտի: 7 անցումնել: 8 ես [ալ]:

ՏԹՆԴ

2 ուղարկել: 3 [համար]: 5 անիվներուդ:

1) ...ևս միայն նոցա (թատերախաղերի— Ա. Շ.) ծրագիրներն ունիմ— Սա ցույց է տալիս, որ Դուրյանը իր թատերագությունները, թեպետ դրանք բնամարդի են, դեռևս ավարտված գործ չի համարել:

2) Վարդ և Շուշան կամ Հովիվի Մոսսյաց— Դուրյանի անդրանիկ թատերագությունը:

3) ... Արտաշեսի և Անկումն Արշակունյացի և տեղերը...— Խոսքը Դուրյանի «Արտաշես Աշխարհակալ» և «Անկումն Արշակունի հարստության» ողբերգությունների մասին է: Նախադասության այս մասը 1893-ի ժողովածուից դուրս է մնացել գրաքննական նկատառումներով: Հայոց պատմական անձնավորությունների անունների հիշատակումը այն ժամանակվա Թուրքիայում արգելված էր:

4) ...Վարդովյանը տեսնելով՝ քիչ մը միջոցի ճամբար ուզեմ— Դուրյանի թատերագությունները գտնվել են ոչ միայն Հ. Վարդովյանի, այլ թատերական հուշարար Տ. Դալեմճյանի մոտ:

5) ...ի՞նչ պիտի ընենք զանոնք— Թերևս Ա. Լուսինյանը ուզեցել է ժանոթանալ Դուրյանի թատերախաղերին՝ տպագրելու մտադրությամբ:

6) Դուք բան մը ինձ կիմացնե՞ք— Հավանաբար Ա. Լուսինյանը ակնարկել է իր առաջիկա ամուսնությունը Ա. Վարդանյանի հետ:

7) ...ուր նոքա գլխի գլխի պիտի տան...— Խոսքը դարձյալ Ա. Լուսինյանի և Ա. Վարդանյանի մասին է:

8) ...մոտեցո՛ւր այդ օրն...— Այսինքն «շնորհալի հանգեսի»՝ հարսեկայաց օրը:

9) ...Սկյուտաբը մի՛ մոռնա՜ր— Ա. Լուսինյանն ապրում էր Խասգյուղ թաղում:

12. <ԱՌ «ՕՐԱԳԻՐ»>

(էջ 178)

Ինքնագիրը չի պահպանվել:

Առաջին անգամ հրատարակվել է «Օրագիր» թերթում (1871, 1 հոկտեմբեր, թիվ 563), երկրորդ անգամ հրատարակել ենք մենք («Սովետական արվեստ», 1969, № 12, էջ 43—44): Նամակի վերջում զետեղված է հետևյալ խմբագրական դիտողությունը. «Վերոհիշյալ նամակին պատմությունը ցավ

կ'ազգեմ մեզ, երբ 'ր մտածենք, թե ազգային թատերական ասպարեզին մեջ պաշտոն ունեցող անձինք փոխանակ թատերական հրահանգիչ արհեստին զարգացմանն օգնող ազգային գրագետներն քաջալերելու, անիրավությամբ կը վշտացնեն զանոնք, որով թե գրագետք ուղղակի և նյութապես վնասեն. և թե անշուշտ դերասանական պաշտոն ունեցող այնպիսի անձինք անուղղակի և նյութապես ու բարոյապես կը վնասեն»:

Տպագրվում է ըստ Վիեննայից ստացված ընդօրինակության:

1) Վերոնիշյալ քատերախաղներ... ներկայացվեցան— Այդ բեմադրությունների մասին տե՛ս հիշյալ թատրերգությունների ծանոթագրությունները ներկա հրատարակության երկրորդ հատորում:

2) ...Տ ի գրան Բ. անուն... քատերախաղ մ'ալ ունիմ— Այս ստեղծագործության մասին տե՛ս ներկա ժողովածուի երկրորդ հատորի հավելվածը:

3) ... անձինք ու տեսարաններեն կը տեսնվին Պ. Ռ. Սետեֆեյանի հեղինակած Հիսեամյոյ պատերազմեայոց ընդ հռովմայեցիս անուն խաղին մեջ— Իսկապես այս թատերախաղը բեմադրվել է: «Մասիս» լրագրում (1871, հունվար 16, թիվ 1042) հանդիպում ենք հետևյալ ծանուցմանը.

Թ Ա Տ Ր Ո Ն Օ Ս Մ Ա Ն Ի Ն

ԿԵՏԻԿ ՓԱՇԱ

1871 հունվար 16 շաբաթ գիշեր ժամ ճիշտ 3

Վարչություն Հ. Վարդովյանի

Մեծահանդես ազգային ներկայացումն

ԼԻՍՆԱՄՅԱ ՊԱՏԵՐԱԶՄ ՀԱՅՈՑ ԸՆԴ ՀՌՈՎՄԱՅԵՑԻՍ

ԵՎ

ՄԵՍԱՄԵՍ ՀԱՂԹՈՒԹՅՈՒՆՔ ՀԱՅԿԱԶԱՆՑ

ԿԱՄ

ՄԱՀ ՄԵՍԻՆ ՄԻՀՐԴԱՏԱ

Երգախառն թատրերգություն ի մի հառաջաբան ի հինգ արարս և յերկուս պատկերս

Հեղինակություն

Պ. Ռամանոս Սետեֆեյանի

Երաժշտություն ընդ առաջնորդությամբ Պ. Չեռվարիի

ԱԶԳ.— Վերոհիշյալ թատրերգության նյութը ինչպես հայտնի է արգո հասարակության, Արշակունի թագավորաց ժամանակին մեկ նկարագիրն է, այնպիսի ժամանակ մը, յորում Հայը յուր ստեպ ստեպ հաղթանակներովը այնչափ փայլեցավ աշխարհի առջև, որ թագավորք սկսան ինքզինքն աստվածոց կարգը դասել: Տիգրան և Միհրդատ՝ այս երկու աստվածացյալ անձինքը՝ գրեթե անընդհատ հոռվմայեցվոց դեմ պատերազմելով ժերացան. այս Պարթևական և Հռովմեական պատերազմը հիսուն տարիին ավելի տևեց»:

4) ...Առանց... արժեզիւնքը ամբողջապես ինձ վճարելու... պատասխանատու կը հրատարակեմ զինքը Դատաստանական բարձրագույն ատյանի առջև— Հայտնի է, թե Դուրյանն իսկապես ստացե՞լ է իր հասանելիքը կամ դիմե՞լ է ատյանին:

13. ԱՌ Պ. Տ. ԱԴԱՄՅԱՆ

(էջ 179)

Ինքնագիրը պահվում է Երուսաղեմի պատրիարքարանում, իսկ ընդօրինակությունը՝ ԳԱԹ-ում:

Առաջին անգամ տպագրվել է «Արևելք»-ում (1889, թիվ 1607), ապա զետեղվել 1893, 1918, 1940, 1947, 1952, 1956 և 1968-ի ժողովածուներում:

Ինքնագիր և ընդօրինակված տեքստերը նույնն են: «Արևելք»-ում և ՏԹՆԴ-ում գրության ամսաթիվն է «Հոկտ. 11», որ վրիպակ է:

ՏԵՔՍՍԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

«Արևելք», ՏԹՆԴ

1 Ա՜հ, 7 աշխարհատեղծութենեն: 8 հառաջ: 9 քառասյին: 12 աչերս:

«Արևելք»

4 Գերագույն: 5 (բացակայում է): 10 աղիտարեր: 23 (Ամբողջ պարբերությունը չի տպագրված):

2 հոգիս: 3 երկին: 6 ձանձրույթին: 10 աղետաբեր: 11 իսկ: 13 մահվան: 14—21 (բացակայում են): 22 տաղերգությունը [թեզ]: 24 խոսքդ: 25 սարսրոն: 26 (բացակայում է): 27 [Փուկդ] Պ. Դուրյան:

1) Ես լսած եմ անգամ մը, քե աշխարհ Աստուծո...— Տ. Աղամյանին ուղղած 1871-ի հուլիսի 5-ի նամակում Դուրյանը գրել է. «Աշխարհ կամ Աստուծո ձանձրույթի մեկ հառաչն ըլլալու է (քառսը բնական ատեն), կամ դժոխոց մեկ անհամ կատակը»:

2) ...ինչպես որ ես Վարդանի...— Խոսքը Վարդան Լուսինյանի մասին է:

3) Երբ լսեցի, որ գարնան ճուս տղիս գաս...— Ընկերոջ գալստյան լուրը հավանաբար Դուրյանին էր հաղորդել Տ. Աղամյանի եղբայրը, որից նա տեղեկություններ էր ստանում: Տ. Աղամյանը Պոլիս է հասել Պ. Դուրյանի թաղման երեկոյան (ԲնՀ, 1967, № 1, էջ 171):

4) Վարդանի գերեզմանին ուղղյալ սա ներփակյալ տաղերգությունը— Խոսքը «Ի գերեզմանն ամենասիրելի Վարդան Լուսինյանի. Հեծեծմունք» բանաստեղծության մասին է:

14. ԱՌ Պ. Տ. ԱԴԱՄՅԱՆ

(էջ 181)

Ինքնագիրը պահվում է Երուսաղեմի պատրիարքարանում, իսկ ընդօրինակությունը՝ ԳԱԹ-ում:

Առաջին անգամ տպագրվել է «Արևելք»-ում (1889, թիվ 1607), ապա ղեկավարվել 1893-ի և հետագա բոլոր այն ժողովածուներում, ուր հրատարակվել են Դուրյանի նամակները:

«Արևելք»-ում ամսաթիվն է «նոյեմ. 30»:

ՏԵՔՍՏԱՅԻՆ ԱՅԼ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

«Արևելք», ՏԹՆԴ

3 բույլեր: 5 եղավ: 6 թեպետ: 9 պատենամբերի: 10 մնաց: 12 չեմ ուզեր որ:

1 [Սիրելի] հղբայր: 2 սիրելի: 4 պետք: 7 գաղափարս: 11 (բացակայում է): 14 [(Գթա, ո՛վ Աստված)] Պ. Դուրյան:

Ընդօրինակություն

3 բուլլեր: 8 վարդերուս: 13 գերեզմանին:

1) ...ես արդեն ըսած եմ քե բնավ մաճվանք վախ չ'ունիմ... Դուրյանն այդ միտքը արտահայտել է 1871-ի հոկտեմբերի 14-ի նամակում, իսկ ավելի որոշ՝ Հ. Ժանֆեսսյանին գրած 1871-ի սեպտեմբերի 5-ի նամակում:

2) Եթե քու գալուստդ զարնան մնա— Տես նախորդ նամակի ծանոթագրությունը:

3) ...կուզեի իբրև հավերժական հիշատակ երկտող տաղ մը գրել քեզ— Դուրյանի ցանկությունը մնացել է անկատար:

15. <ԱՌ Պ. Ա. ԼՈՒՍԻՆՅԱՆ>

(էջ 183)

— Ինքնագիրը պահվում է Երուսաղեմի պատրիարքարանում, իսկ ընդօրինակությունը՝ ԴԱԹ-ում:

Բ. Էքսերճյանը, որպես «Տրտունջք»-ի հետ «գաղափարաց մերձեցում» ունեցող վաճերաթուղթ, «Արեւելք»-ում (1892, 11 մարտ, թիվ 2439) տպագրեց այս նամակը՝ առանց «Կարապն իր վերջի շունչին իր էն ներդաշնակավոր ճիշը կարտասանե» բառերով սկսվող և «Ա՛յս է կյանքը» նախադասությամբ ավարտվող հատվածի: Այս հապավված մասը, որպես «անտիպ նամակ», Էքսերճյանը հրատարակեց ավելի ուշ («Արեւելք», 1892, 4 ապրիլ, թիվ 2459): Նամակի այս հատվածը արտատպվեց «Արձագանք»-ում (1892, № 46):

Դժվար է ասել. թե ինչո՞ւ էր Էքսերճյանը միևնույն նամակը բաժանել երկու մասի, բայց որ դա իրոք մի ամբողջական վաճերաթուղթ է, հաստատում են ինքնագիրը, ընդօրինակությունը և 1893-ի ժողովածուի տեքստերը: Ընդօրինակության վերջում Ե. Դուրյանը նկատել է. «Այս նամակի օրինականության մեջ թվականն մոռցված է» (ԳԱԹ ԱԶՖ, չհամարակալված նյութ-

թեր)։ «Արևելք»-ում տպագրված հատվածները ևս անթվակիր են։ Բայց ՏԹՆԴ-ում նշված է. «1871 Դեկտ. 10»։ Ամենայն հավանականությամբ Բ. էքսերճյանը թվականը վերականգնել է՝ հենվելով Ա. Լուսինյանի մոտ եղած ինքնազրի վրա։

Նամակը գետեղվել է բոլոր այն ժողովածուներում, որտեղ հրատարակվել հեն Դուրյանի նամակները։

«Ընդարձակ կենսագրություն...»-ում էքսերճյանի կատարած մեջբերումը (էջ 104), ինչպես նաև ընդօրինակության վրա (հավանաբար Ե. Դուրյանի ձեռքով) արված նշումը ցույց են տալիս, որ նամակն իրոք ուղղված է Ա. Լուսինյանին։

Նամակի «Նուպարա և Փանոսյանի» բառերով սկսվող և «պիտի մոռնա» բառերով ավարտվող հատվածը, որ ընդօրինակությունից վերցնելով առաջին անգամ վերականգնել ենք մենք (տե՛ս «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1967, № 4, էջ 218), էքսերճյանը հապավել է՝ տալով հետևյալ բացատրությունը. «Քանի մը տողով ականարկելի հետո այն ատենվան լրագրական վեճերուն», ուր ինճն ալ դեռ մը անեցած էր, և որք անձնականություններ վիրավորելու շարի հառաջ դացած են, կը հարե» (ՏԹՆԴ, էջ 252. «Արևելք»-ում այս ծանոթության ընդգծված բառերը չկան)։

ՏԵՔՍՏԱՅԻՆ ԱՅԼ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

«Արևելք», ՏԹՆԴ

2 այս։ 5 հավատացի։ 8 (բացակայում է)։ 11 վերջին։ 12 ցրված։ 13 ուղեղս։ 14 վրա։ 15 շունչին [հետ]։ 16 իրեն։ 17 աշխարհես։ 18 ավետեցին։ 19 Յուսկյուտարու։ 20 տեղեր։ 21 հկավ։ 22 խոսքեր։ 28 ադամանդներն։ 29 ապշեցու։ 31 (բացակայում է)։ 34 ըլլալ։ 35 (բացակայում է)։ 36 ամենամեծ։ 39 նշանավի։ 40 (բացակայում է)։ 41 հուսահատորեն։ 42 (բացակայում է)։ 43 թե։ 44 կփափաքիմ [որ]։ 45 նախախնամությունը։ 46 (բացակայում է)։ 57 սրտահույզ։ 58 մոռցվին։ 65 (բացակայում է)։ 66 թղթերու։ 69 ցրված։ 75 ուժ։ 78 իմ։ 79 ինձ։ 80 (բացակայում է)։ 81 Ո՛հ։ 82 Ձեզ։ 83 (բացակայում է)։ 84 [Բարեկամդ և] եղբայրդ։

«ԱՐԵԵԼԻ»

3 երկինքին: 30 ներդաշնակությունը: 33 (բացակայում է): 50 տեսնեմ: 68 Զարդարյանի [կամ Գավաֆյանի]: 72 սա: 73 մուսայն: 74 (բացակայում է):

ՏԹՆԴ

1 Ա՛, 4 մինչև [որ]: 6 ապրիմ: 7 չպիտի: 9—10 (բացակայում են): 25 մե-
լամադձիկ: 26 (բացակայում է): 27 վարդն: 32 դաշնակավոր: 37 զգերնզ-
մանն: 38 [և] կը սիրվիք: 47—56 (բացակայում են): 59 անդին: 60 աշխար-
հես: 67 (բացակայում է): 68 Զարդարյանի [և Գավաֆյանի]: 70 գտնեն:
71 (Պարբերությունն ավարտվում է): 76 դալկացում: 77 (բացակայում է):

Ընդօրինակություն

23—24 (բացակայում են): 61—64 (բացակայում են): 80 եղև:

1) ...ես ալ կ'ըսեմ. / «Երիտասարդ ըլլալ և երգել/Սեր լինիլ և աղո-
րել» / — Զակերտներում առնված խոսքերը, հավանաբար, Համարթինինն են.
Այդ խոսքերը, ըստ Միհրդատյանցի, հիշել է Ե. Դուրյանը և նկատել, որ
դրանք «Համարթին գրած է եղեր իր Commentairner-ներու մեջ...» (ԲՅԶ,
1968, № 1, էջ 143):

2) ...Ձեր սիրո նշանավոր Հանդեսը— Այս և հետագա մյուս արտահայ-
տությունները («զույգ մը նոր երջանիկ») վերաբերում են Ա. Լուսինյանի
և Ա. Վարդանյանի առաջիկա լամուսնությունը:

3) Նուպարա և Փանոսյանի Սանուց ապագա ուխտն իր առաջին շունչն
ու նանանը ի Ձենչ ընդունի պիտի— Ա. Լուսինյանը Նուպար Շահնազարյան
վարժարանի սան էր, իսկ Ա. Վարդանյանը սովորել է Փանոսյանի հիմնած
Ագապյան իգական վարժարանում:

4) Շահնազարա չափ պարտիս սիրել զՓանոսյան— Կարապետ Շահ-
նազարյանը 1000 ոսկի էր կտակել վարժարան հիմնելու համար, որին հե-
տագայում Նուպար փաշան ավելացրեց 3000 ոսկի և հնարավոր եղավ բա-
ցել Շահնազարյանի երկրորդական վարժարանը: Իսկ Կ. Փանոսյանը Սամա-
թիայում հիմնել էր Ագապյան աղջկանց վարժարանը:

5) Հոգ չէ, ես զիս ալ նախատեց— Խոսքը իր հոգվածների առթիվ Կ.
Փանոսյանի տպագրած պատասխանների մասին է:

6) Պ ա ո ա կ ո ու մ ի— Նկատի ունի իր «Պառակտում մը» հոգվածը:

7) ...ն ու ր ա յ ր ի և Ա ր մ Ե ն ա կ ի վրեժն...— Ակնարկը վերաբերում է այդ կեղծանուններով հրապարակած հոդվածներին:

8) Մեկ քանի պատառ թուխքերու վրա արցունքոտ տողեր գրեր եմ— *Խոսքը* Դուրյանի տաղերի մասին է, որոնք նա պատրաստել էր տպագրության:

9) Արդյո՞ւմ Զարդարյանի հետ խոսեցա՞ր վերջի հեղինակած գործույս տպագրության համար— Գ. Զարդարյանը 1870-ին բաց էր արել տպարան, կազմաւորուն: «Վերջի հեղինակած» գործը «Թատրոն կամ թշվառներ» թատերախաղն է: Բ. էքսերճյանը կցել էր նաև Հովսեփ Գավաֆյանի անունը, որ ինքնաբերում և ընդօրինակութիւնում չկա: Դրա պատճառը բացատրել է Ա. Գալայճյանը. «էքսերճյանի գրքի հրատարակիչն էր Գավաֆյան (այսպէ՛ Պ. Պալիկեց) գրատունը» (ն, էջ 6):

10) Մանվան սպանդ մ'են. կ'երբամ առաջի կտրչիմ.— Սրանք, ինչպես նշել է Ա. Գալայճյանը, վրիպակներ են, պետք է լինի «սպանդ մ'եմ» և «կտրիչին»: Մենք շենք ուղղում, որովհետև դրանք, ինչպես և մյուս «զարտուղութիւնները», Դուրյանի հոգեվիճակի արտահայտութիւններն են: Ի դեպ, Մ. Թեոդոլյանը «կտրիչի» բառի առթիվ նկատել է. «Այս բառը գրաշարական վրեպով մը աղավաղված է, կենթադրենք: Բազմաթիվ հրատարակութիւններու մեջ նույն ձևով կերևի: Հնարավորութիւն չունեցանք ճշտելու «Արարչի» պիտի ըլլա («Դար մը գրականութիւն, (1850—1950), Գահիրե, 1955, էջ 184):

11) ...դագաղիւ վրա երկու խոսք— Ա. Լուսինյանը նույնպես դամբանական է արտասանել Դուրյանի մահվան առթիվ:

12) ...նեքա իմ հաւգանաց հուսկ ողջույնս— *Խոսքը* Ա. Վարդանյանի մասին է:

Դ Ա Մ Բ Ա Ն Ա Կ Ա Ն

(էջ 191)

Ինքնագրի սևագրութիւնը պահւում է Երուսաղեմի պատրիարքարանում, իսկ ընդօրինակութիւնը (առանձին թղթի վրա)՝ ԳԱԹ-ի Ա. Զոպանյանի ֆոնդում:

Առաջին անգամ տպագրվել է 1893-ի ժողովածուում, ապա զետեղվել 1918, 1940, 1945, 1947, 1956, 1959 և 1968-ի հրատարակություններում:

Ա. Զոպանյանը դամբանականի գրության հանգամանքների մասին պատմում է. «Դուրյան, որ Լուսֆյանի թաղման օրը որոշած էր դամբանական մը կարդալ անոր զերեզմանին վրա, նույն օրն իսկ սրճարան մը կմտնե, թուղթ գրիչ կուզե և քանի մը վայրկյանն կգրե...» («Դուրյանի կյանքը...», էջ 201): Իսկ Բ. Էքսերճյանը ասում է, որ Դուրյանը դամբանականը «գրելու կարողալու արիությունը չունենար ի սկզբան, հետո զիջանելով այլոց խնդրվածին, մատիտով ի գիր կառնու ճամբուն վրա ափ յափո...» («Ընդարձակ կենսագրություն...», էջ 83): Կենսագիրը հայտնում է նաև, որ դամբանականը գտնվել է Հովհ. Ծանֆեսճյանի մոտ, իսկ մի օրինակը հանձնել է Վարդան Լուսֆյանի եղբորը՝ Տաճատին: Ա. Զոպանյանի մոտ եղած ընդօրինակությունը, հավանաբար, կատարված է Ծանֆեսճյանի օրինակից:

ՏԹՆԴ-ում խորագրված է. «Դամբանական ի մահ Վարդան Լուսֆյանի», նշված է գրություն թվականը («1871 Մայիս 21, Սկյուտար»): Ինքնագիրն անվերնագիր է և անթվակիր: Ընդօրինակությունը ևս թվական չունի, իսկ «Դամբանական Վ. Լուսֆյանի» խորագիրն առնված է փակագծերում, որ ցույց է տալիս, թե օրինակողին է:

Տպագիր տեքստում գրաքննական և այլ նկատառումներով էքսերճյանը կատարել է խմբագրումներ:

Տպագրվում է ըստ Երուսաղեմի հրատարակության (Ն):

Ընդօրինակության մեջ առաջին նախադասության «հառաչանքներ» բառից հետո կան «և պատկանելի քահանայից աղոթքը» բառերը, որոնք չենված են: Վ. Լուսֆյանը հաղորդություն չէր ընդունել, այնպես որ հագիվ թե քահանաները մասնակցեին նրա հուղարկավորությանն ու աղոթեին:

ՏԵՔՍՏԱՑԻՆ ԱՅՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ՏԹՆԴ

1 Սկզբից: 2 կեցեք: 3 տխուր: 5 սիրելի: 6 գործեմք: 7 կուլամք: 8 վշտալից: 9 անդունդի [մը]: 10 բով մ'է: 11 կենացը: 12 [միշտ] երկնից: 13 մը ունիմք: 14 բարեշրջում: 15 [և] երբ: 16 գրիչը: 17 քրտամբ: 18 կտակն:

19 [իր] հիշատակը: 20 (բացակայում է): 21 բռին: 23 թե: 24 մարդոցմե: 25 սա: 26 չի: 27 ալ: 28 սա: 29—30 (բացակայում են):

Ընդօրինակություն

4 կենդանացնել: 5 սիրելի: 15 [և] երբ: 16 զենքը: 22 [մեր] սիրելվույն:

Հ Ա Վ Ե Լ Վ Ա Մ

<Կենսագրություն>

(էջ 195)

Առաջին անգամ տպագրվել է «Օրագիր ժին Ավարսյավո» թերթի 1869-ի հոկտեմբերի 6-ի թիվ 24-ում՝ «Ձոն Առ Հայրիկն Խրիմյան Ազգասեր Նորընտիր պատ.[րիարքն] Կ. Պոլսո» («Ի Պատրիարքական Ընտրություն Ամեն. Հայրիկին») բանաստեղծության վրիպակների առթիվ Պ. Դուրյանի հրատարակած նամակից հետո: Երկրորդ անգամ մեր առաջաբանով ու ծանոթագրություններով հրապարակվել է «Դրական թերթ»-ում (1968, № 9):

Տպագրվում է ըստ «Օրագիր...»-ի տեքստի (մ):

էքսերճյանը նկատում է, որ «խմբագրական ձևով» այս կենսագրական ծանոթությունը, ըստ Ե. Դուրյանի, «հավանականաբար» գրել է Պետրոս Դուրյանը («Ընդարձակ կենսագրություն...», էջ 61): Այնուհետև «նույն ծանոթությունից» բերելով մի հատված, նա որոշակիորեն պնդում է. «Այս խոսքերն աներկրայապես Դուրյանինն են, զոր կրկնած է քանիցս յուր նամակներուն մեջ ալ» (նույն տեղում, էջ 64):

Ա. Զոպանյանը իր ուսումնասիրությունում թեև այդ կենսագրական ծանոթության մեջ ունի որևէ ակնարկ չի անում, սակայն նրա աշխատության մեջ նույնպես գտնում ենք էքսերճյանի մեջբերած տողերը, որոնք նա անվերապահորեն վերագրում է Պ. Դուրյանին («Դուրյանի կյանքը...», էջ 33):

Արդյոք այս կենսագրության հեղինակը Պ. Դուրյանն է:

Իսկապես, ծանոթության եզրափակիչ մասում արտահայտված մտքերին մենք հանդիպում ենք Խորեն Նարայեյի՝ Դուրյանի գրած 1871-ի հունվարի 22-ի նամակում, իսկ «աղքատ ծնողացը բնո ըլլալուն» արտահայտությունը

գրեթէ ըստացի առկա է Տիգրան Ադամյանին ուղղված 1871-ի փետրվարի 5-ի նամակում («Առայժմ այնչափ չ'եմ ցավիր իմ վիճակիս և հուսահատ ապագայիս վրա որչափ առաջ. ալ ոչինչ փուլթս չէ, միմիայն ընտանյացս բնու շըլլալ...»): Եթե Դուրյանն էր այդ կենսագրության հեղինակը, ապա պատշաճ չէր լինի առաջին դեմքով շարագրել, քանի որ նրա նպատակը, ինչպես տեսնում է ընթերցողը, գրողին «հրապարակի ծառայության մտքընելն» էր՝ աշխատանք գտնելու: Բավարա՞ր են այս ամենը, ինչպես և Եղիշե Դուրյանի վկայությունը այդ կենսագրությունը բանաստեղծի հեղինակությունը համարելու, դժվար է ասել: Անկախ այն բանից, թե ո՞վ է գրել այդ ծանոթությունը (Դուրյանը կամ խմբագրության աշխատողներից որևէ մեկը), դրա արժեքը կարևոր է, քանի որ Դուրյանի առաջին կենսագրությունն է:

1) ...16—18 տարեկան երիտասարդ մ'է— Ա. Չոպանյանը Պ. Դուրյանի ծննդյան թվականն է համարում 1851-ը, իսկ Բ. էքսերճյանը և ուսումնասիրողների մեծ մասը՝ 1852-ը: Իրավացի է Չոպանյանը: Պ. Դուրյանի ծննդյան 100-ամյակի առթիվ Ստամբուլում կազմված հանձնախումբը ստուգելով Սկյուտարի Ս. Խաչ եկեղեցու տոմարները, պարզել է, որ գրողը «ծնած է 1851 մայիս 20ին և մկրտված մայիսի 25-ին» (Տե՛ս «Ընտանացայթ» շաբաթաթիթի, Իսթանպուլ, 1951, թիվ 210, էջ 4, ինչպես նաև «Դուրյանի կյանքը...» աշխատության ծանոթագրությունը, էջ 231: Մկրտության վկայականի պատճենը նույնպես պահվում է ԳԱԹ-ում):

2) ...ԵՆԻ մանալլեի վարժարան— Ենի մահալլեի վարժարանը առավել հայտնի է Սկյուտարի ճեմաբան անվամբ, որ հիմնվել է 1838-ին Կարապետ Պալյան և Հովհաննես ամիրանների ջանքերով:

3) ...3—4 տուրի առաջ վարժարանն ելած...— Բանաստեղծի ծնողները կարիքից դրդված իրենց որդուն Սկյուտարի ճեմարանից հանել են 1866-ին և աշխատանքի տեղավորել մի ղեղազործի մոտ: Սակայն Պ. Դուրյանը շուտով հաճախել է վարժարան, որ ավարտել է 1867-ին («Դուրյանի կյանքը...», էջ 31):

4) ...սարաֆի մը ֆով— Սարաֆը (սեղանավորը) Մարտիկ աղան էր («Դուրյանի կյանքը...», էջ 31):

5) ...մոտեւս ուրիշ մ'ալ կը հեղինակե— Խոսքը հավանաբար «Ասպատակությունը Պարուկաց ի Հայս կամ Ավերումն Անի մայրաքաղաքին Բագրատունյաց» թատերերգության մասին է:

6) ...առաջինը միայն ներկայացված է անցյալ տարի Կետիկ Բաշայի քատրոնը...— Մինչև այժմ հայտնի էր, որ «Վարդ և Շուշան»-ը առաջին անգամ բեմադրվել է 1869-ի փետրվարի 22-ին: «Կետիկ Բաշայի թատրոնը» Հ. Վարդուկյանի տնօրինությամբ գործող «Թատրոն օսմանի»-ն է, որ գործել է «կսել 1868-ից»:

7) Հայրը— Պ. Դուրյանի հայրը Աբրահամ Զրմպայանն էր:

8) Եղբայրը— Պ. Դուրյանի եղբայրն էր Հարություն Դուրյանը:

9) Մ ա ե զ ու մ ե ... Մ ե ն մ ու ա — Կ. Պոլսի հայատառ տաճկահայ բերթեր: («Մանգումեի էֆքյար»-ի մասին տե՛ս «Բանասիրական» հոդվածի ծանոթագրություններում): «Մեմուայը հավատիս»-ի խմբագիրն էր Հ. Վարդանյանը, լույս է տեսել 1852-ից:

10) ...հրապարակի ծառայության մտցնելու կարող ազգային — Խորեն Գալֆայանի և Սոփոն Պեղիրճյանի միջնորդությամբ Պ. Դուրյանը դառնում է Որդիկ բեյի որդու՝ Սիրուն Քեմահճյանի քերականության ուսուցիչը, միաժամանակ կատարելով մեքենագիտական թարգմանություններ:

< Պատահիկներ >

Այլևայլ աղբյուրներով ասվել է, որ Դուրյանի ժառանգության մի զգալի մասը ինչ-ինչ պատճառներով չի տպագրվել: Ներկա հրատարակության մեջ փորձ է արվում ներկայացնել Դուրյանի տաղերից պահպանված պատահիկները, որոնք օգտագործել են ուսումնասիրողները:

1. ՊԻՏԻ ՄԵՌՆԻՄ ԵՍ

(էջ 197)

«Շինեմք մեր գերեզմանատունը կամ գերեզմանք» գրքուկում (Կ. Պոլիս, 1885) Բ. էքսերճյանը գրել է. «Երջանկահիշատակ Պ. Դուրյանի անտիպ գործոց մեջ կա «Պիտի մեռնիմ ես» վերնագրով խիստ սրտահույզ մի տաղ» (էջ 12, ծ.): Երկրորդ անգամ էքսերճյանը այդ բանաստեղծության մասին խոսում է «Ընդարձակ կենսագրություն...»-ում, բերելով միայն վեց տող (էջ 100—101): Հստ կենսագրի՝ «Տիկին Զապել Տոնելյան (Սիպիլը— Ա. Շ.)

ունեցած է այդ երգը»։ «Այդ երգին միայն մեկ քանի տողերը կրցած եմ ձեռք բերել, զոր լսած եմ իր ընկերներեն Սիմոն էֆենդի», — ավելացնում է նա։ Ա. Չոպանյանը ևս հաստատում է, որ ինքը Զ. Տոնելյանի մոտ գտել է այդ երգի մեկ մասը և բերում է հիշյալ 6 տողը միայն («Դուրյանի կյանքը...», էջ 72)։

Ա. Չոպանյանի արխիվում ինչ-որ մեկի ձեռագրով մաքրագրված են տողերը, որոնք լիովին համապատասխանում են նրա գրքում տպագրածն առին։

Բ. էքսերճյանի գրքում առաջին երկտողը Ա. Չոպանյանի հրատարակած երկրորդ երկտողին է համապատասխանում։ Հենվել ենք Չոպանյանի տեղըստի վրա, քանի որ էքսերճյանը հիշողությամբ է գրել։

2. * * *

Առաջին անգամ տպագրվել է Բ. էքսերճյանի «Ընդարձակ կենսագրություն...»-ում (էջ 101), ապա Ա. Չոպանյանի ուսումնասիրությունում («Դուրյանի կյանքը...», էջ 71)։

Բ. էքսերճյանը վկայում է. «...Հովհ. Ծանֆեճյան կըսե, թե ուրիշ երգ մ'ալ («Պիտի մեռնիմ ես»-ից բացի — Ա. Շ.) ուներ նա (Դուրյանը — Ա. Շ.), որուն տխուր եղանակ մը հարմարացուցած էր և կերպեր 1871-ին ամեն անգամ, որ զիս կամ ուրիշ բարեկամ մը կը տեսներ։ Այդ երգին երկու տողն միայն կը հիշեմ (Ծանֆեճյանը — Ա. Շ.)» («Ընդարձակ կենսագրություն...», էջ 101)։ Նույնն է գրում նաև Ա. Չոպանյանը։

ՏՆՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԲԱՌԱՐԱՆ

Ավագադրյուր— գյուղ Մուշից երկու և կես ժամվա հեռավորության վրա, ենթարկվել է թուրքերի և քրդերի հարստահարություններին:

Ավարայր— Գյուղ Արտազ գավառում, Մակուից հարավ, որտեղ 451 թ. մայիսի 26-ին հայոց զորքերը Վարդան Մամիկոնյանի ղեկավարությամբ հերոսամարտի բռնվեցին պարսիկների հետ:

Արտազ— Վասպուրականի հին գավառներից:

Գեթսեմանի— Գյուղ Երուսաղեմի մոտակայքում, որտեղ ըստ ավանդության Հուդան մատնեց Հիսուսին:

Գողգոթա— Բլուր Երուսաղեմի մոտակայքում, որի վրա ի կատար էին ածվում հին Հրեաստանի մահապատիժները: Ըստ ավանդության Քրիստոսը նույնպես խաչվել է Գողգոթայի վրա:

Գուգլունեմուֆ— Կ. Պոլսի թաղերից, հյուսիսից սահմանակից էր Սկյուտարին, ներքին մեծալե (նոր թաղ) — Կ. Պոլսի Սկյուտար արվարձանի երեք թաղերից մեկը, Գ. Գուրյանի ծննդավայրը:

Կետիկ Բաշա (Կետիկ Փաշա)— Կ. Պոլսի թաղերից:

Մոտա (Մոտա Պոռնու)— Կ. Պոլսի Գատը գյուղ թաղի գլխավոր փողոցը, ծովահայաց զրոսարան:

Մուշ— Հայոց հավառ՝ համանուն քաղաքով, Արևելյան Տավրոս և Բյուրակն լեռնաշղթաների միջև:

Չամլընա— Կ. Պոլսի Սկյուտար արվարձանի ամենաբարձր բլուրը, գեղեցկանիստ զրոսարան:

Պաղլար-պաշի— Զրոսավայր Կ. Պոլսի Սկյուտար թաղում:

Պեյ Գուգ (Պեյքոգ)— Կ. Պոլսի թաղերից, որտեղ հայերը նշում էին Սահմանադրության հանդեսները:

Պորտո (Բորդո)— Քաղաք Ֆրանսիայի հարավ-արևմուտքում, խոշոր նավահանգիստ։

Սամաթիա— Կ. Պոլսի աշխատավորական թաղամասը։

Սթամպուլ— Կ. Պոլսի եվրոպական արվարձաններից, ընկած է Վոսփորի երկու ափերին։

Սկյուտար— Կ. Պոլսի ասիական արվարձանը, ուներ երեք թաղ՝ Սելամիե (Սելամսըզ), Ենի մահալե (Նոր թաղ) և Իճատիե։

Վուտիկան— Հոռմի պապի աթոռանիստը։

Վոսփոր— Ուկ և Մարմարա ծովերը կապող նեղուց։

Տիգրիս— Գետ, սկսվում է Հայկական Տավրոսից և միանում Եփրատին։

Տղմուս— Գետ Արտազ գավառում, որ հոսում է Ավարայրի դաշտավայրով։

Փրբագյուղ— (Միջագյուղ)— Կ. Պոլսի թաղերից՝ Վոսփորի եվրոպական ափին։

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆԵՐԻ ԲԱՌԱՐԱՆ

Ադամյան Տիգրան (? —1908)— Պ. Դուրյանի աշակերտական ընկերը-
հետագայում թուրքական գավառական թերթերի խմբագիր ու թարգ-
մանիչ, ավելի ուշ «Ճերիտեի հավասի» հայատառ թուրքերեն թերթի
խմբագիր:

Արտաշես Աշխարհակալ (Առաջին)— Հայ նշանավոր թագավոր (մ. թ. ա.
189—160), հայկական հողերի վերամիավորողն ու Արտաշիսյան
հարստության հիմնադիրը:

Բաղդատունի Արսեն (1790—1866)— Հայ կլասիցիզմի խոշորագույն ներ-
կայացուցիչ, բանաստեղծ, ողբերգակ և թարգմանիչ:

Գալեմեյան Տիգրան (? —1920)— հուշարար և թատերգակ:

Գալաֆյան Խորեն (1831/32—1892)— Հայտնի էր Նարայեյ և այլ կեղծա-
նուններով: Հոգևորական գործիչ, եղել է Փարիզի Հայկազյան վար-
ժարանի ուսուցիչ, Թեոդոսիայի Խալիբյան դպրոցի դաստիարակ,
1864-ից հաստատվել է Կ. Պոլսում, դարձել Բերայի քարոզիչ և նույն
թաղի դպրոցների վերատեսուչ, 1876-ին ընտրվել է կրոնական ժողո-
վի ատենապետ, 1867-ին ձեռնադրվել է եպիսկոպոս, 1873-ին՝ արք-
եպիսկոպոս:

Դուրյան Հարություն (1848—1873)— Պ. Դուրյանի ավագ եղբայրը և աշա-
կերտակիցը, թրքագետ: Որպես թարգմանիչ աշխատել է «Մանգոմեի
էֆթյար» և «Մենմուայը ախպար» հայատառ տաճկերեն թերթերի
խմբագրություններում:

Զառդարյան Դեռզ (1834—1888)— Տպագրիչ ու տպարանատեր, 1870-ին
բացել է տպարան և կազմատուն:

Իզմիրլյան Մառքոս (1845—1910)— Ուսուցիչ, ապա սարկավագ (1864),
վարդապետ, ծայրագույն վարդապետ, Սկյուտաքի քարոզիչ (1873),

Եպիսկոպոս (1876), պատրիարքական փոխանորդ (1879), Եզիպ-տոսի վիճակի առաջնորդ (1894), Կ. Պոլսի պատրիարք (1894)։ 1896-ին արքունից Կ. Պոլսից, վերադարձավ 1908-ին և ընտրվեց նախ Կ. Պոլսի պատրիարք, ապա Ամենայն Հայոց կաթողիկոս։

Լամարքին Ալֆոնս (1791—1869)— Ֆրանսիացի նշանավոր բանաստեղծ, պատմարան ու քաղաքական գործիչ։

Լույսփյան Վարդան Թադևոսի (1851—1871)— Պ. Դուրյանի մտերիմ ընկերը, արքունի բժշկական դպրոցի ուսանող, բանաստեղծ, թատերագույն և թարգմանիչ։

Լուսինյան Արմեն (Առաքել) — Առաքել Նուպար Շահնազարյան երկրորդական վարժարանի սան, բանաստեղծ, հրապարակախոս և թարգմանիչ, Դուրյանի մտերիմներից, որի հետ ծանոթացել է 1871-ի մայիսին։

Խոնասարյան Օդեսեն (1838—1878)— Օրենսգետ, հրապարակախոս և խումբագիր։

Խորմյուն Մկրտիչ (1820—1907)— Նախ ուսուցիչ, ապա վարդապետ, եպիսկոպոս, 1869—73 թթ. եղել է Կ. Պոլսի պատրիարք, Բեռլինի վեհաժողովի (1878) պատվիրակ, Վանի առաջնորդ, 1892-ից Ամենայն Հայոց կաթողիկոս։ Ունի գեղարվեստական գործեր։ Վայելել է լայն ժողովրդականություն, որի համար և ստացել է «Հայրիկ» անվանումը։

Կամպեքքա (Փամբետա) Լեոն Միշել (1838—1882)— Ֆրանսիայի պետական ու քաղաքական նշանավոր գործիչ, ներքին գործերի մինիստր (1870—71), դեպուտատների պալատի նախագահ (1879—81), արևմտյան մինիստր և արտաքին գործերի մինիստր (1881—82)։

Հարություն — Տե՛ս Դուրյան Հարություն։

Հյուլիո Վիկթոր Մարի (1802—1885)— Ֆրանսիացի հանճարեղ գրող, ակադեմիայի անդամ։

Հուդա — Քրիստոսի 12 առաքյալներից (աշակերտներից) մեկը, ուսուցչին մատնեց 30 արծաթի համար։

Ղևոնդ — Երեց, որ 449 թ. գլխավորեց շինականներին՝ Անգղ գյուղում կոտորելու պարսիկ մոգերին, Վարդանանց պատերազմի հերոս։

Ճանֆեսեյան Հովհաննես — Պ. Դուրյանի ազգականն ու մտերիմ ընկերը, եղել է Սկյուտարի (Ենի-մահալե) Աղքատասիրաց ընկերության անդամ։

ներից մեկը, հետագայում զբաղվել է առևտրական գործունեությամբ:
Մահացել է մեր դարի 20-ական թվականներին:

Նառայեյ — Տե՛ս Գալֆայան հոբեն:

Շահնազար (յան) Կառապետ (? — 1865) — Վարդապետ, որի մահից հետո Առաքել Նուպար փաշան նրա կտակած 1000 ոսկի գումարին ավելացնելով ևս 3000 ոսկի՝ 1866-ին խոստովելով թաղամասում հիմնեց Առաքել Նուպար-Շահնազարյան եկրորդական վարժարանը: Այս վարժարանը իր գոյությունը պահպանել է մինչև 1875 կամ 1876 թ., իսկ 1869—71 թթ. ունեցել է նաև տպարան:

Ջուպան (յան) Գևորգ — Մի շարք բարեգործական ու մշակութային ընկերությունների անդամ, կազմակերպել է հանգանակություններ՝ աշակերտներին զրբհրով ու գրենական պիտույքներով բավարարելու համար: Պող(1) իկյան Մարտիկ(ն) — Պ. Դուրյանի աշակերտական ընկերը, հետագայում նախ ուսուցիչ, ապա ժխախտտի ֆրանսիական մաքսային ընկերության Սեբաստիայի բաժանմունքի տնօրեն:

Սետեֆեյան Ռոմանոս (1837—1905) — Դերասան, հուշարար ու թատերերգակ: Վասակ Սյունի — Հայ մարզպան, վճռական պահին դավաճանեց հայերին, և 451 թ. ազգային-ազատագրական պատերազմի ժամանակ անցավ պարսիկների կողմը:

Վարդանյան Աղավնի (? — 1930) — Կ. Պոլսի Ազապյան վարժարանի ազատախոհ աշակերտուհի, ավելի ուշ ամուսնացել է Արմեն Լուսինյանի հետ, դարձել հնչակյան գործիչ, հայտնի էր Մայր Արաքսի անունով:

Վարդան Մամիկոնյան — Հայոց սպարապետ, 451 թվականի ազատագրական պատերազմի ղեկավարը:

Վարդովյան Հսկոբ (1835—1896) — Դերասան, ուժիսյոր, «Թատրոն օսմանիս»-ի ղեկավարը:

Փանույան Կառապետ (1826—1905) — Հրապարակախոս, մանկավարժ, մի շարք հայատառ թուրքերեն թերթերի խմբագիր:

Քյարիպյան Հովնաճենս (? — 1882) — Իժիշկ և հասարակական գործիչ, ուսանել է Փարիզում, 1862-ից վերադարձել է Կ. Պոլիս, սպանվել է թուրքական վարձկանների կողմից:

Ալի— 1. Ալիք, կոհակ 2. սպի-
տակած մազեր

Ակնախտիդ— աչքը խտտացնող,
շլացնող

Աղբեր— աղբյուրներ

Աղբեկ— ալեխառն

Աղիոֆ— աղիքներով, լարերով

Անդեն— իսկույն, անմիջապես

Անդուրած— խաղաղեցրած, հան-
դրատացրած

Անդատին— հենց սկզբից

Անդր Բան— ավելի քան, ի վեր

Անդրանկություն— առաջնություն

Անդրիանդի— արձան, անդրի

Անճուն եմ— հնար չունեմ

Անձկանոֆ, անձկավ— կարոտով,
տենչանքով, փափագով

Անձնահորդոր— ինքնակամ

Անշուշտ եմ— չեմ կասկածում,
տարակույս չունեմ

Անուր— նուրբ

Անպարտ— անմեղ

Անտի— այն

Ապաֆեն— արդարև, անշուշտ,
ո՞չ ապաֆեն— չէ՞ որ

Առընթարակցել— ներկա գտնվել

Առթել— առիթ դառնալ, պատճա-
ռել

Առ(ե)լի— լեցուն

Աստ— այստեղ, յաստիս— այս
աշխարհում

Աստանուր— ահա այստեղ

Աստղալույց— աստղավառ

Արատել— արատավորել

Արի՛ֆ— վեր կացեք, եկե՛ք

Արտալած— հալածված

Արտասվաբուրմ— արցունքով
թրջված

Արտուր— արցունք

Բարե— զարմանքի կամ սրան-
շացման բացականչություն

Բազմաստեղեյան— ճյուղավոր-
ված

Բալ— մառախուղ, մեզ

Բարդ (բարդել, բարդիլ) — դեզ,
դիզել, կուտակել

Բարձել— վերցնել

Բնդորել— խառնել

Բրցել (փրցել) — պոկել

Գահուս (ային) — քառս (ային)

Դաղջ— եղկամեղկ, տաք ու սառի
միջև

Գանել— զգվել, գարշել, նողկալ

Գանշուն— դոշյուն

Դել— ոլորված, պրկված

Դեղ— գեղեցկություն

Գիրգ— փափուկ, նուրբ, քնքուշ
Դմբերառդ— գմբեթի նման, գլմ-
բեթաձև

Դոգ— 1. ծոց, գիրկ, 2. գուցե
Գոգած— կորացած

Գռլ— լինել

Դրզլյակ— ցնցոտի, քրթրված հա-
գուստ

Դռլ— բուխ, ոչ սուր

Դալարիֆ— կանաչ խոտ

Դմնիկ— փուշ

Դույզն— քիշ, փոթր ինչ

Երկընկեց— երկնքից ընկած, իջած

Զլոն— հեղորեն, խոհեմաբար

Զեղուկ— լիթը լցվել, գլխելցնել,
թափվել, դիզվել

Զլարել— շարանալ

Զվարթուն— հրեշտակ

Էն— ամենից

Էր— ինչո՞ւ

Ընդնշմարել— հագիվ նշմարել

Ընկնուզամեռծ— ընկղմվելու, խո-
րասուզվելու մոտ

Թ'— թե, եթե

Թալանալ— ուշաթափվել, նվազել,
րակասցում— ուշաթափում

Թալկանար— դալկահար, գունառ
Բիկլ— (ի քնդթ, քնդել) — թըն-

դյուն, թունդ ելած, թնդացնել

Թոթվել— թափ տալ, թոթափել

Թոշուն (ած.) — թռչող

Թրթռակ— թրթռացող, դողացող

Փահահոտ— գարշահոտ

Փպիրն— լիրբ, անամոթ, ժպրնիլ—
համարձակվել, հանդգնել
Իցիվ բե— երանի՜ թե, ո՞ւր էր
թե

Լնուկ— լցնել

Լուայ— լսեցի

Լուծանել— խզել, ցրել

Լույծ— ծորուն

«Լուսաբան» — լույսի ընդունա-
րան, աչք

Լուսինյակ— սոխակ

Խայտալ— ցնծալ

Խաշափել— խշրտալ, սոսափել,
խշխշալ

Խլրտել— հուզվել, շարժվել

Խնծիդ— ցնծություն, ուրախու-
թյուն, խնծղալ— ցնծալ, ուրա-
խանալ

Խջրտուֆ— մեղմ ձայն

Խոկ (ալմե) խոկուլ— խոհ, մտա-
ծություն, խորհել

Խոնջ (լալ) — հոգնած

Խուշ— փուշ, սրածայր փայտ, ար-
զելք

Խորդ— կոկ, լավ

Խորշյուն— խշրտաց

Խուխ— ուրախ

Խուշիլ— ցնցվել

Խուսել— խուսափել, խույս տալ,
հեռանալ

Մյուրիլ— հյուծվել, մաշվել

Մոսլֆ— ծոպեր, փնջաձև թելեր

Մոռ— աղտոտ

Կազ — լուսավորության գազի
 հրազ
 Կաղամար — թանաքաման
 Կայրել — ցնծությունից ոստոստել
 Կայլակ — կաթիլ
 Կանուխ (կեկ) — վաղ, վաղուց
 Կառալի — գլուխ
 Կարգալ — կոշիկ, ձայնել, հրավիրել
 Կարի — շատ ավելի
 Կեդրոնականություն — կենտրոնացում
 Կեցե՛ք — սպասեցե՛ք
 Կրոտիլ — տկարանալ, ուժասպառ լինել
 Կիր (կրից) — կիրք, կրքերի
 Կլլել — կուլ տալ
 Կյա՛ց — ապրի՛
 Կնեիո — դավ, խարդավանք
 Կրանիտ — գրանիտ
 Կրեա — կրիա
 Համայր — երկարատև, երկար ժամանակ
 Համբուն — համակ, ամբողջովին, ի սպառ
 Համր — դանդաղ
 Հայել — նայել
 Հայեցի — հայկական
 Հայեցված — հայացք, նայվածք
 Հայկազն — Հայկի ցեղից
 Հայկաբան — հայաբնակ
 Հանգույն — նման, իրրև
 Հաջադ — երեսի քող, հաջադը վա-

ռն — ազնիվ զարդարուն կտորով քող
 Հավելուլ — ավելացնել, հավելուն — ավելացրած
 Հափրեցնել — հագնելուց ձանձրացնել
 Հեզ — թշվառ, խեղճ, տառապյալ, հիփօֆ — հեզերով, հիփս — հեզիս, թշվառիս
 Հեծել — հառաչել
 Հեկեկ — հեկեկանք, հեկեկոց
 Հեղել — թափել, հեղու — թափի
 Հեղծել — խեղդել
 Հենուլ — հենվել, հենու — հենվի
 Հեշտ, հեշտիկ — հեշտալի, ախորժելի, դուրեկան, հաճելի
 Հեշտին — հեշտություն, դյուրինություն
 Հևշտյավ — հեշտանքով
 Հեռ — նախանձ, հակառակություն
 Հեռ — հետք
 Հիմենյան — հարսենական
 Հծծել — շնչալ, փսփսալ
 Հնչակ — զանգ, զանգակ
 Հողել — կապել, շաղկապել
 Հունկե — այնտեղից
 Հոպոպֆ — խոպոպիկներ, զանգուր մազեր
 Հովանոցակ — փոքր հովանոց, ճյուղերից հյուսած ծածկ՝ արևից պաշտպանվելու համար
 Հովել — հով փշել, զովացնել
 Հրատ — կրակե, հրաթորթոք

Հրատարակել — հռչակել, հայտա-
 րարել
 Հույլ — 1. խումբ (աստղերի) 2.
 փունջ (մազերի)
 Հուշ ածել — մտաբերել, հիշել
 Հուսկ — վերջին, ամենավերջին
 Զմբափուկ — ձմռանը մոտ, ձմեռ-
 նամուտ
 Զլուճաբորմի — ձյան գույնի, ճեր-
 մակ
 Զործ — հագուստ
 Զարակել — տարածել, սփռել, ծա-
 վալել
 Զետ (f) — սերունդ (ներ), զա-
 վակ (ներ)
 Մակաբերել — եզրակացնել, հե-
 տկեցնել
 Ման բնել — ման գալ, զրոսնել
 Մառ — մշուշ
 Մատամբ — մատնեբով
 Մարմանդ — դալարիք, հովասուն
 տեղ
 Մելան — թանաք
 Մերովսանն — մեր կարողացածի
 չափ
 Մնչել — մեղմ հեծել
 Մուլար — մուրդաված
 Մորչ (գ.) — կանաչ ճյուղ, մորչ
 (ած.) — դալար
 Մոտել — մոտենալ
 Յամայր — տե՛ս Համայր
 Յայնժամ — այն ժամանակ
 Յայտ — հայտնի կերպով

Յանգեստ — անգիտության
 Յապայն — ապագայում
 Յալէժ — հավերժ
 Յէղակարծ — հանկարծակի, ան-
 սպասելի
 Յօդել — տե՛ս հոդել
 Նազիլ — սիգալ, պշրել
 Նախախայր — առաջին պտուղ
 Նե — նա (իզական սեռի համար)
 Ներկայել — ներկայացնել
 Նժդեն — պանդուխտ
 Նկատում — նկատառում
 Նշանակ — նշան
 Նշույլ — շող, լույսի ճառագայթ,
 ճշույլ — նշույլների արձակել
 Նոթի — անոթի, քաղցած
 Շաղփաղփուրջուն — շաղակրա-
 տանք, կատակարանություն
 Շառայլ — ճառագայթ, շող
 Շեշ — մարած
 Շրշել — շրշուն հանել (շրջա-
 զգեստի)
 Ոյր — որի
 Ոսկերոտիք — ոսկորներ
 Ուրջանալ — պատսպարվել, ապաս-
 տան դտնել
 Զվառ — թշվառ
 Պարածածկել — պահել, թաքցնել
 Պարտիլ — պարտավորվել
 Պլլել, պլլվիլ — փաթաթվել, փա-
 թաթել
 Զամբել — անել, մատակարարել

Ս'—սա. այս
 Սաղմենի— հղանալ
 Սառ (ն)— սառույց, սառուտ—
 սառած, սառցի
 Սառնանամուտ— սառած
 Սաստ— հրաման, արգելում
 Սաբավանդ— ցցվածք, դուրս ցըց-
 ված մաս
 Սարսիլ— թնդացնել, ցնցել, տա-
 պալել
 Սեպիլ— համարել
 Սեաղետ— սև տեսնող, սևացնող
 Սեաթորմի— սև գույնի
 Սիրաբախ— սիրուց բարախող
 Սիրակար— սեր կաթող
 Սիրաճող— սիրով կապված, սըր-
 տակից
 Սիրասուղ-- սիրով սուգ մտած
 Սյավ— սև
 Սոնեֆալ— ստվարանալ, ուռչել
 Սրանայ— սլանում է
 Ի'— և, ու (շաղկապ)
 Վայ— ցավ ու վշտի ճիչ, աղաղակ.
 վայել— վայ հանել
 Վայրիկ— վայրկյան, պահ
 Վանկ— 1. հնչյուն, 2. երգ
 Վառ— ալնիվ, զարդարուն քող
 Վաղդաւաւրփիկ— վարդ տեսնա-
 ցող, վարդ ըղձացող
 Վետ— մանր ալիք, կոհակ, վետ ի
 վետ— ծուփ-ծուփ
 Վեւավառիլ— նորից վառվել

Վրայո՛ւ.— մասին, վրա (կապ)
 Տարադաս— տարբեր կարգի,
 տարբեր բնույթի
 Տարտղնած— ցրված
 Տարփ— գոտու վրայի զարդա-
 բանք
 Յածուն, ցածուն— ցածր, ցածրիկ
 Յայգնգիշերը— մինչև լուսաբաց
 Յողաթուր— ցող հոսող
 Յցնել— ցույց տալ
 Ուն (ուլան)— վիզ, պարանոց
 (վզի, պարանոցի)
 Ուղխ— հոսող ջուր, առու, գետ
 Ուշ պիտի բլլամ— պիտի հիշվեմ
 Ուշկեկ— մի փոքր ուշ
 Փաղփուն— փալլվող, պսպղուն
 Փրիք (ֆ)— ծաղիկներ, ծաղկունք
 Փոխան— փոխարեն
 Փրքած— պոկված, բաժանված
 Փուլր— շտապով, ոչինչ փուլքս
 է— հոգս չէ, պետքս չէ
 Քակել— արձակել
 Քանիո՞ն— որքա՞ն, որչա՞փ
 Քենե— քեզնից
 Բերց— քույրերի
 Քիրա (ֆրտունֆ)— քրտինք
 Օձտում— անշատում, պառակտում
 Օն— հապա
 Օվասիս— օվազիս, դալարիք ա-
 նապաստում
 Օրեն— օրենք

14 Նե	40
15 Առ Կույսն	41
16 Նայվածք Մը	42
17 Հծծյունք	44
18 Ձոնիկք	46
19 Մանուկն Առ հաշ	47
20 Սիրել	48
21 Դրժակ	50
22 Լճակ	52
23 Թրքուհին	55
24 Ներա Հետ	57
25 Տրտունչք	60
26 Զղշում (Օր Մը Վերջը)	63
27 Զ'նե Պաշտեմ	64
28 Կոկոն-Մաղիկք Կույսին	66
29 Ու՛, Սև՛	68
30 Առ Մայիս	71
31 Մանիշակ	72
32 Իմ Հանգիստը	74
33 Նոր Սև Օրեր	75
34 Իմ ցավը	78
35 Նվեր Հիշատակի Առ Պ. Հ. Ժանֆեսյան. Հո՛ւշք	80
36 Ի գերեզմանն Ամենասիրելի Վարդան Լուսինյանի. Հեծեծմո՛ւնք	83
37 Իմ Մահը	86
38 Ի՛նչ Կ'ըսեն	88
39 Ա. («Երեկոյան բալն կը սողար բարդիլ խավ»)	89

Ա Ն Թ Վ Ա Կ Ի Ր Տ Ա Ղ Ե Ր

1) Հայուհին	92
2 («Ահա սրանայ օրն երջանիկ»)	94

Տ Ա Ր Բ Ե Ր Ա Կ Ն Ե Ր

1 Կր Սիրևմ Զքեզ	99
2 («Աշնան տրժգույն գիշեր մըն էր ձմրահուպ»)	101
3 Մնաս Բարյավ	103

Հ Ր Ա Պ Ա Ր Ա Կ Ա Խ Ո Ս Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

1869

1 Խոսարան	107
2 Թատրոն	113

1871

3 Բանասիրական	119
4 Պառակտում մը	125
5 Բանասիրական	127
6 Երկու խոսք առ Սամաթիացիս	134
7 Դրժում	146
8 Ով որ ուզածը կ'ըսե, շուզածն ալ կը լսե	148
9 <Առ «Օղագիր»>	150

Ն Ա Մ Ա Կ Ա Ն Ի

1869

1 <Առ Մատթեոս վարդապէտ Իզմիրլեան>	155
-----------------------------------	-----

1870

2 <Առ Պ. Տ. Աղամյան>	157
----------------------	-----

1871

3	<Առ Տ. Խորեն եպիսկոպոս Նարայեյ>		160
4	Առ Պ. Տ. Աղամյան		162
5	Առ Պ. Տ. Աղամյան		164
6	Առ Պ. Տ. Աղամյան		165
7	Առ Մեծ. <ապատիվ> Ա. Էֆ. <ենտի> Լուսինյան		163
8	<Առ Պ. Հ. Ծանֆեսյան>		169
9	Առ Մեծ. <ապատիվ> Ա. Էֆ. <ենտի> Լուսինյան		171
10	<Առ Պ. Ա. Լուսինյան>		173
11	<Առ Պ. Ա. Լուսինյան>		175
12	<Առ «Օրագիր»>		178
13	Առ Պ. Տ. Աղամյան		179
14	Առ Պ. Տ. Աղամյան		181
15	<Առ Պ. Ա. Լուսինյան>		183

<Դ Ա Մ Բ Ա Ն Ա Կ Ա Ն>

<1871>

<Դամբանական>		191
--------------	-----------	-----

Հ Ա Վ Ե Լ Վ Ա Մ

<Կենսագրություն>		195
<Պատասխաններ>		197
Ծանոթագրություններ		199
Տեղանունների բառարան		354
Անձնանունների բառարան		356
Բառարան		359

ՊԵՏՐՈՍ ԴՈՒՐՅԱՆ
ПЕТРОС ДУРЯН

ԵՐԿԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

Հ ա տ ո ռ 1

**Տպագրվում է Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Մ. Աբեղյանի
անվան գրականության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ**

Հրատարակչական խմբագիր

Ա. Հ. ՇԱՀԳԱՄՅԱՆ

Նկարչական ձևավորումը Լ. Ա. ՍԱԴՈՅԱՆԻ

Տեխնիկական խմբագիր

Մ. Ա. ԿԱՓԼԱՆՅԱՆ

Սրբագրիչ Ռ. Ս. ՄԱՆՈՒԿՅԱՆ

ՎՖ 05273

Փառվեր 41

Տպաքանակ 20000

**ԽՀԽ 1297, Հրատ. 3345: Հանձնված է արտադրության 11/IX 1970 թ.:
Ստորագրված է տպագրության 23/VI 1971 թ., տպագր. 23,0 մա-
մուլ + 3 ցերիիր, Բրատ. 12,83 մամուլ, պայման. 16,1 մամուլ, թուղթ**

№ 1, $70 \times 108 \frac{1}{32}$: Գինը 1 ռ. 03 կ.:

**Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Բրատարակչության տպարան, Երևան,
Բարեկամության 24**